

**LEFKE AVRUPA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ**

Cilt VIII / Volume VIII
Sayı II / Issue II
Aralık 2017 / December 2017

**EUROPEAN UNIVERSITY OF LEFKE
JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES**

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Araştırma / Research Articles

Effect of Macroeconomic Factors on Residential Property in Abuja, Nigeria.....133
M.B. Wahab, A.S. Adeogun, G.B. Morenikeji, M. Mammah and S.O. Abdulkareem

The Impact of Turkish Manufacturing Industry on CO2 Emissions.....150
Zeliha Özdemir, Demet Beton Kalmaz

Girişimcilik ve Sosyal Ağlar: Sosyal Ağ Analizi Yönetimi ile Aksaray Organize Sanayi Bölgesi'ndeki İşletmelerin Girişimcilik Haritasının Oluşturulması.....168
Turgut Emre Akyazı, Himmet Karadal

Yönetim ve Cinsiyet: Cam Uçurum'un Ötesi.....193
Nurcan Akbaş, Bahar Taner

Montessori Eğitimi Alan ve Almayan Okul Öncesi Dönem Çocuklarının Problem ve Davranışlarının İncelenmesi.....215
Yasemin Yücesan, Arzu Özyürek

Değerlendirme / Review Articles

19. Yüzyıl Osmanlı Devletinde Kentleşme: Yönetmel Reformlar ile Osmanlı Aydınlarının Kent Üzerine İzlenimlerine Yönelik Karşılaştırmalı Bir İnceleme.....227
Pınar Bayram

Yeni TV Program Üretim Düzeni ve Yapım Aşamalarındaki Gelişmeler.....245
Hasan Ünlen Demiralp

Neo-Liberal Emek Yönetiminde Devletin Rölü: Türkiyede Özel İstihdam Büroları.....253
Hande Malgaç, Emek Önder Ünlü

LEFKE AVRUPA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

EUROPEAN UNIVERSITY OF LEFKE
JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Cilt VIII / Volume VIII
Sayı I I / Issue I I
Aralık 2017 / December 2017

Sahibi / Owner

LEFKE AVRUPA ÜNİVERSİTESİ / EUROPEAN UNIVERSITY OF LEFKE

Editör / Editor

Prof. Dr. Okan Veli ŞAFAKLI

Yardımcı Editör / Vice Editor

Doç. Dr. Bülent EVRE

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Gencay ŞAYLAN

Prof. Dr. Okan Veli ŞAFAKLI

Doç. Dr. Bülent EVRE

Doç. Dr. Ebru OĞURLU

Doç. Dr. Harun ŞEŞEN

Doç. Dr. İhsan TAYHANİ

Yrd. Doç. Dr. Fehiman EMİNER

Yrd. Doç. Dr. Osman ALTAY

Danışma Kurulu / Advisory Board

Prof. Dr. Ayşe AKYOL (Trakya Üniversitesi)

Prof. Dr. Birol BUMİN (Gazi Üniversitesi)

Prof. Dr. Burhan AYKAÇ (Gazi Üniversitesi)

Prof. Dr. A. Erkan EKE (Yeditepe Üniversitesi)

Prof. Dr. A. Raşit KAYA (Orta Doğu Teknik Üniversitesi)

Prof. Dr. Ahmet TOLUNGÜÇ (Başkent Üniversitesi)

Prof. Dr. Asker KARTARI (Kadir Has Üniversitesi)

Prof. Dr. Bayram KAYA (Giresun Üniversitesi)

Prof. Dr. Carolina SMOCHINA (Lefke Avrupa Üniversitesi)

Prof. Dr. Cengiz YILMAZ (Boğaziçi Üniversitesi)

Prof. Dr. Derman KÜÇÜKALTAN (Arel Üniversitesi)

Prof. Dr. Faruk KALKAN (Lefke Avrupa Üniversitesi)

Prof. Dr. Jouni SUISTOLA (Girne Üniversitesi)

Prof. Dr. Öner GÜNÇAVDI (İstanbul Teknik Üniversitesi)

Prof. Dr. Remzi ALTUNIŞIK (Sakarya Üniversitesi)

Prof. Dr. Seyfettin GÜRSEL (Bahçeşehir Üniversitesi)

Prof. Dr. Sibel YAMAK (Galatasaray Üniversitesi)

Prof. Dr. Sinan SÖNMEZ (Atılım Üniversitesi)

Prof. Dr. Suat KÜÇÜKÇİFTÇİ (İstanbul Teknik Üniversitesi)

Prof. Dr. Serdar SAYAN (TOBB Üniversitesi)

Doç. Dr. Christian LEKON (Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)

Doç. Dr. Yeşeren ELİÇİN ARIKAN (Galatasaray Üniversitesi)

Kapak Tasarımı / Cover
Bülent BİLGİN

Yazışma Adresi / Correspondance
Lefke Avrupa Üniversitesi
Sosyal Bilimler Dergisi
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
Gemikonağı – Lefke
KKTC

European University of Lefke
Journal of Social Sciences
Faculty of Economics and Administrative Sciences
Gemikonağı – Lefke – TRNC
Mersin 10 TURKEY
İletişim / Contacts
+ 90 392 660 20 00
jss@eul.edu.tr
<http://en.lau.edu.tr/euljss/>
ISSN: 1309 – 2294
e-ISSN: 2148 – 8169

LAÜ Sosyal Bilimler Dergisi iki hakemli bir dergidir / EUL Journal of Social Sciences is a double blind peer-reviewed journal.
Sosyal Bilimler Dergisi EBSCOhost, ROAD ve SOBIAD tarafından indekslenmektedir / EUL Journal of Social Sciences is indexed in EBSCOhost, ROAD and SOBIAD.

Subscriptions / Abonelik

Yıllık 50 TL olan abonelik bedeli İş Bankası LAÜ Şubesi 6806199 numaralı, Lefke Avrupa Üniversitesi hesabına yatırıldıktan sonra adres bilgisi dergimize iletilmelidir / Subscribers are required to notify us after depositing an annual fee of 50 TL to the following bank account: İş Bank LAÜ Branch, account number 6806199, account owner European University of Lefke.

(IBAN: TR27 0006 4000 0016 8060 0001 99)

UYARI

Tüm yayın hakları saklıdır. Bu derginin hiçbir bölümü, LAÜ'den alınmış yazılı izin olmaksızın hiçbir biçimde ve hiçbir yöntemle yeniden üretilemez ve dağıtılamaz. LAÜ Sosyal Bilimler Dergisinde ileri sürülen görüşler ve ifadeler tamamen yazarlara aittir. Dergide yayınlanmış olması, bu görüş ve ifadelerin editör veya LAÜ tarafından benimsendiği anlamına gelmez.

DISCLAIMER

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced and disseminated in any means without the prior written permission of the EUL. Statements and opinions appearing in the EUL Journal of Social Sciences are solely those of the authors and do not imply endorsement by the editors, advisors or referees of the journal, or the EUL.

EFFECT OF MACROECONOMIC FACTORS ON RESIDENTIAL PROPERTY RETURNS IN ABUJA, NIGERIA

MAKROEKONOMİK FAKTÖRLERİN ABUJA KONUT GETİRİLERİNE ETKİSİ, NİJERYA

M.B. WAHAB

Federal University of Technology
wahabbabatunde2@gmail.com

A.S. ADEOGUN

University of Ilorin

G.B. MORENIKEJI

Federal University of Technology

M. MAMMAH

Federal Polytechnic Kaduna

S.O. ABDULKAREEM

Federal Polytechnic Kaduna

Received 12 April 2017- Accepted 31 July 2017
Gönderim 12 Nisan 2017- Kabul 31 Temmuz 2017

Abstract: Performance of property market is a measure of total returns, and the totality of returns within the country property market is influenced by the state of the economy. The backward and forward relationship between property market and the economy has influenced a rise and fall in future of property returns in Abuja market. The study utilized both primary (returns) and secondary data (macro-economic variables), and the time-series data on annual macroeconomic indices and total returns index spanning between 2001-2015 were employed for the study. The result of Augmented Dicker Fuller (ADF) test showed that all the variables were stationary after first and second differencing order. The result of cointegration test further suggests the existence of long run relationship between macroeconomic factors and residential property returns. The result of further cointegration regression suggests that between 18.2%-83.6% and 16.2%-79% variation in 3B/R and 4B/R property returns respectively across the seven out of twelve residential markets were significantly influenced by macroeconomic indicators. The study concludes that positive economic policies are meant to improve the property market, vice versa. The study therefore recommends that policy-maker should painstakingly study the future implication of any macroeconomic policy as such could adversely affect the property market, and this could also conversely affect the contribution of real estate sector to the national economy development, vice-versa.

Keywords: Property returns, macroeconomic factors, cointegration regression analysis.

Öz: Emlak piyasasının performansı toplam getirilerin bir ölçüsü olarak kabul edilmektedir. Gayrimenkul piyasasındaki getiriler toplamı, ülkenin içinde bulunduğu ekonomik durumdan etkilenmektedir. Gayrimenkul piyasası ve ekonomi arasındaki geriye ve ileriye yönelik ilişki, Abuja pazarındaki gayrimenkul getirilerinin yükselişini ve düşüşünü etkilemiştir. Çalışma, hem birincil (iadeler) hem de ikincil verilerden (makro ekonomik değişkenler) yararlanarak 2001-2015 yılları arasındaki yıllık makroekonomik endeksler ve toplam getiri endeksine ilişkin zaman serisi verilerini kullanıldı. Augmented Dicker Fuller (ADF) testinin sonucunda, tüm değişkenlerin birinci ve ikinci fark sıralamasından sonra sabit kaldığı görülmüştür. Eşbütünlük testi sonucunda, makroekonomik faktörler ile emlak dönüşleri arasındaki uzun dönemli ilişkinin varlığı da öne çıkmaktadır.

Eşbütünlük testi sonucunda, oniki konut piyasasından yedisinde sırasıyla 3B/R ve 4B/R emlak getirilerinde 18.2%, -83.6% ve 16.2% -79% arasında değişmelerin makroekonomik göstergelerden

önemli ölçüde etkilendiğini düşündürmektedir. Bu çalışmada, olumlu ekonomik politikaların emlak piyasasını iyileştirmek olduğu sonucuna varıldı. Bu nedenle çalışma, politika yapımcılarının, gayrimenkul piyasasını olumsuz yönde etkileyebilecek herhangi bir makroekonomik politikanın gelecekteki etkisini özenle incelemesi gerektiğini ve gayrimenkul sektörünün ulusal ekonomi gelişimine olan katkısını da tersine çevirebileceğini önermektedir.

Anahtar Kelimeler: Gayrimenkul getirileri, makroekonomik faktörler, eşbütünleşme regresyon analizi.

INTRODUCTION

Results from empirical studies linking macroeconomic factors with property investment market all over the world have shown that macroeconomic factors influence property return, in Europe (Lizieri & Satchell,1997; Brooks & Tsolacos,1999; Giussani *et al.*, 1992; Sinbad & Mhlanga, 2009), in America (Abraham & Hendershott,1996; Ling & Naranjo, 1997; Eldelstein & Tsang, 2007), in Asian (Peng & Hudsins-wilson, 2002; Peng *et al.*, 2005; Joshi 2006) and in Africa as developing continent (Clark & Daniel 2006;Kwangware, 2010; Bouchouicha & Ftiti, 2012; Ojetunde *et al.*, 2011; Ojetunde, 2013; Udoekanem *et al.* 2014; Udoekanem *et al.*, 2015) have researched and tried to establish both short and long run relationships between macroeconomic factors and property return, and the influence of these economic factors on property return. The interaction between macro economy and residential property market indicated that GDP, inflation, interest and exchange rates are the major macroeconomic factors that influence property returns, and the existence of long run relationship between macroeconomic factors and property market has always been found (Eldelstein & Tsang, 2007; Sinbad & Mhlang, 2009; Kwangware, 2010; Gutpa *et al.*, 2010; Ojetunde 2013). Therefore since real property market is an aspect of global investment market, global macroeconomic determinants have become a focal point of study. Real property investment as an aspect of investment portfolio has expressed interdependency with the economy, and inseparable in making global investment decisions (Giussani *et al.*, 1992). Property returns as a measure of property investment performance is a key in property market (Hoesli & MacGregor, 2000; Kalu, 2001). Property investment cycles are related to the periods of excess demand and excess supply in real estate market, which are described as tight and soft markets respectively within the property market, and they are primarily affected by macroeconomic policy of national, regional and local economy (Born & Pyhrr, 1994; Apergis, 2003). Therefore, Property investment market and the national economy are interrelated such that economy majorly influences the property market which in turn affects the contribution of real estate sector to national economic development. This interdependent relationship has led to forward and backward relationship between the economy and the property market, and this has therefore created a rise and fall in the future of property returns in Abuja property market. The aftermath of rise and fall in property return has therefore been the major source of worry or contention among real estate investors. This study aimed at measuring the influence of macroeconomic factors on residential property returns in Abuja, Nigeria. This study is justified on the ground that, over the years, residential property investment performance has been anchored on non-economic factors such as locational, neighborhood and physical factors (Yusof & Ismail, 2012; Samy, 2015; Wilhelinsson, 2000) with little or no attention on economic factors. But the growing need of institutional investors, companies, banks to relate property

investment market as part of country's economic market has therefore underscored the need to study economic factors and how they affect residential property investment. Also the pressing need for improvement in property investment performance has required more than non-economic factors.

1. PROPERTY MARKET AND THE NATIONAL ECONOMY: THE CONCEPTUAL FRAMEWORK

Property market and macro economy are interlinked and intertwined. They are positively related to each other and they are interrelated in both short and long run and also influence each other. Belo and Agbatekwe (2002) submitted that the quality and quantities of the country's housing stock is a measure of the country's economic growth and prosperity. Also real estate sector has also become a focal point of government fiscal and monetary policies and used as yardstick for realizing low level inflation, high level of employment, low level of unemployment and balanced economic growth (Apergi 2003). Fraser (1993) has related property market as an integral part of nation's economy; therefore there is reverse implication on one another. This indicates there is a reverse linkage between property market and the macro economy, which implies that, whatever affects the property market also affect the economy, vice versa. In the period of economy instability or macroeconomic fluctuation, disequilibrium in the property market is as a result of exogenous factors originated from government structural and deregulations in the country's economy (Dehesh & Pugh 1998). Property market cycles is affected by shocks of macroeconomic factors and resulted into either tight or soft market, in that, in the period of economic stability and growth, the property market cycles is expected to exhibit excess supply, vice versa (Born & Pyhrr 1994). Therefore property market are linked to macro economy, such that macro-economic factors such as GDP, money supply, inflation, interest influence the performance of property market, such that, inflation acts as disincentives to real estate purchaser but acts an incentive to real estate investors, because increase in the property price reduces the demand, and increase in level of employment increases inflation and thus property price, therefore macro economy parameters significantly influence the investor decisions and also determine property return (Giussani *et al.* 1992).

2. LITERATURE REVIEW

Sequel to the findings from the existing studies linking macro-economic factors to property market from different localities, it has been established that macroeconomic factors influenced property market; therefore different macroeconomic indicators have been identified to have major explanatory influence on property return. Brooks and Tsolacos (1999) adopted multi-equation regression analysis in examining the impact of economic and financial factors on property return in UK using quarterly data between 1985 and 1998, the result showed that lagged effect of unexpected inflation on property return with a noticeable negative influence and negative shock of short term interest rates negatively impact on property return. Brooks and Tsolacos (2001) used multi-equation regression method,

the result showed interest spread is not feasible over a short period and the magnitude of influence is not proportional over a long run to establish the linkage in UK market. Apergis (2003) objectively analyzed the dynamic effect of macroeconomic on real estate pricing in Greece 1981-1999, and adopting multi-equation regression model. The result variance decomposition showed that mortgage rate has explanatory power and positive influence of employment and inflation rates increase property return. Joshi (2006) adopted multi-equation regression to model the impact of monetary shocks on residential property market in India using quarterly data between 2001 and 2005, the result multi-equation regression analysis showed that the major variation in residential housing market is described by innovation in interest rate and the shock of interest rate permanently influence the return from residential housing market. This result is consistent with Brook and Tsolacos (1999). Eldelstine and Tsang (2007) studied the influence of macro-economic factors on housing market in U.S using quarterly data between 1988 and 2003. The result showed that employment and interest rate has strong positive significant influence on property market. This finding is consistent with that of Apergi (2003). Sari *et al.*, (2007) studied the relationship between macroeconomic and housing market in Turkey between 1961 and 2000. The study adopted multi-equation regression and the result indicated that interest rate has a relative substantial effect on housing investment market than employment rate; this finding is consistent with previous studies (Apergi, 2003; Eldelstine & Tsang, 2007). Schalck and Antipa (2009) empirically studied the impact of fiscal policy on property returns in France, using multi-equation regression analysis, the result showed interest rate positively influence property investment. It is therefore concluded that interest rate subsidy is the most efficient measure of influence; the finding is consistent with that of previous studies (Eldelstine & Tsang, 2007; Sari *et al.*, 2007). Ge (2009) has empirically adopted multiple regressions to examine the determinants of property price return in New Zealand (1980-2007), and having employed time series quarterly data, the result that unemployment and mortgage rate majorly explained the variation in property price return, the finding on the explanatory influence of mortgage rate on property returns is consistent with Apergis (2003). Feng *et al.*, (2010) analyzed the relationship between macro-economic factors and property price return in Hong Kong, the result of multi-equation regression showed the existence of significant stable long run relationship, the research therefore found out that error correction mechanism can affect the deviation house price return long run through slow adjustment. Ojetunde *et al.*, (2011) examined the interaction between macro economy and residential property market using annual data between 1984 and 2009. The result revealed that influence of real GDP and exchange rate explained 28% variation in rent. Wei and Morley (2012) empirically examined the interaction between macro economy and property return U.S, the study utilized multi-equation regression analysis to model the bi-causal relationships between the variables, the result showed interest rate explained the major variation in property return, and thereby the shock of interest has contemporaneous effect on house price. These findings are consistent with that of previous studies (Apergi, 2003; Eldelstine & Tsang, 2007; Schalck and Antipa 2009). Siband and Mhlanga (2013) having empirically examined the interaction between property return and the macro economy in UK, and the multi-equation regression model was applied on quarterly data between 1994-2011 to establish to the interaction, the result showed the shock of inflation positively impact on property

return after six quarters and negative shock of short term interest negatively impact on property return, vice versa. This finding is consistent with that of Brooks and Tsolacos (1999). Ojetunde (2013) adopted multi-equation regression to examine the existence of long run relationship and influence of macro economy on residential rental performance in Nigeria using annual data from 1984 to 2011. The result showed that real GDP and exchange rate forecasted 31.4% of variation and positively influenced residential market and at the same time have positive shock influence on residential rent, this study is consistent with that of Ojetunde *et al.*, (2011). Udoekanem *et al.*, (2014) studied the determinants of commercial property rental growth in Minna, Nigeria between 2001 and 2012. The study adopted both granger causality test and single equation regression to establish both causal linkage and the influence of the determinants on rent, the result revealed that real GDP and vacancy rate account for 83% in variation. The study showed an explanatory influence of GDP on property rents, and this is consistent with that of previous studies (Ojetunde *et al.*, 2011; Ojetunde, 2013). Miregi and Obere (2014) studied the effect of market fundamental variables on property price in Kenya between 2001 and 2014; the result of multi-equation regression employed revealed that inflation and interest rates had significant lagged positive and negative influence on property price. Udoekanem *et al.*, (2015) examined the determinants of commercial property rental value in Wuse commercial district of Abuja, Nigeria between 2001 and 2012. Single equation regression was adopted; the result revealed that real GDP and vacancy rate respectively account 74% and 83% of variation in office rent, therefore the study concludes that real GDP and vacancy rate are the major drivers of rental change in Wuse market. This finding is consistent with that of previous studies in Nigeria (Ojetunde *et al.*, 2011; Ojetunde, 2013; Udoekanem *et al.*, 2014). Most of the existing studies carried out outside Nigeria have succeeded in establishing the influence macro economy on property returns and price without the use nominal rent as commonly used in most Nigerian studies. Therefore the existing studies in Nigeria have not been able to establish the influence of macroeconomic factors on residential investment return but have only succeeded in examining the influence of macroeconomic factors on rental value. The pressing need for institutional investors to measure the influence of macro economy on the performance of real investment has therefore created the vacuum or gap which the study intends to fill.

3. STUDY AREA

Abuja is a capital city Nigeria. Abuja is selected for study on the basis of the existence of heavy property market transaction and due to presence of high level housing infrastructural services provision and development which cannot be compared with any city within the country. Abuja, the Federal Capital Territory (FCT) is on the longitude $6^{\circ} 44'$ to $7^{\circ} 37'$ E and latitude $8^{\circ} 23'$ to $9^{\circ} 28'$ N. Federal capital city (FCC) is the Abuja Municipal Area Council (AMAC) having four phases of development. The map of Nigeria (see figure 1) showing federal capital territory (FCT) in figure 2 and the FCT map showing federal capital city (FCT) are presented in figure 3 as shown.

Map of the Study Area

Fig1: Map Of Nigeria Showing FCT

Fig2: Map of FCT showing FCC

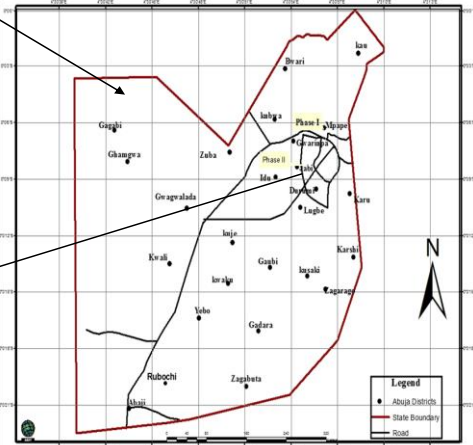
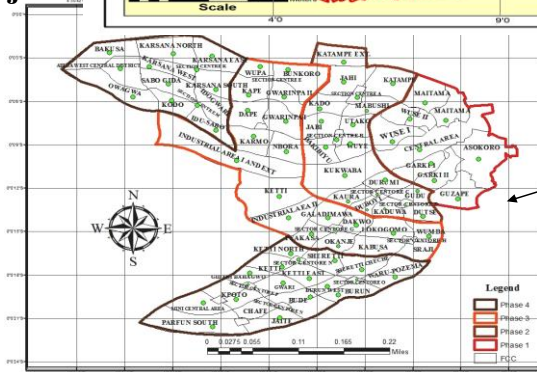

Fig3: Map of FCC, Abuja

4. METHODOLOGY

The study employed both primary and secondary data. The primary data for the study comprised rent and actual sale data from registered estate surveying and valuation firms in Abuja between 2001 and 2015 which were collected through the structured questionnaires. The secondary data comprised of macroeconomic indices from Central Bank of Nigeria (CBN) and National Bureau of Statistics (NBS) between 2001 and 2015. The macroeconomic indices employed for the study were identified from the literature which includes real gross domestic product (RGDP), inflation rate, interest rate, exchange rate, employment and unemployment rates. The sample size adopted for each of residential areas of the city was quantitatively determined using the model developed by Frankfort-Nachmias (1996). The model used purposely when the population is too large. The model is therefore used to sample residential transactions and the number of sales and lettings were presented in table 1. The equation 2 is adopted to determine total returns from residential investment. This model for sample size determination is described in equation 1.

$$n = \frac{Z^2pqN}{e^2(N - 1) + Z^2pq} \quad \text{equation 1}$$

Where N = population size

n = sample size

p = 95% confidence level of the target population

q = 1- p

e = Acceptable error Z = 1.96(the standard normal deviation at 95% confidence level)

Also various residential property zones, the number of residential transaction and the sampled properties is presented in table 1.

Table 1: Residential Markets, total number of residential transactions and Residential Properties' Sampled Abuja.

Residential Markets	No. of Residential Letting Transactions	No of Residential Lettings Sampled	No of Residential Sale Transactions	No. of Residential Sales Sampled
Maitama (3B/R)	87	40	50	30
Maitama (4B/R)	109	44	50	30
Wuse II (3B/R)	63	34	42	27
Wuse II (4B/R)	453	63	42	27
Gwarinpa (3B/R)	157	50	50	30
Gwarinpa (4B/R)	66	35	40	26
Utako (3B/R)	47	29	25	19
Utako (4B/R)	45	28	27	20
Area1 (3B/R)	63	34	24	18
Area1 (4B/R)	47	29	27	20
Area 10 (3B/R)	47	29	27	20
Area 10 (4B/R)	29	21	25	19
Total	1,213	436	429	286

The study utilizes both descriptive and inferential method of data analysis. Descriptive analysis involves determination of annual return index of residential property investment upon which the influence of macroeconomic factors is established. To determine the total return, holding period of total return model is employed as described as follows:

$$TotalReturn = \frac{(CV_t - CV_{t-1}) + NI}{CV_{t-1}} \quad \text{equation 2}$$

Where CV_t is capital value at end of the year, CV_{t-1} is the capital value beginning of the year and NI represents net income or rental value.

The inferential method required the use of stationarity test using Augmented Dicker fuller (ADF), eager granger conintegration test and conintegration regression analysis. The model for Augmented Dicker fuller is described as follows:

$$\Delta Y_t = \beta_0 + \beta_1 Y_{t-1} + \sum_{i=1}^k \pi_i \Delta Y_{t-1} + U_t \quad \text{equation 3}$$

Where Y_t represents vector of time series, t represent time, U_t represents the error terms and π represents the coefficient matrix of the variables, Δ represents differences in variables.

5. RESULT AND DISCUSSION

Augmented Disker Fuller (ADF) unit root test is carried out on all the time series data to examine the extent of their stationarity. The test requires time series data to be stationary over the period before it can be considered appropriate for further analysis and to also avoid spurious regression result. Cointegration test is used to establish the long relationship among the time series data. The result of ADF unit root test presented in table 2 shows that real GDP, inflation rate, interest rate and unemployment rate are stationary at first-order difference, only exchange rate is stationary at second-order difference, employment rate is stationary at level and while property returns from different markets are stationary at level. The implication of this test is that the time series data employed for this study is suitable and appropriate for further analysis.

Table 2: Stationary or Unit Root Test

Variables	Computed t-statistic	ADF Critical @0.05	Prob.*	Order of integration
Δ Real GPD	-5.003512	-3.144920	0.0025	I(1)
Δ Inflation Rate	-4.296966	-3.144920	0.0075	I(1)
Δ Interest Rate	-7.446427	-3.144920	0.0001	I(1)
Δ Unemployment Rate	-4.444466	-3.144920	0.0059	I(1)
$\Delta\Delta$ Exchange Rate	-3.604032	-3.175352	0.0255	I(2)
Δ Employment Rate	-6.405753	-3.119910	0.0002	I(1)
Maitama 3B/R(Rt)	-3.483968	-3.119910	0.0066	I(0)
Maitama 4B/R(Rt)	-3.866170	-3.119910	0.0139	I(0)
Wuse 3B/R(Rt)	-3.872870	-3.175352	0.0167	I(0)
Wuse 4B/R(Rt)	-3.993629	-3.175352	0.0138	I(0)
Gwarinpa 3B/R(Rt)	-4.299031	-3.119910	0.0066	I(0)
Gwarinpa 4B/R(Rt)	-3.919592	-3.119910	0.0127	I(0)
Utako 3B/R(Rt)	-7.402952	-3.144920	0.0001	I(0)
Utako 4B/R(Rt)	-3.692435	-3.212696	0.0244	I(0)
Area 1 3B/R(Rt)	-4.907100	-3.144920	0.0029	I(0)
Area 1 4B/R(Rt)	-4.208528	-3.175352	0.0099	I(0)
Area 10 3B/R(Rt)	-5.667033	-3.144920	0.0009	I(0)
Area 10 4B/R(Rt)	-4.578586	-3.144920	0.0048	I(0)

In order to establish long run relationship between the variables, eagle granger cointegration test is employed in table 3 and 4. The test reveals the at least two or more cointegrating equations, this suggests that macroeconomic variables come together to have a significant long run relationship with property returns, this finding is consistent (Feng *et al.*, 2010; Ojetunde, 2013; Siband and Mhlanga 2013).

Table 3: Eagle Granger Cointegration Test (3B/R)

3B/R Markets	Dependent	tau-statistic	Prob.*	z-statistic	Prob.*
Maitama	RETURN	-6.437713	0.0960	30.3755	0.0001
	REAL_GDP	-3.988168	0.6533	-14.3378	0.6396
	INTE_RATE	-4.66968	0.4549	30.52579	0.0001
	EXCH_RATE	-6.201303	0.0194	-19.9269	1.0000
	INFLATION	-7.252933	0.0440	-21.0986	1.0000
	EMPLOY_RATE	-4.32209	0.5582	36.69313	0.0003
	UNEMPL_RATE	-3.902365	0.6821	-14.7895	0.5266
Wuse	RETURN	-3.908583	0.6893	47.80655	0.0001
	REAL_GDP	-4.181423	0.5878	-15.1815	0.4206
	INTE_RATE	-5.871743	0.1614	-18.5896	1.0000
	EXCH_RATE	-3.781787	0.7210	-15.7335	0.3030
	INFLATION	-5.564236	0.0255	-82.7079	0.0000
	EMPLOY_RATE	-5.104092	0.0103	-17.7841	0.8904
	UNEMPL_RATE	-3.367483	0.8420	-36.7424	0.0000
Gwarinpa	RETURN	-4.686353	0.4371	-57.5731	0.0000
	REAL_GDP	-5.611742	0.0170	-89.2341	0.0000
	INTE_RATE	-4.21596	0.5913	38.63290	0.0003
	EXCH_RATE	-4.025233	0.6404	-16.3623	0.1650
	INFLATION	-5.585215	0.0275	-18.9995	1.0000
	EMPLOY_RATE	-4.429249	0.5063	-16.6201	0.1847
	UNEMPL_RATE	-3.81292	0.7111	-14.3025	0.6418
Utako	RETURN	-4.914659	0.3720	-16.4743	0.0000
	REAL_GDP	-6.092334	0.0446	-17.8033	0.0000
	INTE_RATE	-6.193358	0.0326	-18.5254	0.0000
	EXCH_RATE	-7.858926	0.0300	-20.1097	0.0000
	INFLATION	-5.917695	0.1681	-17.7679	0.0000
	EMPLOY_RATE	-3.929992	0.6829	-44.0564	1.0000
	UNEMPL_RATE	-3.994415	0.6565	-14.2391	0.1356
Area 1	RETURN	-5.058254	0.3500	-22.8334	0.0001
	REAL_GDP	-6.311626	0.0195	-18.931	0.0000
	INTE_RATE	-6.254197	0.1257	-18.6597	0.0000
	EXCH_RATE	-9.945403	0.0045	-21.6159	0.0000
	INFLATION	-7.922129	0.0283	-20.1145	0.0000
	EMPLOY_RATE	-5.393507	0.2738	-72.3341	1.0000
	UNEMPL_RATE	-3.605305	0.7764	-13.2775	0.6613
Area 10	RETURN	-4.615304	0.4590	-16.0171	0.0000
	REAL_GDP	-6.168125	0.1355	-18.8606	0.0000
	INTE_RATE	-5.910564	0.1691	-18.0912	0.0000
	EXCH_RATE	-10.8733	0.0021	-22.0442	0.0000
	INFLATION	-7.822112	0.0310	-20.0177	0.0000
	EMPLOY_RATE	-4.83546	0.4072	-60.8249	1.0000
	UNEMPL_RATE	-3.603988	0.7767	-13.3286	0.6461

Table 4: Eagle Granger Cointegration Test (4B/R)

4B/RMarkets	Dependent	tau-statistic	Prob.*	z-statistic	Prob.*
Maitama	RETURN	-6.437713	0.0160	-20.3755	1.0000
	REAL_GDP	-3.988168	0.6533	-14.3378	0.6396
	INTE_RATE	-4.66968	0.4549	30.52579	0.0001
	EXCH_RATE	-6.201303	0.0294	-19.9269	1.0000
	INFLATION	-7.252933	0.0440	-21.0986	1.0000
	EMPLOY_RATE	-4.32209	0.5582	36.69313	0.0003
	UNEMPL_RATE	-3.902365	0.6821	-14.7895	0.5266
Wuse	RETURN	-4.376681	0.0320	-15.3136	0.0000
	REAL_GDP	-4.206898	0.5944	-44.2089	1.0000
	INTE_RATE	-4.334939	0.5454	-15.0484	0.0000
	EXCH_RATE	-4.191168	0.5993	-40.8457	1.0000
	INFLATION	-4.007046	0.6579	-39.0844	1.0000
	EMPLOY_RATE	-5.866694	0.0004	-81.3304	1.0000
	UNEMPL_RATE	-3.291448	0.8595	-34.1767	1.0000
Gwarinpa	RETURN	-6.437713	0.0260	-20.3755	0.0000
	REAL_GDP	-3.988168	0.6533	-14.3378	0.6396
	INTE_RATE	-4.66968	0.4549	30.52579	0.0001
	EXCH_RATE	-6.201303	0.0094	-19.9269	1.0000
	INFLATION	-7.252933	0.0440	-21.0986	1.0000
	EMPLOY_RATE	-4.32209	0.5582	36.69313	0.0003
	UNEMPL_RATE	-3.902365	0.6821	-14.7895	0.5266
Utako	RETURN	-5.244473	0.2909	-17.5884	0.0000
	REAL_GDP	-4.460399	0.5061	-16.7172	0.0000
	INTE_RATE	-4.919841	0.3706	-16.4079	0.0000
	EXCH_RATE	-5.591198	0.0205	-18.327	0.0000
	INFLATION	-7.685843	0.0349	-20.2082	0.0000
	EMPLOY_RATE	-4.727987	0.4378	-54.2095	1.0000
	UNEMPL_RATE	-3.16206	0.8890	-12.2005	0.8417
Area 1	RETURN	-4.615304	0.4590	-16.0171	0.0000
	REAL_GDP	-6.168125	0.0355	-18.8606	0.0000
	INTE_RATE	-5.910564	0.1691	-18.0912	0.0000
	EXCH_RATE	-10.8733	0.0021	-22.0442	0.0000
	INFLATION	-7.822112	0.0310	-20.0177	0.0000
	EMPLOY_RATE	-4.83546	0.4072	-60.8249	1.0000
	UNEMPL_RATE	-3.603988	0.7767	-13.3286	0.6461
Area 10	RETURN	-5.344813	0.2685	-18.748	0.0000
	REAL_GDP	-5.97323	0.1602	-19.3703	0.0000
	INTE_RATE	-6.510188	0.1007	-18.7289	0.0000
	EXCH_RATE	-9.288929	0.0082	-21.573	0.0000
	INFLATION	-7.258737	0.0314	-19.5454	0.0000
	EMPLOY_RATE	-4.68071	0.4517	-59.5589	1.0000
	UNEMPL_RATE	-3.848966	0.7035	-13.8934	0.3828

Table 5 and 6 presented the result of cointegration regression analysis. Co-integrating regression is considered appropriate, in that, macroeconomic variables are not stationary (at level) in the linear relationship specified in chapter three, until first and second differencing, only the property return index is stationary at level, therefore macroeconomic variables are said to be co-integrated. It is simply the unit root test applied to the residual of ordinary least square estimation. The test of autocorrelation was carried out through Durbin Watson (DW) statistics presented in Table 5 and Table 6 to ensure non-spurious, $R^2 < DW$ is necessary condition to suggest no autocorrelation in the residual. Durbin-Watson statistic suggests no autocorrelation in the regression as presented in aforementioned Tables. The finding shows the result of regression is non-spurious and the outcome regression is therefore appropriate.

The result of cointegration regression in Table 5 shows that 53.5%, 83.6%, 55.2% and 47.4% variation in 3B/R property return is significantly influenced by macroeconomic variables in Maitama, Wuse, Gwarinpa and Utako markets respectively. This further implies that four markets out of six residential markets for 3B/R were significantly influenced by macroeconomic indicators, and the significance of cointegration regression model is presented in table 7. While 38.5% and 18.2% variation in property return in Area 1 and Area 10 respectively, are insignificantly influenced by macroeconomic variables. Table 6 shows that 60.9%, 78.6%, and 79.9% variation in 4B/R property return is significantly influenced by macroeconomic variables in Maitama, Wuse and Utako markets respectively. Also 14.3%, 16.2% and 26.2% variation in property return in Gwarinpa, Area 1 and Area10 respectively, are insignificantly influenced by macroeconomic variables. This further implies that three markets out of six residential markets for 4B/R were significantly influenced by macroeconomic indicators, and the significance of cointegration regression model is presented in table 8. This finding is consistent with (Apergis, 2003; Joshi, 2006; Eldelstine&Tsang, 2007; Kwangware, 2010).

Table 5: Results of Co-integrating Regression Analysis (3B/R Market)

Markets	Variables	Coefficients	Std. Error	t-statistic	Prob	R	DW
Maitama	REAL_GDP	0.2509	0.2597	0.9664	0.3782	0.535	2.02
	EXCH_RATE	0.0856	0.0228	3.7478	0.0133		
	INTE_RATE	0.4609	0.2279	2.0229	0.099		
	INFLATION	0.1425	0.0505	2.8218	0.037		
	EMPLOY_RATE	0.0781	0.0253	3.0899	0.0272		
	UNEMPL_RATE	-0.0500	0.0489	-1.0229	0.3532		
	C	19.728	9.0664	2.1759	0.0815		
Wuse	REAL_GDP	0.9434	0.2128	4.4334	0.0068	0.836	2.12
	EXCH_RATE	0.0674	0.0187	3.6015	0.0155		
	INTE_RATE	0.7535	0.1867	4.0354	0.01		
	INFLATION	0.1627	0.0414	3.9319	0.011		
	EMPLOY_RATE	0.1372	0.0207	6.6269	0.0012		
	UNEMPL_RATE	-0.1359	0.0401	-3.3912	0.0194		
	C	-32.6039	7.4294	-4.3885	0.0071		
Gwarinpa	REAL_GDP	0.1936	0.889	4.5919	0.002	0.552	2.01
	EXCH_RATE	0.3394	0.4695	1.383	0.043		
	INTE_RATE	0.271	0.326	1.2029	0.224		
	INFLATION	0.4473	0.5521	0.81	0.423		

	EMPLOY_RATE	0.2806	0.2194	1.28	0.21		
	UNEMPL_RATE	-0.5437	0.3709	-1.4658	0.041		
	C	-15.434	5.472	-2.82	0.008		
Utako	REAL_GDP	0.8743	0.2679	3.2642	0.0223	0.474	1.78
	EXCH_RATE	0.0171	0.0235	0.7254	0.5007		
	INTE_RATE	0.6062	0.2351	2.5790	0.0495		
	INFLATION	0.1629	0.0521	3.1291	0.026		
	EMPLOY_RATE	0.0391	0.0261	1.5008	0.1937		
	UNEMPL_RATE	0.1189	0.0504	2.3573	0.065		
	C	-15.4537	9.3522	-1.6524	0.1594		
Area 1	REAL_GDP	0.1655	0.1532	1.0802	0.3294	0.385	2.01
	EXCH_RATE	0.0081	0.0135	0.5969	0.5765		
	INTE_RATE	0.0267	0.1344	0.1987	0.8503		
	INFLATION	0.0368	0.0298	1.2345	0.2719		
	EMPLOY_RATE	0.0547	0.0149	3.6688	0.0145		
	UNEMPL_RATE	0.0051	0.0288	0.1753	0.8677		
	C	-3.6832	5.3480	-0.689	0.5217		
Area 10	REAL_GDP	0.1010	0.2114	0.4778	0.653	0.182	1.77
	EXCH_RATE	-0.0089	0.0186	-0.4808	0.651		
	INTE_RATE	0.1514	0.1855	0.8159	0.4516		
	INFLATION	-0.0233	0.0411	-0.5671	0.5952		
	EMPLOY_RATE	0.0063	0.0206	0.3079	0.7706		
	UNEMPL_RATE	0.0737	0.0398	1.8515	0.1233		
	C	-3.3106	7.3824	-0.4485	0.6726		

Fully Modified Least Squares (FMOLS)

Table 6: Results of Co-integrating Regression Analysis (4B/R Market)

Markets	Variable	Coefficients	Std. Error	t-statistic	Prob	R	DW
Maitama	REAL_GDP	0.1967	0.2702	0.7279	0.4993	0.6096	1.82
	EXCH_RATE	0.0705	0.0238	2.9667	0.0313		
	INTE_RATE	0.6248	0.2371	2.6346	0.0463		
	INFLATION	0.2165	0.0525	4.1214	0.0092		
	EMPLOY_RATE	0.1203	0.0263	4.5734	0.006		
	UNEMPL_RATE	-0.0869	0.0509	-1.7093	0.1481		
	C	20.4129	9.4349	2.1635	0.0828		
Wuse	REAL_GDP	0.1150	0.02504	4.5952	0.0025	0.7866	1.95
	EXCH_RATE	0.1026	0.0220	4.6613	0.0055		
	INTE_RATE	0.1325	0.02197	6.0342	0.0018		
	INFLATION	0.3144	0.0487	6.4579	0.0013		
	EMPLOY_RATE	0.0852	0.0244	3.4953	0.0174		
	UNEMPL_RATE	-0.1512	0.0472	-3.2064	0.0238		
	C	-50.3989	8.7432	-5.7644	0.0022		
Gwarinpa	REAL_GDP	0.2535	0.1563	1.6217	0.156	0.1434	2.04
	EXCH_RATE	0.0109	0.0126	0.8638	0.4209		
	INTE_RATE	0.1122	0.0899	1.2469	0.2589		
	INFLATION	-0.018	0.0169	-1.0560	0.3316		
	EMPLOY_RATE	0.0464	0.0316	1.4697	0.192		
	UNEMPL_RATE	-6.7036	4.3732	-1.5329	0.1762		

	C	-6.7036	4.3732	-1.5328	0.1762		
Utako	REAL_GDP	0.1572	0.02397	6.5595	0.0012	0.7996	1.71
	EXCH_RATE	0.1293	0.0211	6.1347	0.0017		
	INTE_RATE	0.3451	0.0211	6.3938	0.0014		
	INFLATION	0.2379	0.0466	5.1055	0.0038		
	EMPLOY_RATE	0.1219	0.0233	5.2274	0.0034		
	UNEMPL_RATE	-0.2101	0.0451	-4.6539	0.0056		
	C	-58.8432	8.3703	-7.0300	0.0009		
Area 1	REAL_GDP	0.1588	0.2298	0.6911	0.5203	0.1623	2.12
	EXCH_RATE	0.029	0.0202	1.4428	0.2087		
	INTE_RATE	0.038	0.2017	0.1905	0.8564		
	INFLATION	0.0007	0.0447	0.0158	0.988		
	EMPLOY_RATE	0.0296	0.0224	1.3244	0.2427		
	UNEMPL_RATE	-0.0059	0.0433	-0.1368	0.8965		
	C	4.3938	8.0256	0.5475	0.6076		
Area 10	REAL_GDP	0.2626	0.3422	0.7675	0.4774	0.2625	1.98
	EXCH_RATE	0.0319	0.0301	1.0612	0.3371		
	INTE_RATE	0.3989	0.3003	1.3286	0.2414		
	INFLATION	0.1518	0.0665	2.2817	0.0074		
	EMPLOY_RATE	0.0176	0.0333	0.5281	0.6201		
	UNEMPL_RATE	-0.0482	0.0644	-0.7475	0.4884		
	C	11.2214	11.9472	0.9392	0.3907		

Fully Modified Least Squares (FMOLS)

The result of significant test of co-integration regression presented in Table 7 and Table 8 revealed that the overall market model for both Area 1 and Area 10 in Table 7 were jointly insignificant, and in Table 8, the overall market model for Gwarinpa, Area 1 and Area 10 were jointly insignificant. Furthermore, Maitama, Wuse, Gwarinpa and Utako in table 7 and Maitama, Wuse and Utako in Table 8 had their overall market model to be statistically significant, in other word; all variables included in the market models were jointly significant. Therefore the models can be used for purpose of prediction of returns in the markets.

Table 7: Wald Test of Significance of the Co-integrating Regression Model

3B/R Markets	T statistic	Value	DF	Prob
Maitama	F-statistic	5.516434	(8, 5)	0.0391
Wuse	F-statistic	15.10564	(8, 5)	0.0043
Gwarinpa	F-statistic	5.915467	(8, 5)	0.0331
Utako	F-statistic	5.806467	(8, 5)	0.0352
Area1	F-statistic	3.688136	(8, 5)	0.0849

Area 10	F-statistic	0.849408	(8, 5)	0.5935
---------	-------------	----------	--------	--------

Table 8: Wald Test of Significance of the Co-integrating Regression Model

4B/R Markets	T statistic	Value	DF	Prob
Maitama	F-statistic	5.970942	(8, 5)	0.0333
Wuse	F-statistic	9.047895	(8, 5)	0.0138
Gwarinpa	F-statistic	1.108410	(8, 6)	0.4581
Utako	F-statistic	12.61281	(8, 5)	0.0066
Area 1	F-statistic	1.185575	(8, 5)	0.4407
Area 10	F-statistic	1.612272	(8, 5)	0.3096

CONCLUSION AND RECOMMENDATION

The influence of macroeconomic variables in Abuja residential market property market showed that the real GDP, exchange rate, inflation, interest rate and employment rate have been found to have a significant influence on property return across the nine markets. Therefore the implication of this outcome is that property investors tends to have an increase in property returns whenever positive macroeconomic policy is made to secure the economy by improving GDP base, increasing exchange rate to encourage local demand, the increase in employment rate increases the purchasing power in housing market, increase in interest and inflation rates increase the housing rent and prices thereby positively influence the investor's return, property return is negatively influenced by negative policy-action that meant to increase unemployment in the economy, therefore any development in economy must be continuously monitored to determine how such development affect property return. It is on this basis that the study recommends that the policy-makers should painstakingly study the past and present economic policy before the implementation as such could adversely affect the property market which conversely affects the contribution of real estate sector into national economy development.

REFERENCES

- Abraham J. and Hendershott P. (1996), "Bubbles in Metropolitan Housing Markets", *Journal of Housing Research*, 7(2): 191-207.
- Apergis N. (2003), "Housing Price and Macroeconomic Factor: Prospect within the European Monetary Union", *International Real Estate Review*, 6(1): 63-74.
- Belo M. and Abgatekwe A. (2002), "Project Management in Property Development: the Nigeria experience", *Ibadan: University Press PLC*.
- Born W. and Pyhrr S. (1994), "Real Estate Valuation: The Effect of Market and Property Cycles", *Journal of Real Estate Research*, 4(3): 455-485.
- Brook and Tsolacos (2001), "Linkages between Property Return and Interest Rate. Evidence for the UK", *Journal of Applied Economics*, 33(6): 711-719.
- Brooks C. and Tsolacos S. (1999), "The Impact of Economic and Financial Factors on UK Property Performance", *Journal of Property Research*, 16(2): 139-152.
- Clark A. and Daniel T. (2006), "Forecasting south Africa house price", *Journal of Investment Analysts*, 64:27-33.
- Dehesh A. and Pugh C. (1998), "Property Cycles in a Global Economy", *Urban studies. Journal of Real Estate Research*, 37(13): 2581-2602.
- Edelstein .R and Tsang D. (2007), "Dynamics of residential housing cycles analysis", *Journal of Real Estate Finance*, 35:295-313.
- Feng L., Lu W., Hu W. and Liu K. (2010), "Macroeconomic Factors and Housing Market Cycle: an Empirical Analysis Using National City Level Data in China ", *The Conference on Web-Based Business Management, Scientific Research*.
- Frankfort-Nachmias, C. and Nachmias, D. (1996), "Research Methods in the Social Sciences", *Fifth Edition*, Arnold, London.
- Fraser, W.D. (1993), "Principles of Property Investment and Pricing", London: *The Macmilland Press Ltd*.
- Ge, X.J. (2009), "Determinant of House Price in New Zealand", *University of Technology Sydney. Pacific Rim Property Research Journal*, 5(1): 90-121.
- Giussani .B, Hsai .M and Tsolacos S. (1992), "A Comparative Analysis of the Major Determinants of Office Property Value", *Journal of Property Valuation and Investment*, 11: 157-173.
- Gutpa R., Jurglas M. and Kabundi A. (2010), "Effect of Monetary Policy on Real House Price Growth in South Africa. A factor-Augmented Vector Autoregressive Approach", *Economic Modelling*, 27: 315-323.
- Hoesli M. and Macgregor B. (2000), "Property Investment: Principles and Practice of Portfolio Management", *Longman Essex*.
- Joshi H. (2006), "Identifying the asset price bubble in the housing market in India: Research bank of India", 27(2): 73-88.
- Kalu I. U. (2001), "*Property Valuation and Appraisal*", Owerri: Bon Publications.

- Kwangware B. (2010), "The Impact of Macroeconomic and Financial Factor On The Performance of the Housing Property Market In South Africa. Department of Economics and Economic History": *Rhodes University Conference, Grahamstown*.
- Ling and Naranjo (1997), "Economic Risk Factor and Commercial Real Estate Returns", *Journal of Real Estate Finance and Economics*, 14(3): 283-30.
- Lizieri C. and Satchell S. (1997), "Property Company Performance and Real Interest Rate: a Regime Switching Approach", *Journal of Property Research*, 14(1):85-97.
- Miregi M. O. and Obere A. (2014), "Effect Of Market Fundamental Variable On Property Prices In Kenya- A Case of Nairobi Residential Property Market". *Journal of Economics and Finance*, 5(5): 101-113.
- Ojetunde I. (2013), "Revisiting Interaction between the Nigeria Residential Property Market and the Macro Economy. International Federation of Surveyor", *Journal of Geography, Environment and Planning*, 7(2).
- Ojetunde I., Popoola N. and Kemiki O. (2011), "On the Interaction between the Residential Property Market and the Macro Economy", *Journal of Geography, Environment and Planning*, 7(2), https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2105998, Retrieved: 10.05.2017.
- Peng R. and Hudson-Wilson S. (2002), "Testing Real Estate Price Bubble: An Application to Tokyo Office Market", *Proceedings of 7th conference in Seoul*.
- Peng W., Tan B. and Yiu M. (2005), "The Property Market and the Macro Economy of the Mainland: A Cross Region Study Hong Kong", *Institute for Monetary Research China*.
- Samy L. (2015), "Indices of House Price and Rent Prices of Residential Property in London 1835-1939", *Discussion Paper in Economics and Social History Number 134*.
- Sari R., Ewing B. T. and Aydin B. (2007), "Macroeconomic variables and housing market in Turkey", *Emerging markets finance and trade*, 43(5):5-19.
- Schalck C. and Antipa P. (2009), "Impact of fiscal policy on residential investment in France", *Journal of Urban Economics*, 37(2): 1-33.
- Sinbad M. and Mhlanga.R (2013), "The Interaction Between Property Return and The Macro Economy", *International Journal of Business and Social Research*, 3(4): 146-152.
- Udoekanem N. B., Ighalo J. I. and Nuhu M.B (2014), "Determinants of Commercial Property Rental Growth in Minna, Nigeria", *EUL Journal of Social Science*, 5(1): 60-75.
- Udoekanem N.B, Ighalo J. I., Sanusi Y. A. and Nuhu M. B. (2015), "Office Rental Determinants in Wuse Commercial District of Abuja, Nigeria", *University of Mauritius Research Journal*, 21:1-26.
- Wei .Q and Morley B. (2012), "The Interaction between the Macro Economy and House Price Return", *Journal of Property Return*, 17(8): 1-17.
- Wilhelinsson M. (2000), "The Impact of Traffic Noise on the Value of Single-Family Houses", *Journal of Environmental Planning and Management*, 43(6): 799-815.

Yusof M. A. and Ismail S. (2012), “Multiple Regression in Analyzing House Price Variation”, 9-18.

Muktar Babatunde Wahab is a real estate Practitioner and Research Assistant at Federal University of Technology, Minna Nigeria. He holds a Bachelor of Technology (B.Tech) in Estate Management and Master of Technology (M.Tech) in Estate Management and Valuation at Federal University of Technology Minna, Nigeria. His research interest is property investment market analysis and economic dynamics in Property Market.

Muktar Babatunde Wahab, Federal Teknoloji Üniversitesi, Minna Nijerya'da gayrimenkul Uygulayıcısı ve Araştırma Asistanı olarak görev almaktadır. Federal Teknoloji Üniversitesi'nde Gayrimenkul Yönetimi lisansını tamamlamış ve yine Federal Teknoloji Üniversitesi'nde Gayrimenkul Yönetimi ve Değerleme yüksek lisans programından (M.Tech) mezun olmuştur. Araştırma ilgi alanları, gayrimenkul piyasasında gayrimenkul yatırım piyasa analizi ve ekonomik dinamikler üzerine yoğunlaşmaktadır.

THE IMPACT OF TURKISH MANUFACTURING INDUSTRY ON CO₂ EMISSIONS

TÜRKİYE'DE İMALAT SANAYİ SEKTÖRÜNÜN CO₂ EMİSYONU ÜZERİNE ETKİSİ

Zeliha ÖZDEMİR
European University of Lefke
MBA graduate
zozdemir@eul.edu.tr

Asst. Prof. Dr. Demet Beton KALMAZ
European University of Lefke
Department of Economics
dkalmaz@eul.edu.tr

Received 5 June 2017- Accepted 22 August 2017
Gönderim 5 Haziran 2017- Kabul 22 Ağustos 2017

Abstract: Global warming has emerged as a result of human activities, and greenhouse gases are the most effective cause of global warming. The accumulations of greenhouse gases have rapidly increased in the atmosphere as a result of the increase in use of fossil fuels, wrong use of land, and industrialization. The aim of the study is to examine the relationship between carbon dioxide emissions, electricity consumption, economic growth, and trade openness on manufacturing industry in Turkey by using time series data between the years 1962 and 2013. The study employs the bound test for ARDL approach, ECM, Granger causality test and Cusum and Cusumsq test. CO₂ emissions are high due to two reasons in Turkey. First, Turkey's energy intensity is high. Second, electricity production depends on non-renewable sources. Turkey should decrease energy intensity while increasing the share of renewable energy sources for energy production to be able to decrease energy CO₂ emissions in the manufacturing industry.

Keywords: CO₂ emissions, electricity consumption, trade, ARDL

Öz: Günümüzün en önemli sorunlarında biri haline gelen küresel ısınma insan faaliyetleri sonucu atmosferde bulunan sera gazlarının artması sonucu ortaya çıkmıştır. Küresel ısınmanın en önemli sebebi olan sera gazlarının atmosferde artması özellikle sanayi devrimi ile birlikte fosil yakıtlarına olan talebin artmasına ve yanlış arazi kullanımına bağlanmaktadır. Atmosferde bulunan sera gazları içerisinde küresel ısınmaya en fazla etki eden CO₂ emisyonudur. Türkiye'de bulunan imalat sanayi sektörleri üzerinde yapılan bu çalışmanın amacı, karbondioksit emisyonları, elektrik tüketimi, ekonomik büyüme ve imalat sanayi sektöründeki ticaret açıklığı arasındaki ilişkiyi 1962 ve 2013 yılları arasında, zaman serisi verilerini kullanarak incelemektir. Araştırmada, ARDL sınır testi yaklaşımı, hata düzeltme modeli, Granger nedensellik testi, ve cusum ve cusumsq testi uygulanmıştır. Türkiye'de CO₂ emisyonunun yüksek olmasının iki nedeni vardır. Birincisi, Türkiye'nin enerji yoğunluğunun yüksek olması, ikincisi ise Türkiye'de elektrik üretiminin büyük bir bölümünün yenilenemez enerji kaynaklarına bağlı olmasıdır. Bu nedenle, Türkiye'de CO₂ emisyonlarını azaltabilmek için enerji üretiminde yenilenebilir enerji kaynaklarının payı artırılmalı ve imalat sanayinde enerji yoğunluğu azaltulmalıdır.

Anahtar Kelimeler: CO₂ emisyonu, elektrik tüketimi, ticaret, ARDL

INTRODUCTION

Earth's atmosphere consists of various gases and these gases traps heat which creates greenhouse effect. The increase of these atmospheric gases causes the problem of global warming. Since these gases create greenhouse effect, they are called greenhouse gases (GHG). Global warming, which arises as a result of GHG, is one of the main concerns of the recent scientists and policy makers. Global warming is the increase of the temperature of land, sea and air (Dincer, 2000). As the global warming increases, the sea level rises and the glaciers melt. The risk of flood increases.

GHG consist of carbon dioxide (CO₂), methane (CH₄), nitrous oxide (N₂O), chlorofluorocarbons (CFC), hydrofluorocarbons (HCFC) and Sulphur hexafluoride (SF₆). Table 1 represents the properties of the GHG in the atmosphere.

Table 1: Properties of GHG

GHG	Anthropogenic Sources	Concentration (parts per billion)	Global Warming Potential (GWP)	Lifetime in Atmosphere (year)
Carbon Dioxide (CO ₂)	Fossil-fuel combustion, Cement production Land-use conversion,	280,000	1	100
Methane (CH ₄)	Fossil-fuel, Rice paddies, Waste dumps	700	25	12
Nitrous Oxide (N ₂ O)	Fertilizer, Combustion, Industrial processes	270	298	114
Chlorofluorocarbons (CFC)	Liquid coolants, Foams	0,534	10,900	100
Hydrofluorocarbons (HCFC)	Refrigerants	0,218	1,810	12
Sulphur Hexafluoride (SF ₆)	Dielectric fluid	0,00712	22,800	3,200

Source: Center for Climate and Energy Solutions, 2017

*Global Warming Potential for 100-time horizon.

In the first column of Table 1, the names of GHG in atmosphere are given, followed by a column giving information about the anthropogenic sources of the GHG. The third column influences the concentration of each GHG which influences the intensity of gases in the atmosphere. Fourth column represents the global warming potential (GWP) of the related GHG, and finally in the last column gives the information for how long the gas remains in the atmosphere as measured in years.

Carbon Dioxide (CO₂) occurs as a result of fossil-fuel combustion, cement production and land use conversion. Atmospheric concentration of CO₂ is 280,000 per billion. GWP is taken as constant in CO₂ and it remains 100 years in atmosphere. Methane (CH₄) is caused by fossil-fuels, rice paddies and waste dumps. From Table 1, it can be seen that a CH₄ gas has twenty five times GWP more than CO₂.

Atmospheric concentration of CH₄ is 700 per billion and lifetime is 12 years in atmosphere. Nitrous Oxide (N₂O) comes from fertilizers, fossil-fuel combustion and industrial processes. Table 1 shows that N₂O has 298 times GWP more than CO₂. N₂O remains for 114 years and its concentration is 270 per billion in atmosphere. Chlorofluorocarbons (CFC) consist of liquid coolants and foams. CFC atmospheric concentration is 0,534 per billion. CFC has 10,900 times GWP more than CO₂ and remains 100 years in the atmosphere. Hydrofluorocarbons (HFCF) is a refrigerant gases, it has 1,810 times GWP more than CO₂. Atmospheric concentration of HFCF is 0,218 per billion and it remain 12 year in atmosphere. The last listed Sulphur Hexafluoride (SF₆) is used to cut the electricity. SF₆ comes from dielectric fluid, SF₆ 22,800% times global warming potential more than CO₂. Atmospheric concentration of SF₆ is 0,00712 per billion. SF₆ has 3,200 years lifetime in atmosphere (Center for Climate and Energy Solutions, 2017). All gases have heat-trapping effect but CO₂ has highest heat-trapping ability among other GHG in the atmosphere (Özmen, 2009).

Turkey have growing rate of population and urbanization, so that Turkey's energy needs are increasing in all sectors (Bilgen *et al.*, 2008). As the need for energy is increasing, both energy consumption and energy production are also increasing in Turkey. The increase of energy use increases also GHG generated in Turkey. GHG generation of Turkey increased from 134,4 million tons to 340 million tons between the years 1990 and 2015 (Turk Stat, 2017). Turkey contributes to more GHG emissions during the production of energy process and this energy are mostly used for manufacturing industry. Therefore, the impact of the economic variables that causes CO₂ emissions in Turkey is investigated in this study. This study will be guidance for further research on topic and the results obtained from the empirical analysis can be used to shape the environmental policies to decrease CO₂ emissions in Turkey.

1. LITERATURE REVIEW

The previous studies in literature related to the topic aimed to find the relationship between CO₂ emissions, energy consumption and economic growth (Acaravcı & Ozturk, 2010; Pao *et al.*, 2012; Al-mulali, 2011; Apergis & Payne, 2009; Bozkurt & Akan, 2014; Chang, 2010; Çoban & Kılınç, 2015; Ergün & Polat, 2015; Alam *et al.*, 2012; Koçak, 2014; Lean & Smyth, 2010; Tiwari, 2011; Pao & Tsai, 2010; Yavuz, 2014; Wang *et al.*, 2011). In some studies in addition to those variables FDI is also included (Altıntaş, 2013; Dinh & Shih-Mo, 2014; Öztürk & Öz, 2016; Tang & Tan, 2015). There are also studies adding trade openness instead of FDI (Akın, 2014; Halıcıoğlu, 2009; Jalil & Mahmud, 2009; Keskingöz & Karamelikli, 2015; Kiviyiro & Arminen, 2014).

There are also studies focusing the causal interaction between CO₂ emissions, energy consumption, economic growth (Çoban & Kılınç, 2015) in Turkey. Some of these studies included FDI as a control variable (Altıntaş, 2013; Öztürk & Öz, 2016), while some added trade openness instead of FDI (Halıcıoğlu, 2009). There are also studies adding employment ratio instead of trade openness (Öztürk & Acaravcı, 2010). Some studies found unidirectional causal relationship from energy

consumption to CO₂ emissions (Altıntaş, 2013; Çoban & Kılınç, 2015), while some studies estimated unidirectional causal relationship from economic growth to CO₂ emissions (Altıntaş, 2013). Some authors found bidirectional causality between economic growth and CO₂ emissions (Halıcıoğlu, 2009; Öztürk & Öz, 2016). Öztürk & Acaravcı (2010) found no causal relationship among the variables. Some studies applied only cointegration test on CO₂ emissions and economic variables (Bozkurt & Akan, 2014; Bozkurt & Okumuş, 2015; Çetin & Şeker, 2014; Keskingöz & Karamelikli, 2015; Koçak, 2014; Yavuz, 2014). The results of those studies found energy consumption, economic growth and CO₂ emissions are cointegrated.

Table 2, summarizes some of the literature by giving the names of the authors, the country studied, the sample used, model employed and the results found.

Table 2: Literature Review Summary

Authors	Country	Sample	Variable	Model	Result
Acaravcı & Öztürk (2010)	Nine European Countries	1960-2005	CO ₂ , EC, EG	ARDL, Granger Causality Test	EG → CO ₂ EC → CO ₂
Adom et al. (2012)	Ghana, Senegal and Morocco	1971-2007	CO ₂ , EG, TE, IS	Bounds, Granger Causality Test	CO ₂ ↔ EG CO ₂ ↔ IS CO ₂ ↔ TE
Akbostancı et al. (2009)	Turkey	1968-2003	CO ₂ , EG, POP	EKC, Cointegration	CO ₂ and EG cointegration
Akın (2014)	85 countries	1990-2011	CO ₂ , EG, EC, TO	Cointegration, Granger Causality Test	CO ₂ → TO EG → CO ₂ EG → TO
Al-mulali (2011)	MENA countries	1980-2009	CO ₂ , EG, EC	Granger Causality Test	CO ₂ ↔ EC CO ₂ ↔ EG
Al-mulali et al. (2012)	Seven region	1980-2008	CO ₂ , UR, EC	Granger Causality Test	CO ₂ ↔ UR CO ₂ ↔ EC
Altıntaş (2013)	Turkey	1970-2008	CO ₂ , EG, EC, FDI	ARDL, Granger Causality Test	EG → CO ₂ EC → CO ₂
Anatasia (2015)	Thailand Malaysia	1978-2008	CO ₂ , EG, EC, Export	Cointegration, Granger Causality Test	Export → CO ₂ EG → CO ₂ EG → EC
Apergis & Payne (2009)	Central America	1971-2004	CO ₂ , EG, EC	EKC, Granger Causality Test	EC → CO ₂ EG → CO ₂
Ayeche et al. (2016)	40 European countries	1985-2014	EG, FD, TO, CO ₂ , EC, FDI, INF, UR	ARDL, Granger Causality Test	EG ↔ FD EG ↔ TO
Aytun & Akın (2015)	Turkey	1971-2010	PSE, SSE, TSE, CO ₂	Granger Causality Test	TSE → CO ₂
Bozkurt & Akan (2014)	Turkey	1960-2010	EC, CO ₂ , EG	Cointegration Test	EC is positive effect on CO ₂
Bozkurt & Okumuş (2015)	Turkey	1966-2011	CO ₂ , EG, EC, POP, TO	Cointegration Test	All variable cointegration
Chang (2010)	China	1982-2004	CO ₂ , EG, EC	Cointegration, VECM, Granger Causality Test	EG → CO ₂

Cowan et al. (2014)	BRICS	1990-2010	CO ₂ , EG, electricity consumption	Granger Causality Test	EG → CO ₂ electricity consumption → CO ₂
Çetin & Ecevit (2015)	Sub Saharan Countries	1985-2010	CO ₂ , EC, UR	VECM, Granger Causality Test	CO ₂ ↔ EC CO ₂ ↔ UR
Çetin & Seker (2014)	Turkey	1980-2010	CO ₂ , EC, TO	ARDL	All variable cointegration
Çetintaş & Sarıkaya (2015)	USA and UK	1960-2004	CO ₂ , EG, EC, TO, UR	Cointegration, Granger Causality Test	CO ₂ → EG EC → CO ₂
Çoban & Kılınc (2015)	Turkey	1990-2012	CO ₂ , EG, EC	Cointegration, Granger Causality Test	EC → CO ₂
Dinh & Shih-Mo (2014)	Vietnam	1980-2010	CO ₂ , EC, EG, FDI	Cointegration, Granger Causality Test	CO ₂ ↔ EC
Dogan & Turkekul (2016)	USA	1960-2010	CO ₂ , EG, EC, TO, UR	Cointegration, Granger Causality Test	CO ₂ ↔ EG CO ₂ ↔ EC CO ₂ ↔ UR
Ergün & Polat (2015)	30 OECD countries	1980-2010	CO ₂ , EC, EG	Cointegration, Granger Causality Test	EG → CO ₂
Halicioğlu (2009)	Turkey	1960-2005	CO ₂ , EC, EG, TO	ARDL, Granger Causality Test	CO ₂ ↔ EC CO ₂ ↔ EG
Hossain (2011)	NIC	1971-2007	CO ₂ , EC, TO, EG, UR	Cointegration, Granger Causality Test	EC → CO ₂ TO → CO ₂
Hossain (2012)	Japan	1960-2009	CO ₂ , EG, EC, TO, UR	Cointegration, Granger Causality Test	CO ₂ → EG EC → CO ₂
Jalil & Mahmud (2009)	China	1975-2005	CO ₂ , EG, EC, TO	EKC, Granger Causality Test	EG → CO ₂
Kapusuzoğlu (2014)	Worldwide OECD EU Turkey	1960-208	CO ₂ , EG	Cointegration, Granger Causality Test	CO ₂ → EG
Kasman & Duman (2015)	New EU member and candidate countries	1992-2010	CO ₂ , EC, EG, TO, UR	EKC, Granger Causality Test	EC → CO ₂ EG → CO ₂ UR → CO ₂ TO → CO ₂ UR → TO
Katircioğlu (2017)	Turkey	1960-2010	CO ₂ , EC, EG, Oil price	Cointegration ECM, Granger Causality Test	EC → Oil price
Katircioğlu, et al. (2014)	Cyprus	1970-2009	CO ₂ , EC, IT	Bounds test, Granger Causality test	CO ₂ ↔ EC IT → CO ₂ EC → IT
Keskingöz & Karamelikli (2015)	Turkey	1960-2011	CO ₂ , EG, EC, TO	ARDL	Import has positive effect on CO ₂
Kiviyiro & Arminen (2014)	Six Sub Saharan Africa	1971-2009	CO ₂ , EG, EC, TO	ARDL, Granger Causality Test	CO ₂ → EG
Koçak (2014)	Turkey	1960-2010	CO ₂ , EG, EC	ARDL	EC positive effect on CO ₂
Lean & Smyth (2010)	ASEAN	1980-2006	CO ₂ , EG, electricity consumption	EKC, Granger Causality Test	CO ₂ → electricity consumption CO ₂ → EG
Mohapatra & Giri (2015)	India	1971-2012	CO ₂ , EG, EC, TO, UR, GFCF	ARDL, Granger Causality	EC → CO ₂

Test					
Narayan & Narayan (2010)	Malaysia	1980-2004	CO ₂ , EG	Cointegration	EG effects on CO ₂
Niu et al. (2011)	Eight Asian-Pacific	1971-2005	CO ₂ , EG, EC	Cointegration, Granger Causality Test	CO ₂ → EG
Öztürk & Acaravcı (2010)	Turkey	1968-2005	CO ₂ , EG, EC, LF	ARDL, Granger Causality Test	All variable co-integrate
Öztürk & Öz (2016)	Turkey	1974-2011	CO ₂ , EG, EC, FDI	Cointegration, Granger Causality Test	EC → EG CO ₂ → EC
Pao & Tsai (2010)	BRIC countries	1971-2005	CO ₂ , EG, EC	EKC, Granger Causality	CO ₂ ↔ EC CO ₂ → EG
Salahuddin et al. (2015)	Gulf Cooperation Council	1980-2012	CO ₂ , EG, EC, FD	Cointegration, Granger Causality	EC → CO ₂ CO ₂ ↔ EG
Tang & Tan (2015)	Vietnam	1976-2009	CO ₂ , EG, EC, FDI	EKC, Granger Causality Test	CO ₂ ↔ EG CO ₂ ↔ EC
Tiwari (2011)	India	1971-2005	CO ₂ , EG, EC	Cointegration, Granger Causality Test	CO ₂ → EG CO ₂ ↔ EC
Xiongling (2016)	China	1961-2010	CO ₂ , EG	Cointegration, Granger Causality Test	EG → CO ₂
Yavuz (2014)	Turkey	1960-2007	CO ₂ , EG, EC	EKC, Cointegration	CO ₂ , EG and EC cointegration
Wang et al. (2011)	China	1995-2007	CO ₂ , EG, EC	Granger Causality Test	CO ₂ ↔ EC

CO₂: Carbon Dioxide Emissions
 EC: Energy Consumption
 EG: Economic Growth
 TO: Trade Openness
 IT: International Tourism
 FDI: Foreign Direct Investment

PSE: Primary School Enrollment
 SSE: Secondary School Enrollment
 TSE: Tertiary School Enrollment
 GFCF: Gross Fixed Capital Formation
 TE: Technical Efficiency
 FD: Financial Development

POP: Population
 UR: Urbanization
 LF: Labor Force
 INF: Inflation Rate

Different results appear in different studies because of the different variables, different models, different data, and different methods used and different countries included. In those studies the mostly used methods are ARDL and Granger causality tests in both cross country panel studies and time series estimations.

We used electricity consumption instead of energy consumption since electricity consumption has the highest share in total energy consumption in Turkey. Also the shares of imports and exports of manufacturing industries in GDP is used instead of the share of total imports and exports in GDP since manufacturing industry to be able to investigate the impact of the manufacturing trade on CO₂ emissions. To our knowledge, there is no study in the literature integrating those variables in one analysis. It should also be mentioned that the data used in this study covers longer time period than the previous studies applied for the case of Turkey.

2. DATA AND METHODOLOGY

In this paper, the impact of electricity consumption, economic growth and trade openness on CO₂ emissions in Turkey by employing a time series data covering the years from 1962 to 2013 collected from World Bank Development Indicators. The long-run interaction between the dependent (CO₂) and independent variables are

estimated by employing the econometric model represented by Equation (1). All variables are in natural logarithms.

$$\ln\text{CO}_2 = \beta_0 + \beta_1 \ln\text{EC} + \beta_2 \ln\text{GDP} + \beta_3 \ln\text{TO} + \varepsilon \quad (1)$$

In equation (1) β_0 is the constant term and $\beta_1, \beta_2, \beta_3$ are the long-run elasticities with respect to electric power consumption, per capita GDP and trade openness. ε is the error term and \ln indicates that general logarithmic form of the variables. CO_2 denotes carbon dioxide emissions per capita, while EC is electric power consumption (kWh per capita) which is equal to total net electricity generation plus electricity imports minus electricity exports minus electricity distribution losses. GDP is real GDP per capita calculated by the 2005 US\$ prices. GDP calculated as GDP divided by population. TO indicates trade openness which is calculated as the sum of percentage of manufacturing exports and percentage of manufacturing imports to GDP as suggested by Yanikkaya (2003) and the subscript t represents the time period.

3. EMPIRICAL ANALYSES

3.1. Unit Root Tests

In the time series analyzes, firstly, the stability levels of the series should be determined. Non-stationary creates problem of spurious regression (Granger & Newbold, 1974). So, Augmented Dickey Fuller (ADF) (1981), Phillips-Perron (PP) (1988) and Kwiatkowski-Phillips-Schmidt-Shin (KPSS) (1992) unit root tests are applied to test for stationarity of the series. Table 3 illustrates test results of stationarity of ADF, PP and KPSS for CO_2 emissions, GDP, electricity consumption and trade openness.

Table 3: Unit Root Test Result: with intercept

Variables	$\ln\text{CO}_2$	$\ln\text{EC}$	$\ln\text{GDP}$	$\ln\text{TO}$
ADF	I(1)*	I(1)*	I(1)*	I(1)*
PP	I(1)*	I(1)*	I(1)*	I(1)*
KPSS	I(1)	I(0)	I(1)	I(1)

* and ** denotes the statistical significance at the 1% and 5%, levels respectively.

$\ln\text{CO}_2$, $\ln\text{EC}$, $\ln\text{GDP}$ and $\ln\text{TO}$ are stationary both in ADF and PP tests at I(1). According to KPSS test results; all variables are stationary at mix levels. Since variables are stationary at mix level, ARDL approach is applied under bounds test in this study the investigate long run relationship among variables.

3.2. Bounds Test

Bounds test is developed by Pesaran and Shin (1995), Pesaran *et al.*, (1999, 2001) under the ARDL approach which estimates the long run interaction among the variables. If all variables are stationary at same level, Engle-Granger (1987), Johansen (1988, 1991) and Johansen-Juselius (1990) cointegration tests can be applied to determine the long-run relationship between the variables. Pesaran *et al.*

(2001) proposed the ARDL approach for testing the relationship between different levels of integrated variables (Verma, 2007; Esen, et al., 2012).

The ARDL approach is based on the least squares method. The main advantage of the ARDL model is that with mix order of integration of variables at either I (1) or I (0) it can be applied for cointegration test and the obtained results will be meaningful. In this study the variables are stationary at mix levels so that ARDL test is employed to estimate long run interaction among variables.

According to the unit root test results the regressors have mixed ordered of integration, therefore, Bounds tests based on ARDL approach represented by the following model will be estimated with this respect:

$$\Delta \ln CO_{2t} = \alpha_0 + \sum_{i=1}^p \alpha_{1i} \ln CO_{2t-i} + \sum_{i=0}^p \alpha_{2i} \ln EC_{t-i} + \sum_{i=0}^p \alpha_{3i} \ln GDP_{t-i} + \sum_{i=0}^p \alpha_{4i} \ln TO_{t-i} + \varepsilon_t \quad (2)$$

Where, α 's are the dynamic coefficients of the attached variables in long-run and ε_t is an error term.

ARDL approach under the Bounds test results follows F-distribution. The critical values for Bounds test is developed by Narayan and Narayan (2005) and Pesaran and Timmermann (2005) which follow F distribution. If F-statistics for bounds test exceeds the upper bound of critical value the null of no long run relationship between the variables is rejected. If F-statistics for bounds test is estimated to be lower than the lower bound of critical value the null hypothesis is not rejected. If F-statistics for bounds test falls between lower and upper bounds than the analysis is said to be inconclusive. This is stage one is necessary step to check whether exist a long run relationship between the variables under investigation is tested by computing F-statistics for the significance of the lagged levels of the variables in the error correction form of the underlying ARDL model. The F-statistics confirms that there is a cointegrating relationship based on the three models.

Bounds test considers five different cases. First case is applied without intercept and trend, second case is applied with restricted intercept and without trend, Third case is applied without deterministic unrestricted intercept and without trend, Fourth case is applied by including the deterministic unrestricted intercept and restricted trend and the last case is applied with unrestricted intercept and restricted trend. In this study, we focused on the results of only the last three since they give more reliable results (Katircioğlu et al., 2013).

Table 4 shows critical values of bounds test and table 5 shows the bounds test for level relationship among variables.

Table 4: Critical Values of Bounds Test

Significance	I(0)	I(1)
0.01	3.65	4.66
0.05	2.79	3.67
0.10	2.37	3.2
F statistic : 7.9588		

Table 5: The Bounds Test for level relationship

	Without deterministic unrestricted intercept and no trend	With deterministic unrestricted intercept and restricted trend	With unrestricted intercept and restricted trend	Conclusion
Variables	F_{iii}	F_{iv}	F_v	H_0
CO ₂ /EC, GDP, TO	2.700**	2.303***	2.864**	Rejected

** and *** denotes the statistical significance at the 5% and %10.

According to the Bounds test results, there is a long run relationship exist among variables, which indicates EC, GDP and TO are in long run relationship with CO₂ for Turkey.

3.3. Error Correction Model

Error Correction Model (ECM) is developed by Engle-Granger (1987) stated short-term imbalances when there is cointegration of the variables are established. ECM coefficient shows the short run deviation from its long run equilibrium. ECM is given below;

$$\Delta \ln CO_{2t} = \lambda_0 + \sum_{i=1}^p \lambda_{1i} \Delta \ln CO_{2t-1} + \sum_{i=0}^p \lambda_{2i} \Delta \ln EC_{t-1} + \sum_{i=0}^p \lambda_{3i} \Delta \ln GDP_{t-1} + \sum_{i=0}^p \lambda_{4i} \Delta \ln TO_{t-1} + \varphi ECT_{t-1} + \zeta_t \quad (3)$$

Where λ is the parameter of error correction, Δ is indicates the first differences while the parameter ECT_{t-1} is the error correction term, φ is the speed adjustment coefficient, ζ is the disturbance term in equation 3.

Table 6: ARDL approach long-run and short-run test results

Dependent Variable: lnCO ₂			
Long-run results			
Variables	Coefficient	Standard Error	p-value
lnCO ₂	0.498	0.139	0.000
lnEC	0.722	0.213	0.001
lnGDP	0.391	0.174	0.007
lnTO	0.002	0.001	0.119
Short-run results			
Variables	Coefficient	Standard Error	p-value
ECMT (-1)	-0.334	0.045	0.000

Table 6 shows that long run and short run coefficients, whereas lnCO₂ is taken as the dependent variables. According to the results of ARDL approach lnEC, lnGDP and lnTO have a statistically significant impact on lnCO₂. It show that, when EC

increase by 100%, CO₂ emissions will increase by 72.2 % and 100% increase in lnGDP leads to 39.1% increase in CO₂ and when lnTO increase by 100%, CO₂ emissions increasing 0.2%.

The estimation result of ECM is shown in Table 6. ECT (-1) coefficient is statistically significant at 1% significance level and ECT_{t-1} is -0.334 with expected sign, proposing that when emissions is under its equilibrium level, it adjusts by almost 47% per year.

3.4. Granger Causality Test

If there is a long-term relationship between variables, causal relationship among the variables should be estimated. Granger causality test using F statistic. Granger causality is given as below;

$$\begin{bmatrix} \Delta \ln \text{CO}_2_t \\ \Delta \ln \text{EC}_t \\ \Delta \ln \text{GDP}_t \\ \Delta \ln \text{TO}_t \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} \alpha_1 \\ \alpha_2 \\ \alpha_3 \\ \alpha_4 \end{bmatrix} + \sum_{i=1}^p \begin{bmatrix} \beta_{11i} & \beta_{12i} & \beta_{13i} & \beta_{14i} & \beta_{15i} \\ \beta_{21i} & \beta_{22i} & \beta_{23i} & \beta_{24i} & \beta_{25i} \\ \beta_{31i} & \beta_{32i} & \beta_{33i} & \beta_{34i} & \beta_{35i} \\ \beta_{41i} & \beta_{42i} & \beta_{43i} & \beta_{44i} & \beta_{45i} \end{bmatrix} \begin{bmatrix} \Delta \ln \text{CO}_2_{t-i} \\ \Delta \ln \text{EC}_{t-i} \\ \Delta \ln \text{GDP}_{t-i} \\ \Delta \ln \text{TO}_{t-i} \end{bmatrix} + \begin{bmatrix} \varphi_1 \\ \varphi_2 \\ \varphi_3 \\ \varphi_4 \end{bmatrix} \text{ECM}_{t-1} + \begin{bmatrix} \varepsilon_1 \\ \varepsilon_2 \\ \varepsilon_3 \\ \varepsilon_4 \end{bmatrix} \quad (4)$$

The α 's, β 's and φ 's are the parameters are estimated. ECM_{t-1} represents the one period lagged error-term derived from the cointegration vector and the ε 's are serially independent with mean zero and finite covariance matrix in Equation 4.

Table 7: Granger F-test results

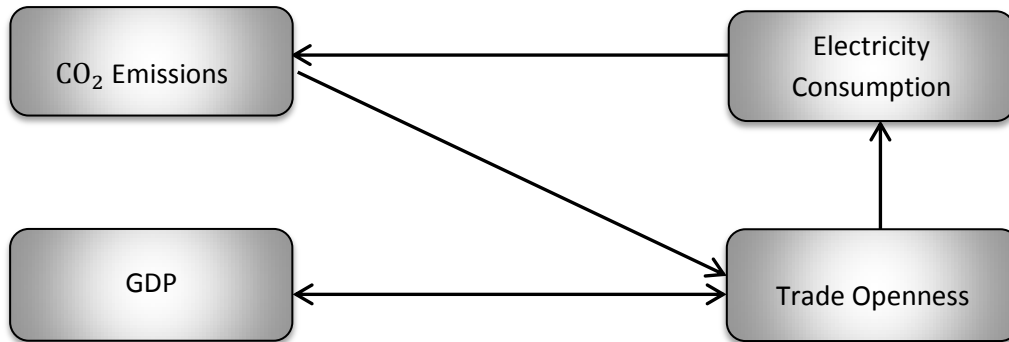
	$\Delta \ln \text{CO}_2$	$\Delta \ln \text{EC}$	$\Delta \ln \text{GDP}$	$\Delta \ln \text{TO}$
$\Delta \ln \text{CO}_2$		(3.232)**	(0.379)	(0.630)
$\Delta \ln \text{EC}$	(0.000)		(0.292)	(2.788)***
$\Delta \ln \text{GDP}$	(0.527)	(0.463)		(2.383)***
$\Delta \ln \text{TO}$	(2.594)***	(1.998)	(2.625)***	

x→y means x Granger causes y.

** and *** denotes the statistical significance at the 5% and %10.

The Granger causality results are represented in Table 7. The numbers in the table represent F-statistic test results. The numbers in parentheses give the probability of F-statistic. According to Table 7; there are three unidirectional granger causality relationships exist among variables running from electricity consumption to CO₂ emissions, from CO₂ emissions to trade openness, and from trade openness to electricity consumption. In addition to the unidirectional causal relationships, the test results indicate that there is one bi-directional causality relationship exists among variables, between trade openness and GDP per capita. Figure 1 illustrates granger causality relationship among the variables.

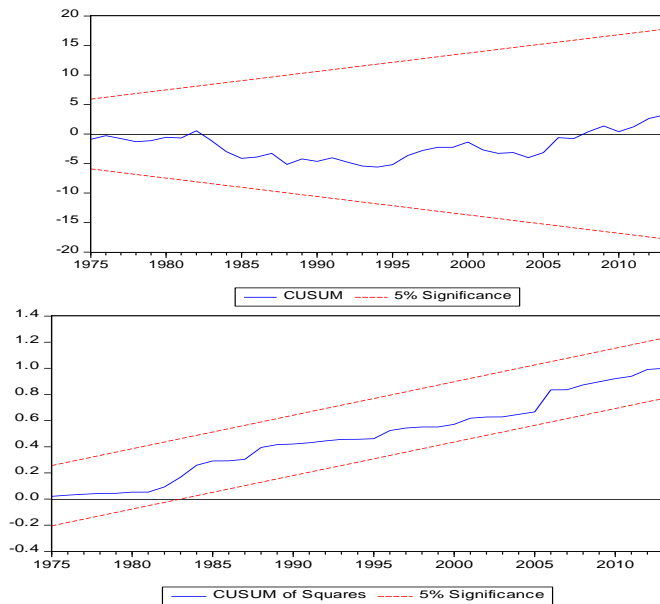
Figure 1: Granger Causality Relationship between the Variables

3.5. Cusum and Cusumsq Test

The Cusum and Cusumsq test are applied to test the stability of the long term coefficients used to obtain ECM, since instability problem might be the result of incomplete modeling of short-run dynamics (Laidler, 1993). According to the test results it can be stated that the estimated coefficients are stable in the long run since the plots of both tests fluctuate inside the 5% critical bounds. Figure 2 shows the plot of Cusum and Cusumsq Tests.

Figure 2: Cusum and Cusumsq Tests

CONCLUSION AND POLICY RECOMMENDATIONS

This paper aims to investigate the interaction between CO₂ emissions, electricity consumption, economic growth and trade openness for the case of Turkey by using time series data covering the years between 1962 and 2013.

To be able to investigate the interaction among variables the empirical analysis employed starting with the tests for stationarity of the variables. Since the variables show mix order of integration, the bounds test based on ARDL approach is employed to estimate the long run relationship among the variables. According to the Bounds test results it is found that the electricity consumption, economic growth and trade openness have statistically significant and positive impact on CO₂ emissions.

ECM applied to the short run deviation from its long run equilibrium. The estimated ECT (-1) coefficient of the employed ECM is statistically significant at 1% significance level with expected sign, proposing that when CO₂ emissions is under its equilibrium level, it adjusts by almost 33% per year.

Then, the found that long-term relationship among variables, therefore Granger Causality Test applied. The Granger Causality Test results demonstrated the existence of unidirectional short-run causal relationship from electricity consumption to CO₂ emissions, from CO₂ emissions to trade openness, from trade openness to electricity consumption. Additionally, there is evidence of one bi-directional causality relationships between trade openness and GDP per capita.

Cusum and Cusumsq Test applied to coefficients are stable in the long run. Cusum and Cusumsq Test results are evidence that coefficients in ECM are stable over the period between 1962 and 2013.

Estimation results show that as electricity consumption increases CO₂ emissions also increase in case for Turkey. The main reason behind the increase in CO₂ emissions is due to the use of fossil fuels for electricity generation since fossil fuels have the highest share among the energy resources use to generate electricity in Turkey. Turkey's energy policy has a critical importance both in reducing the environmental problems caused by CO₂ emissions and in terms of economic growth. Turkey's energy production depends highly on foreign countries energy sources since energy production in manufacturing sector is generated from electricity, which is produce mostly from natural gas imported from abroad increasing cost of production.

Turkey is one of the countries which generate highest levels of CO₂ emissions. High level of CO₂ emissions depends on two reasons. First is that Turkey has high energy intensity arising from inefficient use of energy (Islatince & Haydaroğlu, 2009) and second is the dependency of Turkey on non-renewable sources instead of renewable energy sources to generate in energy, in particular electricity. Electricity is one of the main inputs in industrial manufacturing, and it is also a fundamental factor that increases people's quality of life (Karagöl et al., 2007). The priority of Turkey should be to decrease energy intensity and increase the share of renewable energy sources to generate electricity in the manufacturing industry. This can be achieved through carbon taxation of the manufacturing sector. The carbon tax system can be designed to promote the use of renewable energy sources to generate electricity for the manufacturing sector. This will also decrease the importation of natural gas.

Thus, the cost of electricity generation will be decreased. Moreover, the cost of the manufacturing industry production will be reduced in long-run.

REFERENCES

- Acaravci, A., & Ozturk, I. (2010), "On the relationship between energy consumption, CO₂ emissions and economic growth in Europe", *Energy*, 35(12): 5412-5420.
- Adom, P. K., Bekoe, W., Amuakwa-Mensah, F., Mensah, J. T., & Botchway, E. (2012), "Carbon dioxide emissions, economic growth, industrial structure, and technical efficiency: Empirical evidence from Ghana, Senegal, and Morocco on the causal dynamics", *Energy*, 47(1): 314-325.
- Akbostancı, E., Türüt-Aşık, S., & Tunç, G. İ. (2009), "The relationship between income and environment in Turkey: Is there an environmental Kuznets curve?", *Energy Policy*, 37(3): 861-867.
- Akin, C. S. (2014), "The impact of foreign trade, energy consumption and income on CO₂ emissions", *International Journal of Energy Economics and Policy*, 4(3): 465
- Alam, M. J., Begum, I. A., Buysse, J., & Van Huylbroeck, G. (2012), "Energy consumption, carbon emissions and economic growth nexus in Bangladesh: Cointegration and dynamic causality analysis", *Energy Policy*, 5(45): 217-225.
- Al-Mulali, U. (2011), "Oil consumption, CO₂ emission and economic growth in MENA countries", *Energy*, 36(10): 6165-6171.
- Al-Mulali, U., Che Sab, C.N.B., & Fereidouni, H.G. (2012), "Exploring the bi-directional long run relationship between urbanization, energy consumption, and carbon dioxide emissions", *Energy*, 46: 156-167.
- Altıntaş, H. (2013), "Türkiye’de Birincil Enerji Tüketimi, Karbondioksit Emisyonu ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Eşbütünleşme ve Nedensellik Analizi", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 8(1): 263-294.
- Apergis, N., & Payne, J. E. (2009), "CO₂ emissions, energy usage, and output in Central America", *Energy Policy*, 37(8): 3282-3286.
- Ayeche, M. B., Barhoumi, M., & Hammas, M. A. (2016), "Causal Linkage between Economic Growth, Financial Development, Trade Openness and CO₂ Emissions in European Countries", *American Journal of Environmental Engineering*, 6(4): 110-122.
- Aytun, C., & Akin, C. S. (2015), "Türkiye’de Karbondioksit Emisyonu, Enerji Tüketimi ve Eğitim İlişkisi: Bootstrap Nedensellik Analizi", *International Symposium on Eurasia Energy Issue*, 28-30 May 2015, ss: 260-274.
- Bilgen, S., Keleş, S., Kaygusuz, A., Sarı, A., & Kaygusuz, K. (2008), "Global warming and renewable energy sources for sustainable development: a case study in Turkey", *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 12(2): 372-396.

- Bozkurt, C., & Akan, Y. (2014), "Economic growth, CO₂ emissions and energy consumption: the Turkish case", *International Journal of Energy Economics and Policy*, 4(3): 484.
- Bozkurt, C., & Okumuş, İ. (2015), "Türkiye'de Ekonomik Büyüme, Enerji Tüketimi, Ticari Serbestleşme ve Nüfus Yoğunluğunun CO₂ Emisyonu Üzerindeki Etkileri: Yapısal Kırılmalı Eşbütünleşme", *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 12(32): 23-35.
- Chang, C. C. (2010), "A multivariate causality test of carbon dioxide emissions, energy consumption and economic growth in China", *Applied Energy*, 87(11): 3533-3537.
- Center for Climate and Energy Solutions (2017), <https://www.c2es.org/facts-figures/main-ghgs>, Retrieved: 02.05.17
- Cowan, W. N., Chang, T., Inglesi-Lotz, R., & Gupta, R. (2014), "The nexus of electricity consumption, economic growth and CO₂ emissions in the BRICS countries", *Energy Policy*, 66: 359-368.
- Çetin, M., & Ecevit, E. (2015), "Urbanization, energy consumption and CO₂ emissions in Sub Saharan countries: A panel Cointegration and Causality Analysis", *Journal of Economics and Development Studies*, 3(2): 2334-2390.
- Çetin, M., & Seker, F. (2014), Ekonomik Büyüme ve Dış Ticaretin Çevre Kirliliği Üzerindeki Etkisi: Türkiye İçin Bir ARDL Sınır Testi Yaklaşımı. *Yönetim*, <http://www2.bayar.edu.tr/yonetimekonomi/dergi/pdf/C21S22014/213-230.pdf>. Retrieved: 05.10.2016.
- Çetintaş, H., & Sarıkaya, M. (2015), "CO₂ Emissions, Energy Consumption and Economic Growth in the USA and the United Kingdom: ARDL Approach", *Cumhuriyet University Journal of Faculty of Economics and Administrative Sciences*, 16(2): 173-194.
- Çoban, O., & Kılınç, N. Ş. (2015), "Yenilenebilir Enerji Tüketimi Karbon ve Emisyonu İlişkisi: TR Örneği", *Journal of Social Sciences Institute*, 38: 195-208.
- Dickey, D. A., & Fuller, W. A. (1981), "Likelihood ratio statistics for autoregressive time series with a unit root", *Econometrica: Journal of the Econometric Society*, 1057-1072.
- Dincer, I. (2000), "Renewable energy and sustainable development: a crucial review", *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 4(2): 157-175.
- Dinh, H. L., & Shih-Mo, L. (2014), "CO₂ emissions, energy consumption, economic growth and FDI in Vietnam", *Managing Global Transitions*, 12(3): 219.
- Dogan, E., & Turkekul, B. (2016), "CO₂ emissions, real output, energy consumption, trade, urbanization and financial development: testing the EKC hypothesis for the USA", *Environmental Science and Pollution Research*, 23(2): 1203-1213.
- Engle, R. F., & Granger, C. W. (1987), "Co-integration and error correction: representation, estimation, and testing", *Econometrica*, 55(2): 251-276.

Ergün, S., & Polat, M. A. (2015), "OECD Ülkelerinde CO₂ Emisyonu, Elektrik Tüketimi ve Büyüme İlişkisi", *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 6(45): 115-141.

Esen, E., Yildirim, S., & Kostakoğlu, S. F. (2012), "Feldstein-Horioka Hipotezinin Türkiye Ekonomisi İçin Sınanması: ARDL Modeli Uygulaması", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 7(1): 251-267.

Granger, C. W., & Newbold, P. (1974), "Spurious regressions in econometrics", *Journal of econometrics*, 2(2): 111-120.

Halicioğlu, F. (2009), "An econometric study of CO₂ emissions, energy consumption, income and foreign trade in Turkey", *Energy Policy*, 37(3): 1156-1164.

Hossain, M. S. (2011), "Panel estimation for CO₂ emissions, energy consumption, economic growth, trade openness and urbanization of newly industrialized countries", *Energy Policy*, 39(11): 6991-6999.

Hossain, S. (2012), "An econometric analysis for CO₂ emissions, energy consumption, economic growth, foreign trade and urbanization of Japan", *Low Carbon Economy*, 2012(3): 92-105.

Islatince, H., & Haydaroğlu, C. (2009), "Türk İmalat Sanayiinde Enerji Verimliliği ve Yoğunluğunun Analizi", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 24(24): 65-79.

Jalil, A., & Mahmud, S. F. (2009), "Environment Kuznets curve for CO₂ emissions: A Cointegration Analysis for China", *Energy Policy*, 37(12): 5167-5172.

Johansen, S. (1988), "Statistical analysis of cointegration vectors", *Journal of economic dynamics and control*, 12(2-3): 231-254.

Johansen, S. (1991), "Estimation and hypothesis testing of cointegration vectors in Gaussian vector autoregressive models", *Econometrica: Journal of the Econometric Society*, 1551-1580.

Johansen, S., & Juselius, K. (1990), "Maximum likelihood estimation and inference on cointegration with applications to the demand for money", *Oxford Bulletin of Economics and statistics*, 52(2): 169-210.

Karagöl, E., Erbaykal, E., & Ertuğrul, H. M. (2007), "Türkiye'de ekonomik büyüme ile elektrik tüketimi ilişkisi: sınır testi yaklaşımı", *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 8(1): 72-80.

Kasman, A., & Duman, Y. S. (2015), "CO₂ emissions, economic growth, energy consumption, trade and urbanization in new EU member and candidate countries: a panel data analysis", *Economic Modelling*, 44: 97-103.

Katircioglu, S., Caglar, D., & Kalmaz, D. B. (2013), "Trade, Energy and Growth in G7 Countries", *Actual Problems of Economics*, 1(13): 2013.

Katircioglu, S. (2017), "Investigating the Role of Oil Prices in the Conventional EKC Model: Evidence from Turkey", *Asian Economic and Financial Review*, 7(5): 498-508.

- Katircioglu, S. T., Feridun, M., & Kilinc, C. (2014), "Estimating tourism-induced energy consumption and CO₂ emissions: the case of Cyprus", *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 29: 634-640.
- Kesgingöz, H., & Karamelikli, H. (2015), "Dış Ticaret-Enerji Tüketimi ve Ekonomik Büyümenin CO₂ Emisyonu Üzerine Etkisi", *Kastamonu University Journal of Economics & Administrative Sciences Faculty*, 9.
- Kiviyiro, P., & Arminen, H. (2014), "Carbon dioxide emissions, energy consumption, economic growth, and foreign direct investment: Causality analysis for Sub-Saharan Africa", *Energy*, (74): 595-606.
- Koçak, E. (2014), "Türkiye'de Çevresel Kuznets Eğrisi Hipotezinin Geçerliliği: ARDL Sınır Testi Yaklaşımı", *İşletme ve İktisat Çalışmaları Dergisi*, 2(3): 62-73.
- Kwiatkowski, D., Phillips, P. C., Schmidt, P., & Shin, Y. (1992), "Testing the null hypothesis of stationarity against the alternative of a unit root: How sure are we that economic time series have a unit root?", *Journal of Econometrics*, 54(1-3): 159-178.
- Laidler, E. W. D. (1993), "The Demand for Money: Theories, Evidence and Problems (4th ed.)", Harper Collins College Publishers.
- Lean, H. H., & Smyth, R. (2010), "CO₂ emissions, electricity consumption and output in ASEAN", *Applied Energy*, 87(6): 1858-1864.
- Mohapatra, G., & Giri, A. K., (2015), "Energy consumption, economic growth and CO₂ emissions: Empirical evidence from India", *The Empirical Econometrics and Quantitative Economics Letters*, 4(1): 17-32.
- Narayan, P., & Narayan, S. (2005), "Are exports and imports cointegrated? Evidence from 22 least developed countries", *Applied Economics Letters*, 12(6): 375-378.
- Narayan, P. K., & Narayan, S. (2010), "Carbon dioxide emissions and economic growth: panel data evidence from developing countries", *Energy Policy*, 38(1): 661-666.
- Niu, S., Ding, Y., Niu, Y., Li, Y., & Luo, G. (2011), "Economic growth, energy conservation and emissions reduction: A comparative analysis based on panel data for 8 Asian-Pacific countries", *Energy policy*, 39(4): 2121-2131.
- Özmen, T. (2009), "Sera Gazı, Küresel Isınma ve Kyoto Protokolü", *İMO Dergisi*, 453(1): 42-46.
- Öztürk, I., & Acaravci, A. (2010), "CO₂ emissions, energy consumption and economic growth in Turkey", *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 14(9): 3220-3225.
- Öztürk, Z., & Öz, D. (2016), "The Relationship between Energy Consumption, Income, Foreign Direct Investment, and CO₂ Emissions: The Case of Turkey", *Çankırı Karatekin Üniversitesi Journal of Faculty of Economics and Administrative Sciences*, 6(2), Retrieved: 04.05.17.
- Pao, H. T., & Tsai, C. M. (2010), "CO₂ emissions, energy consumption and economic growth in BRIC countries", *Energy Policy*, 38(12): 7850-7860.

- Pao, H. T., Fu, H. C., & Tseng, C. L. (2012), "Forecasting of CO₂ emissions, energy consumption and economic growth in China using an improved grey model", *Energy*, 40(1): 400-409.
- Pesaran, M. H., & Shin, Y. (1995), "Long-run Structural Modelling", *Cambridge, Department of Applied Economics, University of Cambridge* (No. 9419). DAE Working Paper.
- Pesaran, M. H., Shin, Y., & Smith, R. P. (1999), "Pooled mean group estimation of dynamic heterogeneous panels", *Journal of the American Statistical Association*, 94(446): 621-634.
- Pesaran, M. H., Shin, Y., & Smith, R. J. (2001), "Bounds testing approaches to the analysis of level relationships", *Journal of applied econometrics*, 16(3): 289-326.
- Pesaran, M. H., & Timmermann, A. (2005), "Small sample properties of forecasts from autoregressive models under structural breaks", *Journal of Econometrics*, 129(1): 183-217.
- Phillips, P. C., & Perron, P. (1988), "Testing for a unit root in time series regression", *Biometrika*, 335-346.
- Republic of Turkey Energy Market Regulatory (2017), <http://www.emra.org.tr/en/home>, Retrieved: 13.05.17.
- Salahuddin, M., Gow, J., & Ozturk, I. (2015), "Is the long-run relationship between economic growth, electricity consumption, carbon dioxide emissions and financial development in Gulf Cooperation Council Countries robust?", *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 51: 317-326.
- Tang, C. F., & Tan, B. W. (2015), "The impact of energy consumption, income and foreign direct investment on carbon dioxide emissions in Vietnam", *Energy*, 79, 447-454.
- Tiwari, A. K. (2011), "Energy consumption, CO₂ emissions and economic growth: Evidence from India", *Journal of International Business and Economy*, 12(1): 85-122.
- Turkish Statistical Institute, (2017), "Greenhouse gas emissions by sectors (CO₂ equivalent), 1990 – 2015", http://www.turkstat.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1019, Retrieved: 9.05.17.
- Verma, R. (2007), "Savings, investment and growth in India: an application of the ARDL bounds testing approach", *South Asia Economic Journal*, 8(1): 87-98.
- Xiongling, T. (2016), "The Relationship between Carbon Dioxide Emissions Intensity and Economic Growth in China: Cointegration, Linear and Nonlinear Granger Causality", *Journal of Resources and Ecology*, 7(2): 122-129.
- Yanikkaya, H. (2003), "Trade openness and economic growth: a cross-country empirical investigation", *Journal of Development Economics*, 72(1): 57-89.
- Yavuz, N. Ç. (2014), "CO₂ emissions, energy consumption, and economic growth for Turkey: Evidence from a cointegration test with a structural break", *Energy Sources, Part B: Economics, Planning, and Policy*, 9(3): 229-235.

Wang, S. S., Zhou, D. Q., Zhou, P., & Wang, Q. W. (2011), "CO₂ emissions, energy consumption and economic growth in China: a panel data analysis". *Energy Policy*, 39(9): 4870-4875.

World Bank, (2017), World Development Indicators. <http://data.worldbank.org/>, Retrieved: 08.05.17.

Zeliha Özdemir, Dönüşüm İş Sağlığı ve Güvenliğinde İnsan Kaynakları Uzman Yardımcısıdır. Aldığı eğitim sırasıyla, Muhasebe ve Vergi Uygulamaları Ön Lisans (Afyon Kocatepe Üniversitesi, Türkiye), Ekonomi Lisans (Lefke Avrupa Üniversitesi, KKTC), İşletme Yüksek Lisans (Lefke Avrupa Üniversitesi, KKTC). Uluslararası kongrede bildiri sunan Özdemir'in ilgi alanları şunlardır: Genelde Ekonomi özelde ise Enerjidir.

Zeliha Özdemir, is an Assistant of Human Resource Management in Transformation Health Safety Environment. Her education is respectively Associate Degree of Accounting and Tax Practices (University of Afyon Kocatepe, Turkey), Bachelor of Economics (European University of Lefke, TRNC), Master of MBA (European University of Lefke, TRNC). She has a paper presented in an international congress. Her research interests consist of economics and energy.

Asst. Prof. Dr. Demet Beton Kalmaz, is a lecturer in European University of Lefke of the Faculty of the Economics and Administrative Sciences. Her education is respectively Bachelor of Sociology (University of Hacettepe, Ankara, Turkey), Master of Economics (University of Leeds, Leeds, UK), and PhD. in Economics (Eastern Mediterranean University, Famagusta, TRNC). She has several papers presented in national and international congresses and articles published. Her research interests consist of energy, labor market and general economics topics.

Yrd. Doç. Dr. Demet Beton Kalmaz, Lefke Avrupa Üniversitesi Ekonomi Bölümü Öğretim Üyesidir. Aldığı eğitim sırasıyla Sosyoloji Lisans (Hacettepe Üniversitesi, Ankara, Türkiye), Ekonomi Yüksek Lisans (University of Leeds, Leeds, UK), ve Ekonomi Doktora'dır (Doğu Akdeniz Üniversitesi, Mağusa, KKTC). Ulusal ve uluslararası kongrelerde bildiri sunan ve makale çalışması bulunan Kalmaz'ın ilgi alanları şunlardır: Genelde Ekonomi özelde ise Enerji, Emek Piyasası ve Uluslararası Ekonomi konularıdır.

GİRİŞİMCİLİK VE SOSYAL AĞLAR: SOSYAL AĞ ANALİZİ YÖNTEMİ İLE AKSARAY ORGANİZE SANAYİ BÖLGESİ'NDEKİ İŞLETMELERİN GİRİŞİMCİLİK HARİTASININ OLUŞTURULMASI*

ENTREPRENEURSHIP AND SOCIAL NETWORKS: BUILDING THE ENTREPRENEURIAL MAP OF THE FIRMS IN AKSARAY ORGANIZED INDUSTRIAL ZONE THROUGH SOCIAL NETWORK ANALYSIS

Turgut Emre AKYAZI
Okt., Aksaray Üniversitesi YDYO
teakyazi@gmail.com

Prof. Dr. Himmet KARADAL
Aksaray Üniversitesi İİBF
hkaradal@gmail.com

Received 20 March 2017- Accepted 18 August 2017
Gönderim 20 Mart 2017- Kabul 18 Ağustos 2017

Öz: Ekonomik kalkınmanın gerçekleştirilmesi, girişimcilğe verilen önem ile yakından ilintilidir. Kalkınmanın sağlanmasında devletlere düşen sorumluluğun yanı sıra, girişimcilere düşen sorumluluklar da vardır. Girişimciler sosyal ağları aracılığıyla hem yerel çevrelerini, hem de ulusal ve uluslararası pazarları doğrudan etkiler hale gelmiştir. Dolayısıyla artık her girişimci potansiyel bir uluslararası oyuncudur. O nedenle, girişimcilik sürecinde girişimcilerin sosyal ağları onların performanslarını doğrudan etkilemektedir. Günümüz dünyasında, finansal sermayenin tek başına girişimcilik başarısı için yeterli olmadığı açıktır. Bu çalışmada, Aksaray ili Organize Sanayi Bölgesi'nde faaliyet göstermekte olan işletmelerin girişimci/yöneticilerinin sosyal ağ özelliklerinin analiz edilerek Aksaray Organize Sanayi Bölgesi'nin "girişimcilik ağ haritası" oluşturulması hedeflenmiştir. Çalışmanın ana kütlelerini, Aksaray ilinde vergi sıralamasında ilk 100'de yer alan 49 işletmenin girişimcileri/yöneticileri oluşturmaktadır. 98 adet girişimci/yöneticiden elde edilen verilerin istatistiksel analizleri IBM SPSS Statistics Version 20 ile, sosyal ağ analizi ise UCINET 6.0 yazılımı ile gerçekleştirilmiştir. Çalışmada hem nitel hem de nicel yöntemlerden faydalanılmıştır. Bulgulara göre, sosyal ağ özellikleri en yüksek 3 işletmenin X1, X2 ve X4 işletmeleri olduğu ortaya çıkmıştır. Ayrıca, "n-cliques" analizi sonucunda Aksaray ilindeki işletmelerin oluşturduğu ağ düzenine göre gruplaşma potansiyeli yüksek bir ağ düzeni olduğu sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Girişimcilik, Sosyal Ağlar, Sosyal Ağ Analizi, Organize Sanayi Bölgesi, Girişimcilik Haritası

Abstract: The realization of economic development is closely related to the importance given to entrepreneurship. Apart from the state, entrepreneurs also bear certain responsibilities. Entrepreneurs now directly influence both their local environments and national and international markets thanks to social networks. Thus, every entrepreneur is a possible international player in the game. Consequently, entrepreneurs' social networks have a direct effect on their performances. In today's world, capital alone is not sufficient for entrepreneurial success. This study aims to analyse social network characteristics of entrepreneurs/managers of firms operating in Aksaray Organized Industrial Zone and to create the "Entrepreneurial Network Map" of Aksaray Organized Industrial Zone. The sample of the study comprises the entrepreneurs/managers of the 49 firms ranking among the highest 100 taxpayer firms in Aksaray. The statistical analysis of the data obtained from 98 entrepreneurs/managers were performed via IBM SPSS Statistics Version 20 software and the social network analysis was carried out via UCINET 6.0 software. Both quantitative and qualitative methods were used in the study. The findings revealed that the highest ranking firms in terms of social network were X1, X2 and X4. Besides, "n-cliques" analysis revealed that the network of firms in Aksaray holds a high potential of grouping.

Keywords: Entrepreneurship, Social Network, Social Network Analysis, Organized Industrial Zone, Entrepreneurial Map

GİRİŞ

Bilgi çağının en büyük kazanımı kuşkusuz bilginin gücünün farkına varılmasıdır. Bilgiye ulaşmak geçmişe kıyasla çok daha kolaylaşmış gibi görünse de, bu durum bilgi çağının bizlere sunduğu bir yanılsama olabilir. İnternet kullanımının artması bilgi paylaşımını kolaylaştırmış ve hayatın her alanında anlık bilgi paylaşımı gündelik hayatın bir parçası haline gelmiş olsa da, kişilerin ihtiyaç duydukları kilit bilgilere ulaşmaları çoğu zaman hala zordur. Bir sosyal yapı (ağ-network) içerisindeki aktörlerin diğer bireylerle bağlantıları ve bu ağdaki konumları, rekabet avantajı sağlayabilmektedir. Sosyal yapı, bazı kişiler için girişimcilik fırsatları yaratır (Burt, 1992: 8). O nedenle, aktörlerin çevrelerindeki diğer aktörlerle sürekli iletişim halinde olmaları gereklidir. Çevrede olup bitenden haberdar olmak girişimcinin yararınadır. Hızla değişen dünyadaki rekabetin zorluğu göz önünde bulundurulduğunda, girişimcilerin rakiplerinden bir adım önde olabilmeleri için değişime ayak uydurabilmeleri zorunludur. Bugün içinde yaşadığımız dünyada, özellikle teknoloji alanında bir işletmenin rakibinden bir gün hatta bir saat önce piyasaya süreceği bir ürün o işletmenin çok büyük kazançlar elde etmesini sağlayabilmektedir. Dolayısıyla, girişimcilerin çevrelerinde neler olup bittiğinden, toplumsal eğilimlerden, faaliyet gösterdikleri alandaki yeniliklerden ve rakiplerinin eylemlerinden haberdar olmaları hayati önem taşımaktadır. Herkesin birbiriyle her an iletişim içerisinde olduğu bir ortamda, elbette girişimcilerin aksini yapması beklenemez. Girişimci denilince geçmişte akla gelen insan profili ile şimdilerde akla gelen insan profili farklıdır. Önceleri girişimci, elinde bir miktar finansal sermaye bulunan ve bu sermayeyi kullanarak yatırım yapan kişi olarak algılanmakta iken, günümüzde girişimcinin ve girişimciliğin tanımının değiştiğini söylemek mümkündür. Artık girişimci denildiğinde akla finansal sermayeden ziyade sosyal sermayesiyle ön plana çıkan, sosyal ilişkilerde aktif ve sosyal ağı gelişmiş kişiler gelmektedir. Son yıllarda sosyal sermaye ve sosyal ağ kavramları girişimcilik ile aynı cümle içerisinde sıkça kullanılır hale gelmiş, girişimcilerin sosyal sermayelerinin girişimcilik başarısındaki rolünü belirlemeye yönelik çalışmalar artmıştır. Gelecekte sosyal sermaye ve sosyal ağ kavramlarının daha sık duyulacağına şüphe yoktur. Bu çalışmanın amacı, sosyal sermaye ve sosyal ağ kavramlarının girişimcilikteki ve girişimcinin başarısındaki rolünden hareketle, Aksaray ili Organize Sanayi Bölgesi'nde faaliyet göstermekte olan işletmelerin girişimci/yöneticilerinin sosyal ağ özellikleri analiz edilerek Aksaray OSB'nin "girişimcilik ağ haritası" oluşturulması hedeflenmiştir. Çalışmanın bilhassa son birkaç yıldır hızlı bir ivmeyle zenginleşmekte olan girişimcilik yazınına özgün bir katkı sağlayarak sosyal sermayenin girişimcilikteki önemi konusunda farkındalık yaratacağı düşünülmektedir.

1. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

1.1. Girişimcilik

Herkesin baktığı ama göremediğini gören girişimci, gelişmenin aktörüdür. Girişimcilik stratejik bir faaliyettir. Vizyon sahibi olmayı, olaylara farklı açılardan bakabilmeyi, büyüme arzusunu, kavramsal ve yenilikçi bakış açısını gerektirir. Bilgi toplumunda ekonomik arenanın dominant unsuru olacağına benzeyen girişimcilik

kavramı, kapitalist, patron, sermayedar, iş adamı gibi kavramlardan farklıdır (Karadal, 2013: 15). Ülkemizin insanları genel olarak müteşebbis ruhludur. Hemen herkes kendi işini kurma düşüncesini taşımakta, birgün yaptığı işi öğrenerek kendi işyerini kurma hayali ile işine sarılmaktadır. bağımsız olma, özerk hareket etme, Başkalarının emri altında çalışmama isteği, az kazanmak fakat kendi işyerinin patronu olma isteği işletme kurmanın nedenleri arasındadır (Dinçer ve Fidan, 1997: 121-122).

Temel üretim faktörlerinden biri olan ve toplum içerisinde iş adamı, becerikli, iş bilen ve atılgan sözcükleri ile ifade edilen girişimci, “belirli bir mal veya hizmeti üretmek, üreterek pazarlamak veya sadece pazarlamak için, kendisine ait olan veya başkalarından temin ettiği sermayeyi üretim faktörlerine kullanan ve böylece kâr veya zarar etme olasılığını göze alan özel veya tüzel kişi” şeklinde tanımlanmaktadır (Şimşek, 2002: 27). Girişimci (müteşebbis), kâr ve zarar ihtimalini yüklenerek üretim faktörlerini temin ederek bunları mal ve hizmet üretmek amacıyla birleştirerek başkalarının ihtiyaçlarını karşılayan kişi veya iş adamı olarak da ifade edilmektedir (Şimşek ve Çelik, 2014: 13).

Girişimcilik, ortaya çıkan fırsatları yakalamak için yeni işletmeler kurma süreci olduğu gibi, girişimci olmak ise işletmenin yeni fırsatlar araması ve yenilikçi olması anlamına gelir. Girişimci olmak kolay değildir. Amerikan Küçük İşletmeler İdaresi'ne (Small Business Administration) göre, yeni kurulan işletmelerin sadece üçte ikisi en az iki yıl varlığını sürdürebilmektedir. Dört yıllık süreçte bu oran %44'e, yedi yıllık süreçte ise %31'e inmektedir (Robbins vd., 2013: 392). J. Schumpeter, girişimci ve onun ekonomik gelişmedeki payı ile ilgili en çok anılan isimdir (Er, 2013: 79). Schumpeter, 20. yüzyılın önemli iktisatçılarından biri sayılmaktadır ve ekonomik sistemin dinamiklerini ortaya koymaya çalışarak girişimciye ve yeniliğe ayrı bir önem göstermiştir (Er, 2013: 76). Schumpeter, girişimciyi yenilikçi teknolojileri geliştiren, diğer bir ifadeyle inovasyonun öncülüğünü yapan kişi olarak tanımlar. Peter Drucker ise girişimciyi fırsatları maksimize eden kişi olarak görür. Diğer yandan Albert Shapero'ya göre girişimci teşebbüste bulunan, inisiyatif alan, birtakım ekonomik ve sosyal mekanizmaları organize ederek ve iflas etmeyi göze alan birey şeklinde tanımlamıştır (Sönmez ve Toksoy, 2014: 43).

İletişim ve bilgi teknolojilerindeki gelişmeler ve küreselleşme olgusu girişimciliği daha da önemli kılmaktadır. Gelişmiş ülkelerde dinamizmin, gelişmekte olan ülkelerde ise kalkınmanın temeli olarak kabul edilen girişimcilik, ekonomik büyüme yaratması, yeni iş sahaları oluşturması, verimlilikte artış sağlaması ve teknolojide yenilikler getirmesi gibi çıktılar ortaya koyan bir süreçtir. Ayrıca girişimcilik, refah düzeyi yüksek bir toplum oluşturmanın ve ekonomik değer yaratmanın aracı olarak da görülmektedir (Karcıoğlu ve Kaygın, 2013: 2). Girişimciler ülkelerin ekonomilerinin gelişmesinde önemli rol oynamaktadır. Bunun nedeni, girişimciliğin katma değer ve istihdam yaratması, sektörler arası ilişkileri güçlendirmesi, sosyal fayda sağlaması ve gelir dağılımında dengeyi sağlamasıdır (Sönmez ve Toksoy, 2014: 42). İlgili literatürde, girişimcide bulunduğu varsayılan birçok özellik göze çarpmaktadır. Bunlar; “*risk alma, fırsatları değerlendirme, kararlılık, vizyon, yenilik, özgüven, yüksek başarı güdüsü, iletişim becerisi ve bağımsızlık arzusu*” olarak sıralanmaktadır (Uluköy ve Demireli, 2014: 49). Bir girişimcide bulunması gereken nitelikleri teknik, yönetsel ve bireysel olarak

sıralayan Hisrich'e (1998) göre bu özelliklerin sınıflandırılması Tablo 1'de görülmektedir.

Tablo 1: Girişimcinin Özellikleri

Teknik Beceriler	Yönelimsel Beceriler	Bireysel Beceriler
Sözlü iletişim	Amaçları belirleme	İçsel denetim
Çevresel gözlem	Karar verme	Risk alma
Teknik yönetim bilgisi	İnsan ilişkileri	Yenilik yapma
Teknoloji	Pazarlama	Değişimi yönetmek
Kişilerarası ilişki	Finans	Kararlı olma
Dinleyici olma	Muhasebe	Vizyon sahibi olma
Örgütlenme	Yönetim-Yönetim geliştirme	
Şebeke kurabilme	Denetim	
Yönetim türü	Sorun çözme	
Takım oyuncusu olma	Girişim	

Kaynak: Hisrich, 1998; akt. Sönmez ve Toksoy, 2014: 44

Girişimcilikle ilgili ulusal ve uluslararası yazın incelendiğinde, bilhassa ulusal yazında sosyal ağlar ve girişimcilik ilişkisine değinilmediği gözlemlenmiştir. Ancak son yıllarda uluslararası yazında sosyal ağların girişimciliğin gerek kuruluş, gerekse büyüme aşamalarındaki rolü irdelenmeye başlanmış ve önemi fark edilmiştir. Dolayısıyla bu çalışmada sosyal ağ kavramı ile ilgili çeşitli tanımlar, bu kavramın kökeni ve girişimcilik ile ilişkisine değinilmiştir.

1.2. Sosyal Ağlar

Sosyal ağ kuramına göre bireyin davranışları sosyal ilişkilerine bağlıdır girişimcilik için ihtiyaç duyulan kaynaklar ve destek sosyal ağlar tarafından sağlanmaktadır. Sosyal ağ kuramı sosyologlar, sosyal psikologlar, antropologlar ve örgüt kuramcıları tarafından insanlar ve örgütler arasındaki ilişkileri incelemek amacıyla kullanılmaktadır. Sosyal ağ analizi teknikleri, sosyometri araştırmacıları tarafından grafik teorisi yöntemleri kullanılarak geliştirilmiştir. Ayrıca, sosyal ağ analizinin çıkış noktasının, Harvard Üniversitesi'nde 1930'larda yapılan kişiler arası ilişkiler ve klik oluşumu çalışmalarına ve Manchester'da antropologların kabile ve köy toplumlarındaki sosyal ilişkilere yönelik araştırmalarına dayandığı ifade edilmektedir (Chu, 1996: 359). Finans ve yönetim araştırmalarında, sosyal ağ yaklaşımın sosyolojide olduğundan daha yeni olduğu ifade edilmektedir.

Witt (2004), bir sosyal ağdaki aktörleri ve yapıyı tanımlamak için sosyoloji kuramlarının birtakım niceliksel ölçümler geliştirdiğini belirtmektedir. Bir sosyal ağ "nod"lardan (aktörler) ve nodlar arasındaki bağlantılardan (diad) oluşmaktadır. Ağ düzeneğinin tamamı ise yoğunluk (density) yani aktörler arasındaki bağlantı sayısı, bağlantılılık (connectedness) gibi niteliklere sahiptir. Ağ analizi ise, bir ağ düzeneği içerisindeki iki aktör arasındaki iki yönlü (bilateral) ve diadik (diadic) bağları; simetri (symmetry), karşılıklılık (reciprocity), çokluk (multiplicity) ve güç (strength) gibi nitelikler açısından incelemektedir. Ağda yer alan aktörlerin tanımlanmasında

ise geleneksel yaklaşıma göre “merkezilik” (centrality) kavramı kullanılmaktadır. Ağda yer alan merkezi bir aktör, diğer aktörlerle birçok doğrudan bağlantıya sahip olan ve diğer aktörlere kolaylıkla ulaşabilen aktör olarak tanımlanmaktadır. Merkezilik pozisyonuna sahip bir aktör, diğer aktörlerle neredeyse hiç aracıya ihtiyaç duymadan bağlantı kurabilen (yakınlık – closeness), ya da çoğunlukla diğer aktörler arasındaki bilgi kanalları üzerinde konumlanan (arasındalık – betweenness) aktördür (Witt, 2004: 393).

1.2.1. Güçlü Bağlar Yaklaşımı

Gargiulo ve Benassi (2000), sosyal ağların örgütlere ne tür faydalar sağladığı konusunda, iki temel görüşün varlığından söz eder. Geleneksel görüşe göre, sosyal ağdaki yakınlık düzeyi ya da aktörler arasındaki güçlü bağlar işbirliği ve güven inşa etmeyi kolaylaştırmaktadır. Diğer yaklaşıma göre ise, aralarında herhangi bir bağ bulunmayan aktörlerin çoğunlukta olduğu, bir başka deyişle ağ düzeneği yakınlığının düşük olduğu bir ağ içerisinde aktörler arasında aracılık faaliyetleri yürütmenin kişiyi avantajlı konuma getirdiğini savunan yapısal boşluklar kuramıdır (Gargiulo ve Benassi, 2000: 183). Podolny, güçlü bağların zayıf bağlara nazaran aktörler arasında daha fazla miktarda kaynak transferi sağladığını, o nedenle zayıf bağlardan daha faydalı olduğunu ifade etmiştir (Podolny, 2001: 34).

Granovetter'e (1983) göre, bireylerin sahip oldukları zayıf bağlar, güçlü bağlara göre kendilerine çok daha fazla avantaj sağlamaktadır. Ancak bu, güçlü bağların tamamen önemsiz olduğu anlamına gelmemektedir. Güçlü bağlar, kişiye yardım etmede daha yüksek motivasyona sahiptirler ve ulaşılması daha kolaydır (Granovetter, 1983: 209). Uzzi (1996), örgütsel ağları makro düzeyde de incelediği çalışmasında, yapısal yerleşiklik yaklaşımına göre, örgütlere en büyük getiriyi sağlayacak bağların örgütler arasındaki “yerleşik bağlar” olarak ifade ettiği güçlü bağlar olduğunu ileri sürmüştür. Güçlü bağların karakteristik özellikleri olan bol miktarda bilgi alışverişi, güven ortamı ve problem çözümede işbirliği sayesinde, örgütler ağ düzeneği içerisinde var olan fırsatlara daha hızlı erişebilmektedir. Güçlü bağların aksine, kol mesafesindeki bağlar çok az sosyal ve ekonomik fırsatlara erişim sağlamaktadır (Uzzi, 1996: 683). Rao vd. (2000), sosyal yerleşiklik teorisini sosyal kimlik bağlamında inceledikleri çalışmalarında, aktörlerin, dâhil oldukları gruplardaki kişilerle aynı değer yargılarına ve inançlara sahip olduklarını belirtmektedirler.

Aynı sosyal grup içerisinde, kabul edilebilir ve kabul edilemez davranışlar konusunda da fikir birliği olduğu ifade edilmektedir. Bu durum, grup içerisinde güçlü bağları beraberinde getirmektedir. Coleman (1988), güven esasına dayalı güçlü bağların önemi konusunda, elmas ticareti yapan kişilerin arasındaki geleneksel pazarlığı örnek vermektedir: Elmas ticaretindeki ilişkiler sistemi, dışarıdan bakan bir insan için oldukça ilginçtir. Elmas pazarlığı esnasında, tüccarlardan biri diğerine bir çanta dolusu elması incelemesi için teslim eder. Alıcıya, elmasları istediği süre içerisinde kontrol ettirip geri getirebileceğini söyler. Bu pazarlık sırasında satıcı alıcıdan, çantadaki elmasları sahteleriyle değiştirmeyeceğine dair herhangi bir yazılı belge imzalamasını istemez. Elmasların değeri binlerce, hatta yüz binlerce doları bulmasına rağmen, satıcının alıcıya böylesine değerli elmasları hiçbir yazılı belge olmaksızın teslim etmesi, elmas piyasasındaki tüccarlar arasındaki güvene dayalı ilişkilere örnek teşkil etmektedir. Bu güvene dayalı ilişkiler sayesinde, sözleşme

düzenlemekle vakit kaybedilmeden, ticaretin daha hızlı ve verimli yapılabilmesi mümkün olmaktadır (Coleman, 1988; akt. Karadal ve Akyazı, 2013: 83). Rao ve diğ.'nin (2000) aktardıkları araştırma bulgularına göre ise, bir aktör dahil olduğu grup içerisindeki bir başka aktör ile bağlantıya sahip ise, bağlantı olmayan aktörlere göre yüzde 66 daha uzun süre örgüte bağlı kalmıştır (Rao vd., 2000: 272).

1.2.2. Zayıf Bağlar Yaklaşımı

Bir fikir, bilgi ya da yenilik, zayıf bağlar vasıtasıyla, güçlü bağlara kıyasla daha büyük bir kitleye ulaşabilmekte, farklı bir ifadeyle daha geniş bir “sosyal mesafe” kat edebilmektedir. Bir insan yeni bir işe girdiğinde, yalnızca bir sosyal ağdan diğerine geçiş yapmakla kalmamakta, aynı zamanda önceki ve yeni sosyal ağı arasında bir bağlantı oluşturmaktadır (Granovetter, 1973: 1373). Bir fikir, bilgi ya da yenilik, örgüt içerisinde güçlü bağlar aracılığıyla yalnızca sınırlı sayıda kişiye ulaşırken, zayıf bağlar aracılığıyla aktarıldığında ise çok daha geniş bir kitleye ulaşabilecektir. (Granovetter, 1973; akt. Karadal ve Akyazı, 2013: 85). Granovetter’in (1973) elde ettiği verilere göre, yeni bir işe girmiş olan kişilerin büyük bir çoğunluğu, uzun süredir görüşmedikleri, hatta “varlığını bile unuttukları” tanıdıklarının aracılığıyla mevcut işlerine girmişlerdir. Diğer bir deyişle, iş değiştirenlerin yeni işlerine girmelerinde, güçlü bağlarından ziyade, zayıf bağları etkili olmuştur. Granovetter (1973), bu sonucu, kişinin zayıf bağlarının, güçlü bağlara nazaran, kişinin erişimi olmayan farklı sosyal çevrelere erişimi olmasına ve bu zayıf bağlar sayesinde kişinin bizzat birinci elden edinmeyeceği bilgileri edinebilmesine bağlamaktadır.

Zayıf bağlar sayesinde, birey kendi sosyal ağını yönetebilmektedir. Zayıf bağlar fikirlerin ve bilgilerin bireye kendisinden çok uzakta olan yerlerden aktarılmasını sağlayan kanallardır. Bireyin zayıf bağlarının sayısı ne kadar az olursa, birey kendi arkadaş çevresinin dışındaki dünyadan o kadar az bilgi sahibi olabilecektir. Bu durumda kişi, sadece yakın çevresinden oluşan kapalı bir sistemin içerisinde aktarılan bilgilerle yetinmek zorunda kalacaktır (Granovetter, 1973; akt. Karadal ve Akyazı, 2013: 85-86). Sahip oldukları zayıf bağlar sayesinde, kişiler sosyal sistemin uzak kesimlerinden bazı bilgilere erişim şansı elde etmektedirler. Diğer bir deyişle, bizzat dâhil oldukları sosyal çevrenin dışında, normal şartlarda ulaşma şansları olmayan bilgilere ulaşabilmektedirler. Granovetter (1983), zayıf bağlar olmaksızın, bireylerin sadece yakın arkadaşlarından elde edebilecekleri bilgilere mahkûm olacaklarını iddia etmiştir (Granovetter, 1983: 202). Zayıf bağlar, iş bulma sürecinde de etkili olmaktadır. Granovetter (1983), 1977 yılında yapılan bir çalışmayı buna örnek olarak vermektedir. Sözü edilen çalışmanın uygulandığı 2553 bireyin yüzde 42,7’sinin mevcut işini sosyal bağlantıları aracılığıyla bulduğu ortaya çıkmıştır. Bu bağlantıların da büyük bir bölümünün zayıf bağlar olduğu aktarılmaktadır (Granovetter, 1983; akt. Karadal ve Akyazı, 2013: 86). Uzzi’nin (1999) aktardığına göre; zayıf bağlar, taraflar arasında uzun süreli sosyal ilişkiler olmaksızın işlevini sürdüren, zayıf ve nadir görülen etkileşimlerdir (Uzzi, 1999: 483). Kol mesafesindeki bağlar (arm’s length ties) olarak adlandırılan bu bağlar, aktörün bir pazardaki heterojen bilgiye ulaşabilme düzeyini belirler.

Aktörler, fırsatlar ve yatırımlarla ilgili bilgilere sosyal ağları aracılığıyla erişmeye çalışma eğilimi göstermektedirler. O nedenle, erişilmek istenen bilgi halka açık ve reklam, vs yoluyla duyurulmuş bir bilgi olsa dahi aktörler yine de sosyal ağlarına başvuracaklardır. Dolayısıyla, aktörlerin sahip oldukları zayıf bağların miktarı ne

kadar çok ise, örgütün dış çevresinde gelişen yenilikler, fırsatlar ve yatırım olanaklarıyla ilgili bilgilere o kadar hızlı ulaşabileceklerdir. Uzzi (1999), kredi olanakları arayan firmalara sosyal ağların nasıl fayda sağladığını analiz ettiği çalışmasında, zayıf bağları makro düzeyde, yani örgütler arası boyutta da ele almıştır. Ona göre, kol mesafesindeki zayıf bağlardan oluşan bir sosyal ağ, kredi olanakları araştıran bir firmanın etkili bir biçimde piyasayı tarayabilmesine ve bankalardan hızlı ve kolayca konuyla ilgili bilgilere erişip anlaşmalar yapabilmesine olanak sağlar. Güçlü bağlar ise firmayı sadece yerel düzeydeki kaynaklarla yetinmek durumunda bırakır ve firmanın pazarlarla ilgili bilgilere ve yeni fikirlere erişimini kısıtlar (Uzzi, 1999: 483,491).

1.2.3. Yapısal Boşluklar Yaklaşımı

Aktörler arası ilişkilerde hem güçlü hem de zayıf bağlardan oluşan karma bir yapı vardır. Bu noktadan hareketle sosyal ağların özellikleri yerine ağ içerisindeki aktörlerin konumunu ön plana çıkaran “yapısal boşluklar” kuramı gündeme getirilmiştir. Burt'e (1992) göre, ağ düzeneğinde aktörler arasında bir bağlantı bulunmaması durumu “yapısal boşluk” olarak tanımlanmaktadır (Sözen ve Basım, 2012: 314-315). Burt (1997), sosyal sermaye ile beşeri sermaye arasında belirgin bir ayırmadan söz eder. Beşeri sermaye bireye özgü şahsi özellikleri ifade ederken, sosyal sermaye ise bireyler arasındaki mevcut etkileşimden doğan kazanımlara işaret eder. Yani, beşeri sermaye bireyin kendisiyle ilgili iken, sosyal sermaye tek bir bireyle değil, birden fazla birey arasındaki sosyal iletişimle ve alışverişle ilgili bir kavramdır.

Burt (1997), sosyal sermayenin, beşeri sermayenin tamamlayıcı unsuru olduğunu iddia etmiştir. Kişinin mevcut bireysel yetenekleri (beşeri sermaye), yine kişinin pazarda ya da örgüt içindeki sosyal sistemdeki konumu (sosyal sermaye) ile anlamlı hale gelir. Beşeri sermaye yeteneklerden, sosyal sermaye ise fırsatlardan meydana gelir. Yapısal boşluklar kuramı da işte bu fırsatları yakalama noktasında devreye girer (Karadal ve Akyazı, 2013: 87). Burt (1997), bir bireyin sosyal yapı içerisindeki konumunun bireye kazanç sağlayacağını iddia eder. Ayrıca, aracılık eyleminin; erişim, zamanlama ve yönlendirme olmak üzere üç temel avantajına dikkat çeker. Aracılık faaliyetleri sayesinde, kişi kendi imkânlarıyla erişmesi mümkün olmayan bilgilere erişme fırsatı yakalar. Bunun yanı sıra, bilgiye zamanında erişir, bu da kişinin bilgiyi kullanmada hareket kabiliyetini artırır. Üçüncü olarak ise, kişi, sosyal yapının bir ucundan elde ettiği bilgiyi, istediği gibi süzerek ve sentezleyerek sosyal ağın bir başka ucuna aktarabilir, yani bilgiyi istediği gibi manipüle edebilir (Burt, 1997: 340). Burt (1997), örgüt içerisinde bilgiyi edinmede ve manipüle etmede yapısal boşlukların çok değerli olduğunu iddia eder. Ona göre, sosyal yapı içerisindeki güçlü bağlar, bilgiye erişim açısından aktörü kısır bir döngüye sokmaktadır. Aktörün güçlü bağlarının onu belli bir bilgi çemberine sıkıştırmaya sebep olacağını savunur ve güçlü bağların yeni bilgiye erişmede faydasız kalacağını öne sürer. Burt'ün (1997) “eşdeğer bağlar” olarak tabir ettiği kişiler ise, aktörü aynı üçüncü kişilere ulaştıran, dolayısıyla bir kişiye birden fazla erişim yolu sağlayan bilgi kaynaklarıdır. Eşdeğer bağlar da güçlü bağlar gibi faydalı bilgi sağlamaktan yoksundurlar. Asıl faydalı bilgiyi sağlayan kaynaklar ise, güçlü bağlar ya da eşdeğer bağlar gibi aktöre fayda sağlamayan bilgilerden ziyade, katkı yapan ve fayda sağlayan bilgilere ulaştıran kaynaklardır. Bu kaynaklar ise, yapısal boşlukların ta kendisidir. Yapısal boşluğun avantajı, boşluğun her iki tarafında da tamamen farklı bilgi akışlarının gerçekleşmesidir. Aracılık eylemi sayesinde her iki taraftaki ağ

düzeneği arasında köprü görevi gören aktör, aynı anda iki taraftaki bilgi akışına da erişim sağlayabilir. Bu durumda, aktör ne kadar fazla yapısal boşluğu birbirine bağlarsa, o kadar farklı ve yeni bilgilere hâkim olma şansı elde eder.

Aracılık görevinin aktöre kazandırdığı diğer bir avantaj ise kontrol avantajıdır. Aracı aktör, aralarında köprü görevi gördüğü aktörler arasında kimin çıkarlarının ne ölçüde gözetileceği konusunda söz sahibidir. Bağlantının her iki ucundaki aktörler, aracı aktör yoluyla iletişim kurarlar. Bu durum, aracı aktöre her iki taraftaki aktörler tarafından algılanan imajını kontrol edebilme olanağı sağlar. Aracının olmadığı durumda diğer iki aktör arasındaki bağlantı da ortadan kalkacaktır. Diğer bir deyişle, aracı aktör başkaları arasında bağlantı kurmak suretiyle değer yaratmış olur. Bu durumda aracı aktör tam anlamıyla bir “girişimci” olarak tanımlanabilir. (Burt, 1997: 341-342). Granovetter (1973) bir sosyal ağ içerisindeki iki nokta (iki kişi) arasında yalnızca tek bir kişi üzerinden kurulabilen bağlantının “köprü” olarak tanımlandığını ifade etmiştir (akt. Granovetter, 1973: 1364). Burt’un (2004) yapısal boşluklar kuramında, Granovetter’in (1973) “köprü” olarak ifade ettiği, aktörler arasında bağlantı kurma faaliyetleri “aracılık” (brokerage) olarak adlandırılmıştır. Dolayısıyla yapısal boşluklar kuramının temellerini zayıf bağlar kuramından aldığı söylemek mümkündür.

1.3. Girişimcilik ve Sosyal Ağlar

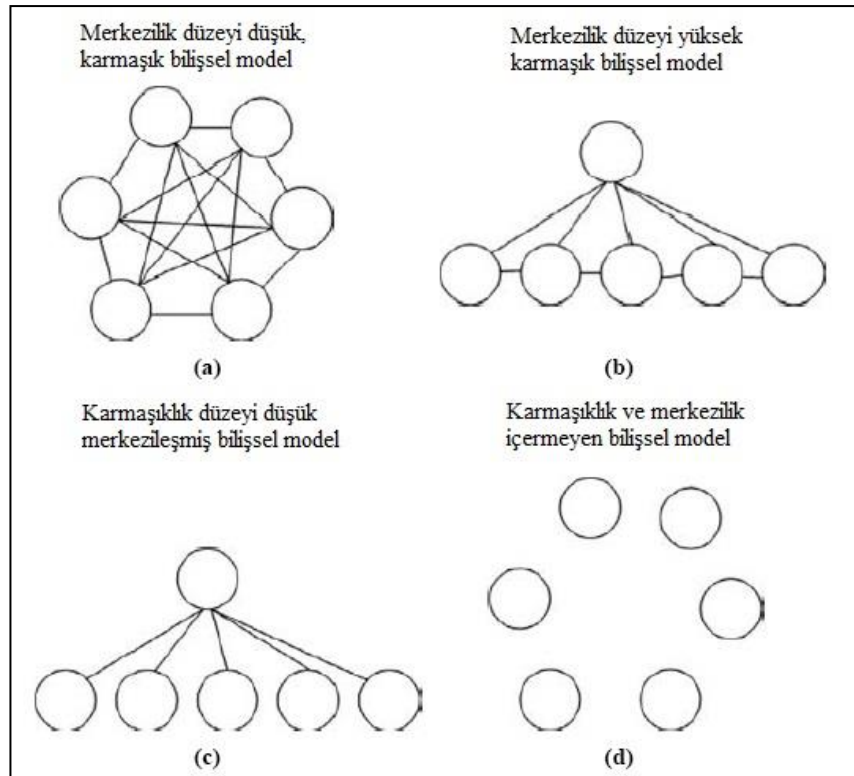
İçerisinde çok sayıda yapısal boşluk bulunduran ağlar, girişimci için birçok fırsat barındırmaktadır. Aktörler bu fırsatları çeşitli biçimlerde değerlendirebilirler. Girişimcilere, içinde barındırdıkları yapısal boşluklar sayesinde fırsatlar sunan bu ağlar “girişimci ağlar” olarak nitelendirilebilir. Bu bağlamda girişimciler, bu boşluklara hâkim olan ve kişiler arası iletişim köprülerini kurma konusunda kabiliyetli kişiler olarak tanımlanabilir (Burt, 1997: 342). Ağ düzeneginde bulunan yapısal boşluklardaki aracılık faaliyetlerinin aktörlere rekabet avantajı sağladığı iddia edilmektedir (Burt, 2004: 356). Podolny’ye (2001) göre ise, ağ düzenegindeki yapısal boşluklar, belirsizliğin yüksek olduğu durumlarda aktöre faydalı olabilmektedir (Podolny, 2001: 35). Bir ağ düzenegini içerisinde fikirlerin iletilmesi farklı kaynaklardan, farklı kanallar aracılığıyla gerçekleştirilmektedir. Fikirlerin oluşturulması ise, bir gruptan diğerine veri iletimini sağlayan, ya da farklı gruplardan sağladıkları parçalar halindeki verileri birleştiren araçlar sayesinde gerçekleşmektedir (Burt, 2004: 356).

Girişimciliğin farklı aşamalarında, farklı ağ grupları önem kazanmaktadır. Chu (1996), Çinli girişimcilerin başarısını Çin’de sosyal ağlara verilen önemden kaynaklandığını ifade etmektedir. Çin kültüründe sosyal ağların her zaman önemli yer kapladığını, Konfüçyanizm’in “bireyin tek başına hayatta kalamayacağı” inancının yaygın olduğunu aktarmaktadır (Chu, 1996: 364). Brüderl ve Preisendörfer (1998), elde ettikleri bulguların analizi sonucunda, sosyal ağların yeni kurulan işletmelerin ayakta kalmasında ve büyümesinde olumlu etkiye sahip olduğu hipotezinin doğrulandığını aktarmaktadır. Ayrıca, güçlü bağların zayıf bağlardan daha önemli etkiye sahip olduğunu tespit etmişlerdir (Brüderl ve Preisendörfer, 1998: 224).

Floyd ve Wooldridge (1999) sosyal ağların girişimcilikle olan ilişkisine bir örnek vermektedir. Görüşme yaptıkları bir kaykay üreticisi firmanın satış temsilcisinin, alternatif müzik endüstrisindeki birtakım kişilerle sosyal ilişkiler sürdürdüğünü ifade

etmektedirler. Kendisi de aynı zamanda bir müzisyen olan satış temsilcisi, alternatif sporlar ve alternatif müzikle uğraşan kişilerin yaşam tarzları arasında bir benzerlik olduğunu fark etmiştir. Zaman içerisinde sözü geçen temsilci, iki firma arasında ortak pazarlama faaliyetleri yapılabileceği gibi fırsatları görmeye başlamıştır. Önceleri bu fikir dikkat çekmemiş, daha sonra ise kaykay firmasındaki yöneticilerin ürünlerini pazarlamak için yeni yöntemler aradığını gören satış temsilcisi hem sosyal ilişkileri sayesinde yeni bir perakende satış fikri ortaya atmış ve firmaya katkı sağlamıştır (Floyd ve Wooldridge, 1999: 133).

Xu (2011), girişimcinin sosyal ağının ve bilgi yapısının yeni girişimlerdeki inovasyon için çok önemli olduğunu ifade etmiştir. Ona göre, karmaşık ve belirsizliğin olduğu bir ortamda girişimcinin sosyal ağı ve bilgi yapısı adaptasyon ve öğrenme yoluyla değişmektedir (Xu, 2011: 11). Xu'ya (2011) göre, bir girişimcinin inovasyonla ilgili bilişsel modeli, onun yeni ürün geliştirmeye olan yaklaşımının kapsamını ve derinliğini ortaya çıkarmaktadır (Xu, 2011: 913). Xu (2011), Şekil 1'de merkezilik (centrality) ve karmaşıklık (complexity) açısından birbirinden farklı dört çeşit bilişsel modelden bahsetmektedir.

Şekil 1: Merkezilik ve Karmaşıklık Açısından Farklı Dört Bilişsel Model

Kaynak: Xu, 2011: 912

ABD'deki Silikon Vadisi'nde 151 adet girişimciden veri toplayarak sosyal ağlar ve girişimcilik arasındaki ilişkiyi analiz eden Yoo'nun (2003) bulgularına göre, girişimciliğin birinci aşamasında göçmen girişimcilerin sosyal ağları büyük oranda kendileriyle aynı etnisiteye sahip bireylerden oluşmaktadır. Ancak bu oranın ikinci aşamaya geçildiğinde önemli ölçüde azaldığı görülmektedir. Beyaz Amerikan girişimcilerin sosyal ağlarının ise her iki aşamada da neredeyse tamamen kendileriyle aynı etnisiteye sahip bireylerden oluştuğu aktarılmaktadır. Yoo'ya (2003) göre, Silikon Vadisi gibi oldukça yüksek oranda demografik çeşitlilik içeren teknoloji firmalarının bulunduğu bir yerde, girişimcilerin sosyal ağlarının bu denli etnisiteye bağlı olması şaşırtıcıdır (Yoo, 2003: 4). Greeve ve Salaff (2003), girişimcilerin her bir aşamada farklı boyutlarda sosyal ağlara sahip olduklarını iddia eder. Motivasyon aşamasındaki girişimcilerin küçük bir sosyal ağa sahip oldukları, planlama aşamasındaki girişimcilerin en büyük sosyal ağa sahip olan girişimciler oldukları, işletme kurma aşamasında ise sosyal ağın boyutunun tekrar küçüldüğü, hatta mevcut bir işletmeyi devralan girişimcilerin nispeten daha da küçük sosyal ağlara sahip oldukları öne sürülmektedir (Greeve ve Salaff, 2003: 5). Elfring ve Hulsink (2003) güçlü ve zayıf bağların her ikisinin de faydalı olduğunu, ancak farklı şekillerde girişimcilik sürecinin farklı aşamalarında katkı sağladıklarını iddia eder. Onlara göre, ideal bir girişimcilik ağı güçlü ve zayıf bağların bir karışımını içermelidir (Uzzi, 1996, 1997; akt.

Elfring ve Hulsink, 2003: 411). Elfring ve Hulsink (2003), sosyal **Şekil 2: Ağlar Aracılığıyla Girişim Başlatma**

Kaynak: Elfring ve Hulsink, 2003: 412

ağların girişimcilik sürecindeki etkisini Şekil 2'de görüldüğü gibi ortaya koymaktadır.

Başarılı bir girişimci, sadece iyi bir sosyal ağa sahip olmaktan fazlasını yapan kişidir. Girişimcilikteki başarı, yalnızca girişimcinin sosyal ağının özellikleriyle açıklanamaz. Asıl önemli olan, girişimcinin sosyal ağını kullanıp kullanmadığıdır.

Diğer bir deyişle, girişimci gelen bilgiyi taramak, fırsatları tespit etmek kontrolleri dışındaki kaynakları araştırmak zorundadır (Bhagavatula, 2009: 53).

2. ARAŞTIRMA METODOLOJİSİ

2.1. Amaç ve Örneklem

Araştırmada hedeflenen, Aksaray ili Organize Sanayi Bölgesi'nde faaliyet göstermekte olan işletmelerin girişimci/yöneticilerinin sosyal ağ özelliklerini incelemektir. Çalışmanın ana kütesini, Aksaray ilinde vergi sıralamasında ilk 100'de yer alan 49 işletmenin girişimcileri/yöneticileri oluşturmaktadır. Çalışma, anket formu yoluyla bilgi toplama yöntemine dayanmaktadır. Çalışmada, Aksaray ilinde sanayi, hizmet ve gıda-tarım sektörlerinde faaliyet göstermekte olan işletmelerin girişimci/yöneticileri esas alınmış ve bu girişimci/yöneticilerle yüz yüze görüşülmüştür. Çalışmada ele alınan girişimcilerin kurdukları işletmeler, Aksaray ilinde faaliyet göstermekte olan işletmeler olup, içlerinden bazıları ise adını yurt dışında birçok ülkede duyurmuş ve 30'un üzerinde farklı ülkeye ihracat yapan işletmelerdir. Çalışmada, bu işletmelerin girişimci/yöneticilerinin sosyal ağ özellikleri ele alınmaya çalışılmıştır. Veri toplama aracı toplam 118 kişiye uygulanmış ancak 98 adet anket formu değerlendirmeye alınmıştır.

2.2. Veri Toplama Yöntemi

Araştırmada, verilerin toplanmasında yüz yüze anket tekniği kullanılmıştır. Anket formu oluşturulmadan önce, konuyla ilgili ulusal ve uluslararası yazın taranmış ve daha önce oluşturulmuş olan ölçekler incelenmiştir. Oluşturulan veri toplama formu, girişimciler/yöneticiler tarafından 2013 Haziran-Ağustos ayları arasında doldurulmuştur. Veri toplama formunda yer alan sorular, sosyal ağlar hakkında yapılan yazın taramasından yararlanılarak oluşturulmuştur. Veri toplama formunda, girişimcilerin/yöneticilerin demografik bilgilerinin yanı sıra, sosyal ağ özelliklerinin, yönelik sorular yer almaktadır. Veri toplama aracının ilk kısmında yer alan "İşletme ve Girişimci" başlıklı bölümün altında, girişimcinin adı, doğum yeri, yaşı, konumu ve unvanı belirlenmek istenmiştir. Ayrıca, bu bölümde, işletmenin adı, kuruluş yılı, kuruluş sebebi, sektörü, son 5 yılda girilen farklı iş alanı/sector sayısı, yenilik/yeni ürün sayısı, patent sayısı, toplam personel sayısı, ihracat yapılan ülke sayısı ve en çok ihracat yapılan ilk 3 ülke öğrenilmek istenmiştir. Bu bilgilerin tespit edilmesindeki temel amaç, görüşülen girişimcinin/yöneticinin faaliyet gösterdiği işletme ile ilgili temel bilgilerin yanı sıra işletmenin başarı düzeyi, ihracata ve inovasyona olan katkısının belirlenmesidir.

Veri toplama aracının ikinci kısmında yer alan "Girişimcilik Sürecinin Sosyal Yönü" başlıklı bölümde, girişimcilerin sosyal ağ özelliklerini belirlemeye yönelik 13 adet açık uçlu soru bulunmaktadır. Bu sorular, girişimcilerin/yöneticilerin iletişim içinde olduğu, önemli kararları istişare ettiği ve tavsiyelerine değer verdiği kişileri tespit etmek amacıyla tek tek dikkatle oluşturulmuştur. Soruların oluşturulmasında, Newman'ın (2003) ve Jaafar ve diğ.'nin (2009) çalışmalarından faydalanılmıştır. Sosyal ağ çalışmalarında yaygın bir yöntem olarak, sosyal ağ özelliklerinin ölçülmesi amacıyla bireylerin başka bireylerle olan ilişkilerinin ve etkileşimlerinin belirlenmesine yönelik olarak hazırlanan anketler, katılımcılara başka bireylerle olan etkileşimlerinin detaylarına dair sorulardan oluşmaktadır (Newman, 2003: 169). Bu

bölümde, girişimcilerin/yöneticilerin diyalog içerisinde olduğu, düşüncelerine ve tavsiyelerine önem verdiği aile bireyleri, arkadaşlar, girişimciler, akademisyenler, basın mensupları ve kamu kurumu yöneticileri belirlenmek istenmiştir.

3. VERİLERİN ANALİZİ VE BULGULAR

Araştırmada verilerin analizinde IBM SPSS Statistics Version 20 ve UCINET 6 paket programlarından yararlanılmıştır. Girişimcilerin demografik bilgilerinin analizi için SPSS 20 programından yararlanılması uygun görülmüştür. Sosyal ağ düzeylerinin belirlenmesinde ise, sosyal ağ analizi (social network analysis) ile ilgili yazın taraması sonucunda UCINET 6 programının kullanılması uygun görülmüştür.

3.1. Girişimcilerin Sosyo-Demografik Özellikleri

Tablo 2’de araştırmaya katılım sağlayan girişimcilere dair sosyo-demografik özelliklere yer verilmiştir.

Tablo 2: Girişimcilerin Sosyo-Demografik Özellikleri

Demografik Özellikler	Frekans	%
Anketi Cevaplayanın Yaşı		
• 30’dan az	9	9,2
• 30-40 yaş	27	27,6
• 41-50 yaş	32	32,7
• 51-60 yaş	24	24,5
• 60’tan fazla	6	6,1
Anketi Cevaplayanın Doğum Yeri		
• Aksaray	75	76,5
• Diğer	23	23,5
Anketi Cevaplayanın Eğitim Düzeyi		
• Lise ve altı	48	49,0
• Ön lisans	5	5,1
• Lisans	35	35,7
• Lisansüstü	10	10,2
Girişimcinin Kurduğu İşletme Sayısı		
• 1	30	30,6
• 2	19	19,4
• 3	11	11,2
• 4	10	10,2
• 5 ve üzeri	28	28,6
Çocuklarının da Girişimci Olma Durumu		
• Evet	46	46,9
• Hayır	52	53,1
Toplam:	98	100

Tablo 2’de belirtildiği üzere, katılımcıların doğum yerlerine ilişkin bir soru sorulmuş ve girişimcilerin ne kadarının Aksaraylı ne kadarının Aksaray dışı illerden oldukları belirlenmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda, girişimcilerin %76,5’inin (75) Aksaray doğumlu olduğu, %23,5’inin (23) ise Aksaray’dan farklı bir ilde doğduğu belirlenmiştir. Tablo 2’de belirtildiği gibi, araştırmaya katılan girişimcilerin eğitim düzeyleri incelenmiş ve bu bağlamda girişimcilerin %49,0’ının (48) lise ve altı okullardan mezun oldukları belirlenmiştir. Girişimcilerin %5,1’inin (5) ön lisans,

%35,7'sinin (35) lisans, %10,2'sinin (10) ise lisansüstü eğitim mezunu oldukları tespit edilmiştir. Anket formunda girişimcilerin çocuklarının da girişimci olma durumu öğrenilmek istenmiştir. Bu bağlamda, girişimcilerin %46,9'unun (46) çocuklarının da girişimci olduğu, %53,1'inin (52) çocuklarının ise girişimci olmadığı belirlenmiştir. Araştırmada, katılım sağlayan işletmelerin özellikleri de öğrenilmeye çalışılmıştır. Tablo 3'te araştırmaya katılan işletmelere ait özellikler ele alınmıştır.

Tablo 3: Araştırmaya Katılan İşletmelerin Özellikleri

İşletmelerin Özellikleri	Frekans	%
İşletmenin Yaşı		
• 5 yıla kadar	10	10,2
• 6-10 yıl arası	13	13,3
• 11 yıl ve üzeri	75	76,5
Hangi Sektörde Faaliyet Gösterdiği		
• Sanayi	53	54,1
• Hizmet	28	28,6
• Gıda-Tarım	17	17,3
Son 5 Yılda Girilen Farklı İş Alanı Sayısı		
• 0	37	37,8
• 1-5 arası	60	61,2
• 6 ve üzeri	1	1,0
Son 5 Yılda Çıkarılan Yeni Ürün Sayısı		
• 0	43	43,9
• 1-5 arası	37	37,8
• 6-10 arası	5	5,1
• 11-15 arası	7	7,1
• 16 ve üzeri	6	6,1
İşletmenin İhracat Yaptığı Ülke Sayısı		
• 0	58	59,2
• 1-10	22	22,4
• 11-30	13	13,3
• 31-50	2	2,0
• 50'den fazla	3	3,1
İşletmedeki Toplam Çalışan Sayısı		
• 50'den az	51	52,0
• 50-100	20	20,4
• 101-250	19	19,4
• 250'den fazla	8	8,2

Son 5 Yılda Alınan Patent Sayısı		
• 0	56	57,1
• 1-5 arası	37	37,8
• 6'dan fazla	5	5,1
Toplam:	98	100

Bu bağlamda, araştırmaya katılan işletmelerin %76,5'inin (75) 11 yıl ve daha fazla süredir varlığını sürdürmekte olduğu belirlenmiştir. Çalışmaya katılan işletmelerin %54,1'inin (53) sanayi, %28,6'sının (28) hizmet ve %17,3'ünün (17) gıda-tarım sektöründe faaliyet gösterdiği ortaya çıkmıştır. Son 5 yılda girilen farklı iş alanı sayısına bakıldığında ise, araştırmaya katılan işletmelerin %61,2'sinin (60) 1-5 arası farklı iş alanına girdiği, diğer yandan sadece %1'inin (1) 6 ve üzeri farklı iş alanına girdiği belirlenmiştir. İşletmelerin büyük çoğunluğunun (80) son 5 yılda ya hiç ürün çıkarmayan ve 1-5 arası ürün çıkarmış olan işletmelerden oluştuğu görülmektedir. Aynı şekilde, işletmelerin %81,6'sının (80) ihracat yapmayan ve 1-10 arası ülkeye ihracat yapmakta olan işletmelerden oluştuğu tespit edilmiştir. Katılımcı işletmelerin sadece %3,1'inin (3) 50'nin üzerinde ülkeye ihracat yapmakta olduğu görülmektedir. Toplam çalışan sayısı açısından bakıldığında, işletmelerin %52'sinin (51) 50'den az personel çalıştırdığı görülmektedir. 250'den fazla personel çalıştırmakta olan işletmelerin oranının ise %8,2 (8) olduğu tespit edilmiştir. Araştırmaya katılan işletmelerin %57,1'inin (56) son 5 yılda hiç patent almadığı, %37,8'inin (37) 1-5 arası patent aldığı, %5,1'inin (5) ise 6'dan fazla patent aldığı belirlenmiştir.

3.2. İşletmelerin Sosyal Ağ Analizi

Araştırmaya katılan işletmelerin sosyal ağ özellikleri, sosyal ağ analizi yöntemi kullanılarak incelenmiştir. Sosyal ağ analizinin gerçekleştirilmesinde UCINET 6 yazılımından yararlanılmıştır. Çalışmaya katılan işletmelerin ve anket formunda belirtilen bağlantıların isimleri tek tek yazılıma girilmiştir ve toplamda 211 "nod"dan oluşan bir matris ortaya çıkarılmıştır. Araştırmaya katılan firmaların ve onların bağlantılarının isimlerinin yazılıma girişi yapılırken, firmaların gerçek isimleri yerine X1'den X211'e kadar kod isimleri verilerek bu kod isimleriyle giriş yapılmıştır. Çalışmada kullanılan bütün verilerde firmalar kod isimleriyle anılmaktadır.

3.2.1. Derece Merkeziliği (Degree Centrality) Bakımından Sosyal Ağ Özellikleri

Araştırmaya katılan firmaların ve bağlantılarının oluşturduğu ağın derece merkeziliği (degree centrality) düzeylerinin sayısal verileri Tablo 4'te verilmiştir.

Tablo 4: İşletmelerin Derece Merkeziliği Düzeylerine İlişkin Sayısal Veriler

		1 OutDegree	2 InDegree	3 NrmOutDeg	4 NrmInDeg
2	X2	32.000	3.000	1.905	0.179
9	X9	29.000	0.000	1.726	0.000
6	X6	24.000	0.000	1.429	0.000
3	X3	22.000	0.000	1.310	0.000
16	X16	21.000	0.000	1.250	0.000
8	X8	21.000	0.000	1.250	0.000
10	X10	20.000	0.000	1.190	0.000
1	X1	19.000	5.000	1.131	0.298
11	X11	18.000	1.000	1.071	0.060
30	X30	18.000	1.000	1.071	0.060
13	X13	16.000	1.000	0.952	0.060
4	X4	12.000	12.000	0.714	0.714
12	X12	12.000	0.000	0.714	0.000
14	X14	10.000	3.000	0.595	0.179
18	X18	10.000	0.000	0.595	0.000

Tablo 4'e göre, dış derece (outdegree) düzeyi en yüksek işletmenin X2 işletmesi olduğu görölmektedir. Yapılan analizler sonucunda, X2 işletmesinin dış derece düzeyinin 32.000 olduğu, i merkezilik düzeyinin ise 3.000 olduğu ortaya çıkmıştır. Bu verilere dayanılarak X2 işletmesinin dış çevreyle en çok bağlantı içerisine girmeye çalışan işletme olduğu söylenebilir. X9, X6, X3, X16, X8, X10, X1, X11 işletmeleri dış derece düzeyi yüksek olduğu tespit edilen diğer işletmelerden bazılarıdır. X4 işletmesi, çalışmaya katılan işletmeler içerisinde hem iç derece hem de dış derece düzeyi yüksek olan tek işletmedir. İşletmelerin oluşturduğu ağın derece merkeziliği düzeyi Şekil 3'te görölmektedir.

Tablo 4'teki verilere göre, X4 işletmesi dışında, dış derece düzeyi yüksek olan işletmelerin tamamının iç derece düzeylerinin düşük olduğu görülmektedir. Bu durum, anılan işletmelerin çevreleriyle iletişim kurmaya çalıştıkları ve sosyal ilişkiler geliştirerek aktif olmaya çalıştıkları, başka firmalar tarafından bu işletmelere gelen bağlantının aynı düzeyde olmadığı şeklinde yorumlanabilir. Diğer bir deyişle, söz konusu işletmeler başka firmalarla irtibat kurmaya çalışmaktadır fakat kendileriyle kurulmaya çalışılan bağlantıların sayısı azdır. Tablo 4'ten anlaşılacağı üzere, işletmeler iç derece (indegree) düzeyi açısından değerlendirildiğinde, en yüksek iç derece düzeyine sahip nodların X4, X47, X49, X50, X59 nodları olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu nodlar içerisinde yalnızca X4 bir işletmedir. X47 bir kamu kurumu, X49 ve X50 birer sivil toplum kuruluşu, X59 ise bir üniversitedir. Dolayısıyla, bu verilere dayanılarak iç merkezilik düzeyi açısından kamu kurumları ve sivil toplum kuruluşlarının işletmelerden daha önde olduğu ortaya çıkmıştır. İç derece düzeyinin, dışarıdan gelen bağlantı sayısı şeklinde yorumlanabileceği göz önüne alındığında, X4, X47, X49, X50 ve X59 işletmelerinin/kuruluşlarının dışarıdan en çok bağlantı alan işletmeler/kuruluşlar olduğu söylenebilir.

3.2.2. Arasındalık (Betweenness) Bakımından Sosyal Ağ Özellikleri

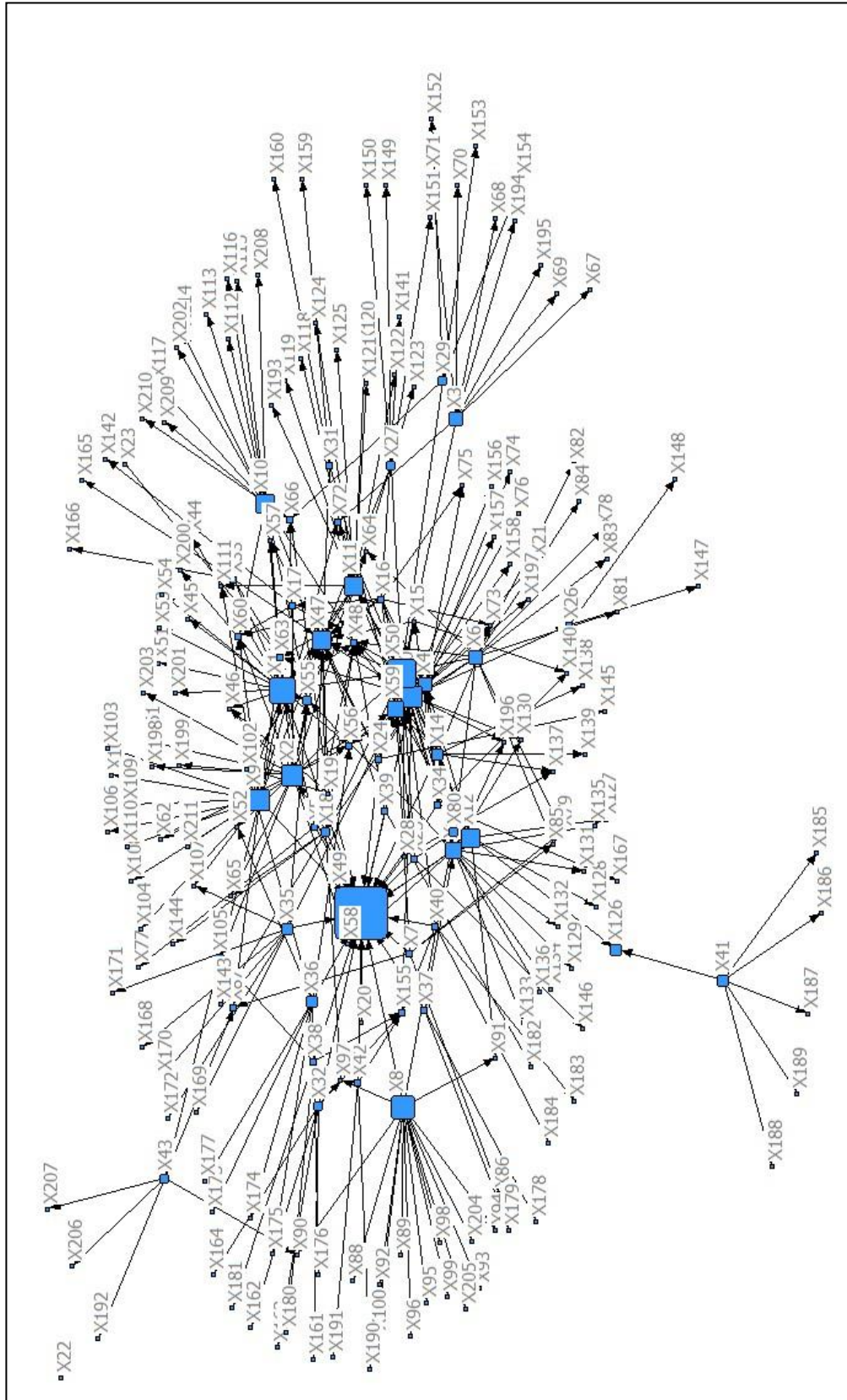
Araştırmaya katılan firmaların ve bağlantılarının oluşturduğu ağın arasındalık (betweenness) düzeylerinin sayısal verileri Tablo 5'te verilmiştir.

Tablo 5: İşletmelerin Derece Merkeziliği Düzeylerine İlişkin Sayısal Veriler

		1 Betweenness	2 nBetweenness
1	X1	89.000	0.203
4	X4	58.500	0.133
2	X2	48.000	0.109
11	X11	48.000	0.109
30	X30	40.000	0.091
13	X13	20.000	0.046
17	X17	16.000	0.036
14	X14	11.500	0.026
26	X26	4.000	0.009
37	X37	2.000	0.005
15	X15	1.000	0.002
10	X10	0.000	0.000
3	X3	0.000	0.000
7	X7	0.000	0.000
9	X9	0.000	0.000
16	X16	0.000	0.000
5	X5	0.000	0.000

Tablo 5'e göre, arasındalık düzeyi en yüksek olan işletmenin X1 işletmesi (89.000) olduğu görülmektedir. Arasındalık düzeyi yüksek olan diğer işletmeler ise X4, X2, X11, X30, X13, X17 ve X14 şeklinde sıralanmaktadır. Yapılan analizler sonucunda, ağ düzeneğinde yer alan toplam 211 nod içerisinde yalnızca 11 nodun "0" değerinin üzerinde bir arasındalık değerine sahip olduğu, diğer 200 nodun is tamamının arasındalık değerinin 0.000 olduğu ortaya çıkmıştır. Bu verilere dayanılarak, çalışmaya katılan işletmelerin ve onların bağlantılarının oluşturduğu ağ düzeneğinin arasındalık düzeyi oldukça düşük bir ağ olduğu söylenebilir. İşletmelerin oluşturduğu ağın arasındalık düzeyi Şekil 4'te görülmektedir.

Şekil 4: İşletmelerin Arasındalık Analiz

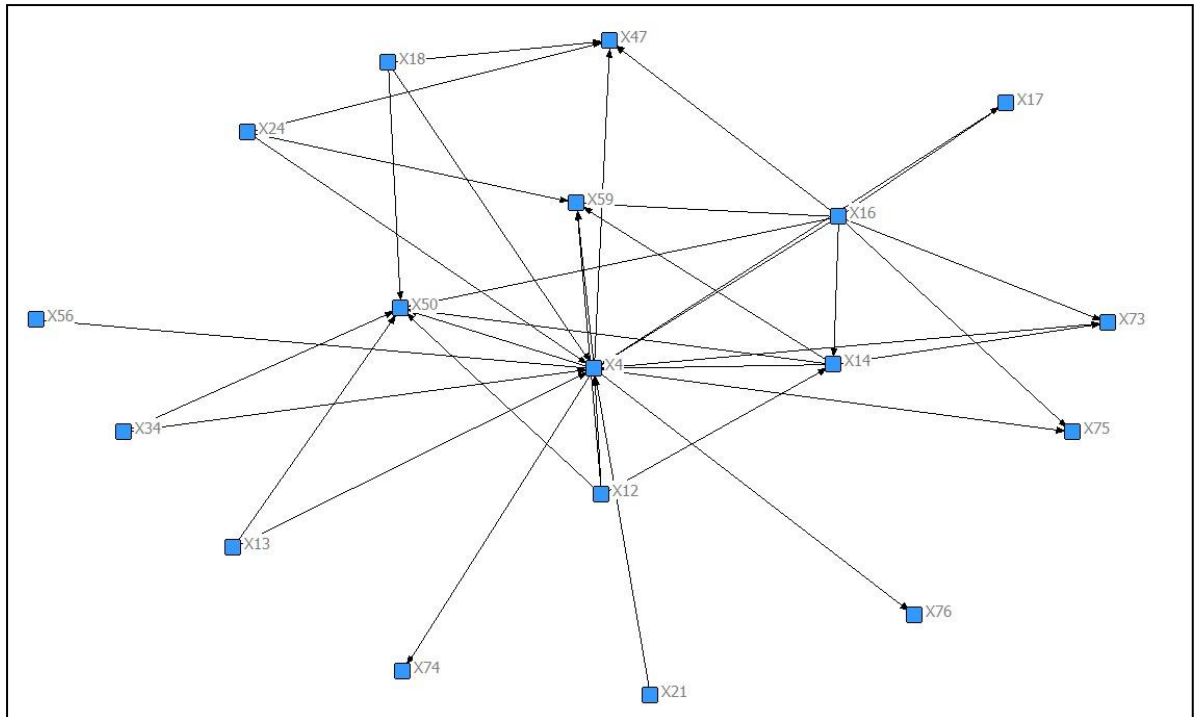
3.2.3. Sosyal Ağ Düzeyi En Yüksek İşletmelerin İncelenmesi

Araştırmada yer alan işletmelerin içerisinde, arasındalık (betweenness), derece merkeziliği (degree centrality) ve yakınlık (closeness) bakımından sosyal ağ düzeyi en yüksek 3 adet işletmenin “ego network” (ego ağ) analizi gerçekleştirilmiştir. Bu analizin yapılmasındaki amaç, araştırmaya katılan işletmeler ve o işletmelerin bağlantılarının oluşturduğu ağ düzeneğinin yanı sıra, ağ düzeneğindeki işletmeler içerisinde sosyal ağ özellikleri bakımından yüksek düzeye sahip olan işletmelerin daha yakından incelenmesidir. Araştırma bulgularına göre, arasındalık, derece merkeziliği ve yakınlık bakımından sosyal ağ düzeyi en yüksek 3 adet işletme X1, X2 ve X4 işletmeleridir. Söz konusu işletmelere ait sosyal ağ özelliklerine ilişkin rakamsal veriler Tablo 6’da verilmiştir.

Tablo 6: X1, X2 ve X4 İşletmelerinin Sosyal Ağ Özellikleri

İşletmen in adı	Arasındalık	Dış derece	İç derece	Gelen uzaklık	Giden uzaklık	Gelen yakınlık	Giden yakınlık
X1	89.000	19.000	5.000	42843.000	40950.000	0.490	0.513
X2	48.000	32.000	3.000	43681.000	39900.000	0.481	0.526
X4	58.500	12.000	12.000	42211.000	42630.000	0.498	0.493

Hem iç derece (indegree) hem de dış derece (outdegree) düzeyi bakımından en yüksek değerlere sahip olan X4 işletmesinin işletmesinin sosyal ağ düzeyinin oldukça yüksek olduğu sonucuna varılmıştır. X4 işletmesinin ego network (ego ağ) analizi Şekil 5’te verilmiştir.

Şekil 5: X4 İşletmesinin Ego Network (Ego Ağ) Analizi

SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu araştırma, Aksaray ili Organize Sanayi Bölgesi'nde faaliyet göstermekte olan işletmeler içerisinde vergi sıralamasında ilk 100'de yer alan 49 işletmenin girişimci/yöneticilerinin sosyal ağ özelliklerini incelemek ve ağ düzeneğinde merkezi noktada konumlanan ve ağda kilit rol oynayan işletmeleri belirlemek amacıyla yapılmıştır. Çalışmada ele alınan girişimcilerin kurdukları işletmeler, Aksaray ilinde faaliyet göstermekte olan işletmeler olup, içlerinden bazıları ise adını yurt dışında birçok ülkede duyurmuş ve 30'un üzerinde farklı ülkeye ihracat yapan işletmelerdir. Çalışmada, bu işletmelerin girişimci/yöneticilerinin sosyal ağ özellikleri ele alınmaya çalışılmıştır.

Çalışmada, Aksaray ilinde sanayi, hizmet ve gıda-tarım sektörlerinde faaliyet gösteren işletmeler esas alınmış ve söz konusu işletmelerin bir sosyal ağ profili çıkarılması hedeflenmiştir. Öncelikle araştırmaya katılan işletmeler ve o işletmelerin bağlantılarından oluşan ağ düzeneği, sosyal ağ analizi (social network analysis) yöntemi ile incelenmiştir. Burada temel amaç, ağ düzeneğinde merkezi noktada konumlanan ve ağda kilit rol oynayan sosyal ağ düzeyi yüksek işletmelerin belirlenmesidir. Söz konusu analizler gerçekleştirildikten sonra ağda konumlanan işletmeler içerisinde arasındalık, derece merkeziliği ve yakınlık bakımından sosyal ağ düzeyi yüksek olan işletmeler belirlenmiş ve bu işletmelerin sosyal ağ düzeyleri ile iç girişimcilik düzeyleri karşılaştırılmıştır. İkinci aşamada ise, arasındalık, derece merkeziliği ve yakınlık bakımından ilk 3 sırada yer alan işletmelerin ego ağ (ego network) analizleri yapılmıştır. Diğer bir deyişle, ağda en kilit role sahip olan işletmeler, ikinci bir ağ analizine tabi tutulmuş ve bu 3 işletmenin sosyal ağ özellikleri ile iç girişimcilik düzeyleri karşılaştırılmıştır.

Araştırma kapsamına alınan işletmelerin sosyal ağ özellikleri ise sosyal ağ analizi (social network analysis) yöntemi ile incelenmiştir. Araştırma kapsamındaki işletmelerin ve kuruluşların sosyal ağ analizinde kullanılan yazılıma girişleri yapılırken firma isimleri yerine X1 ve X211 arasında değişen kod isimleri kullanılmıştır. Araştırmaya katılan işletmeler ve bağlantılı oldukları diğer işletmelerden oluşan ağ düzeneği, arasındalık (betweenness), derece merkeziliği (degree centrality), yakınlık (closeness), merkez/çevre (core periphery), yoğunluk (density) ve gruplaşma (n-cliques) düzeyleri bakımından analiz edilmiştir. Derece merkeziliği bakımından en merkezi konumda bulunan işletmelerin X1, X2 ve X4 işletmeleri olduğu tespit edilmiştir. İşletmelerin arasındalık bakımından sosyal ağ özellikleri değerlendirildiğinde ise, arasındalık düzeyi yüksek olan işletmelerin X1, X2, X4, X11, X13, X14, X17 ve X30 işletmeleri olduğu tespit edilmiştir. Yakınlık bakımından sosyal ağ özellikleri incelendiğinde, X49 kodlu sivil toplum kuruluşunun birinci sırada yer aldığı ortaya çıkmıştır. İşletmelerin/kurumların birbirleriyle gruplaşma olasılığının matematiksel olarak ölçülmesini içeren "n-cliques" analizinin sonucunda ağ düzeneğinde toplam 269 adet grup oluşma ihtimali bulunduğu tespit edilmiştir. Buna bağlı olarak, Aksaray ilindeki işletmelerin oluşturduğu ağ düzeneğinin gruplaşma potansiyeli bakımından oldukça yüksek bir ağ düzeneği olduğu söylenebilir. Araştırmaya katılan işletmelerin/kurumların merkez/çevre özelliklerine göre 35 adet işletme/kurumun merkezde yer aldığı sonucuna

ulaşmış, geriye kalan 176 adet işletmenin/kurumun ise merkez çevresinde yer aldığı tespit edilmiştir.

İkinci aşamada ise, arasındalık, derece merkeziliği ve yakınlık bakımından ilk 3 sırada yer alan işletmelerin ego ağ (ego network) analizlerine yer verilmiştir. Diğer bir deyişle, ağda en kilit role sahip olan işletmeler ikinci bir ağ analizine tabi tutulmuş ve bu 3 işletmenin sosyal ağ özellikleri ile iç girişimcilik düzeyleri karşılaştırılmıştır. Bu analizin yapılmasındaki temel amaç, araştırmaya katılan işletmeler ve o işletmelerin bağlantılarının oluşturduğu ağ düzeneğinin yanı sıra, ağ düzeneğindeki işletmeler içerisinde sosyal ağ özellikleri bakımından yüksek düzeye sahip olan işletmelerin daha yakından incelenmesi ve söz konusu işletmelerin sosyal ağ özellikleri ile iç girişimcilik düzeyleri arasında bir ilişki olup olmadığının ortaya çıkarılmasıdır. Bulgulara göre, arasındalık, derece merkeziliği ve yakınlık bakımından sosyal ağ özellikleri en yüksek 3 işletmenin X1, X2 ve X4 işletmeleri olduğu ortaya çıkmıştır. Tüm bu verilere dayanılarak, sosyal ağ özellikleri ve iç girişimcilik düzeyi arasında olumlu bir ilişki bulunduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Bulguların uluslararası yazın ile büyük ölçüde benzerlik arz ettiği görülmektedir. X1, X2 ve X4 işletmelerinin Aksaray'daki en saygın ve bilinen aileler tarafından kurulduğu göz önüne alındığında, sosyal ağdaki merkeziliğin işletme başarısındaki rolünün tesadüf olmadığı açıktır. X4 işletmesi, çalışmaya katılan işletmeler içerisinde hem iç derece hem de dış derece düzeyi yüksek olan tek işletmedir. Bunun anlamı şudur: X4 işletmesi sosyal ağ düzeneğinde aktif olarak dış çevresiyle etkileşim halinde ve sürekli bir bilgi alışverişi halindedir. Daha da önemlisi, iç derece merkezilik düzeyi bakımından en yüksek değerlere sahip olan işletme olması, diğer kurum ve kişiler tarafından bağlantı kurulmaya çalışılan bir işletme olduğu anlamına gelmektedir. X4 işletmesinin kurucusu olan girişimcinin ilimiz ve bölgemiz bakımından saygınlığı ve vergi listesindeki üst sıralardaki pozisyonu göz önüne alındığında başarı düzeyi yüksek bir işletme olduğu söylenebilir. X1 ve X2 işletmeleri de benzer özellikler arz etmektedir. Sonuç olarak Aksaray ilindeki en başarılı işletmelerin sosyal ağ düzeyi bakımından da en yüksek düzeydeki işletmeler olduğu göz önüne alındığında, sosyal ağların girişimcilikteki payı açıkça gözlemlenmiştir.

Çalışmanın birtakım kısıtları da bulunmaktadır. Bu kısıtlar ve gelecekte yapılması muhtemel çalışmalar hakkındaki öneriler şu şekilde sıralanabilir:

1. Çalışma Aksaray ilindeki işletmelerle sınırlıdır. Gelecekte yapılacak olan çalışmalarda yalnızca bir ildeki işletmelerle sınırlı kalınmadan farklı illerdeki hatta farklı ülkelerdeki işletmelerin sosyal ağlarının incelenmesi önerilmektedir. Özellikle farklı ülkelerdeki işletmelerin sosyal ağları belirlenerek yapılacak olan ülkeler arası karşılaştırmalar sosyal ağlar yazında büyük katkı sağlayacaktır.

2. Çalışmada yer alan işletmelerin girişimci/yöneticileri arasında kadın girişimcilerin sayısı yok denecek kadar azdır. İleriye dönük çalışmalarda kadın girişimcilerin de bulunduğu sosyal ağların incelenmesi, hatta özellikle kadın girişimcilerin kurdukları işletmelerin ego ağ analizleri yapılarak kadın girişimcilerin girişimcilik sürecinde sosyal ağlarından ne ölçüde faydalandıkları ortaya çıkarılabilir.

3. Sosyal ağ özelliklerinin belirlenmesine yönelik anket soruları ilgili yazın taranarak hazırlanmış olmakla birlikte, ileride yapılacak çalışmalarda daha ayrıntılı ve kapsamlı sorular oluşturularak girişimcilerin bağlantıları daha etkili biçimde ortaya çıkarılabilir.

4. Çalışmada girişimcilerin/yöneticilerin sosyal ağ özellikleri belirlenirken sorulan sorular yüz yüze iletişime dair sorulardan oluşmaktadır. Ancak içinde bulunduğumuz dünyanın trendleri göz önüne alındığında, sosyal medya ve sosyal paylaşım siteleri yoluyla insanların yoğun bir iletişim içerisinde olduğu açıktır. Dolayısıyla gelecekteki çalışmalarda sosyal ağ özelliklerini belirlemeye yönelik anket sorularında sosyal paylaşım siteleri aracılığıyla sürdürülen ilişkiler de tespit edilebilir.

KAYNAKÇA

Bhagavatula, S. (2009), "Managing Networks for Entrepreneurial Success: Academic Perspective", *IIMB Management Review*, 21(1): 52-58.

Brüderl, J., Preisendörfer, P. (1998), "Network Support and the Success of Newly Founded Businesses", *Small Business Economics*, 10(3): 213-225.

Burt, R. S. (1992), "Structural Holes: The Social Structure of Competition", *Harvard University Press*.

Burt, R. S. (1997), "The Contingent Value of Social Capital", *Administrative Science Quarterly*, 339-365.

Burt, R. S. (2004), "Structural Holes and Good Ideas", *The American Journal of Sociology*, 110(2): 349-399.

Chu, P. (1996), "Social Network Models of Overseas Chinese Entrepreneurship: The Experience of Hong Kong and Canada", *Canadian Journal of Administrative Sciences*, 13(4): 358-365.

Coleman, J. S. (1988), "Social Capital in the Creation of Human Capital", *American Journal of Sociology*, 94: 95-120.

Cruickshank, P., Rolland, D. (2006), "Entrepreneurial Success through Networks and Social Capital: Exploratory Considerations from GEM Research in New Zealand", *Journal of Small Business and Entrepreneurship*, 19(1): 63-80.

Çetin, M. (2006), "Bölgesel Kalkınmada Sosyal Ağların Rolü: Silikon Vadisi Örneği". *D.E.Ü.İ.İ.B.F. Dergisi*, 21(1): 1-25.

Dal Forno, A., Merlone, U. (2009), "Social Entrepreneurship Effects on the Emergence of Cooperation in Networks", *Emergence: Complexity and Organization*, 11(4): 48-58.

De Carolis, D. M., Saporito, P. (2006), "Social Capital, Cognition and Entrepreneurial Opportunities: A Theoretical Framework", *Entrepreneurship Theory and Practice*, 30(1): 41-56.

Demir, H. (2009), "EU Innovation Policy: The Role of Social Capital", (*Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*) Sabancı Üniversitesi.

Dequech, D. (2003), "Cognitive and Cultural Embeddedness: Combining Institutional Economics and Economic Sociology", *Journal of Economic Issues*, 37(2): 461-470.

Dinçer, Ö. & Fidan, Y. (1997), *İşletme Yönetimine Giriş*, İstanbul: Beta.

Dodgson, M. (2011), "Exploring New Combinations in Innovation and Entrepreneurship: Social Networks, Schumpeter, and the Case of Josiah Wedgwood (1730-1795)", *Industrial and Corporate Change*, 20(4): 1119-1151.

Egbert, H. (2009), "Business Success through Social Networks?", *American Journal of Economics and Sociology*, 68(3): 665-677.

Elfring, T., Hulsink, W. (2003), "Networks in Entrepreneurship: The Case of High-Technology Firms", *Small Business Economics*, 21(4): 409-422.

Er, P.H. (2013), "Girişimcilik ve Yenilikçilik Kavramlarının İktisadi Düşüncedeki Yeri: Joseph A. Schumpeter", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 29(4): 75-85.

Floyd, S. W., Wooldridge, B. (1999), "Knowledge Creation and Social Networks in Corporate Entrepreneurship: The Renewal of Organizational Capability", *Entrepreneurship Theory and Practice*, 23(3): 123-144.

Gargiulo, M., Benassi, M. (2000), "Trapped in Your Own Net? Network Cohesion, Structural Holes and the Adaptation of Social Capital", *Organization Science*, 11(2): 183-196.

Granovetter, M. S. (1973), "The Strength of Weak Ties", *American Journal of Sociology*, 78(6): 1360-1380.

Granovetter, M. S. (1983), "The Strength of Weak Ties: A Network Theory Revisited", *Sociological Theory*, 201-233.

Greve, A., Salaff, J. W. (2003), "Social Networks and Entrepreneurship", *Entrepreneurship Theory and Practice*, 28(1): 1-22.

Jaafar, M., Abdulaziz, A. R. ve Sahari, M. H. (2009), "The Use of Social Network Theory on Entrepreneur's Linkages Development", *Journal of Management*, 30(4): 101-119.

Karadal, H. (2013), "Girişimcilik Bilgisi ve Stratejik Girişimcilik (Ed.)", *Girişimcilik* 15-43. İstanbul: Beta.

Karadal, H. & Akyazı, T.E. (2013), "Sosyal Sermaye ve Girişimcilik. Himmet Karadal (Ed.)", *Girişimcilik*. 75-90. İstanbul: Beta.

Karcioğlu, F. & Kaygın, E. (2013), "Girişimcilik Sürecinde Dönüştürücü Liderlik Anlayışı: Otomotiv Sektöründe Bir Uygulama", *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 27(3): 1-20.

- Newman, M. E. J. (2003), "The Structure and Function of Complex Networks", *Society for Industrial and Applied Mathematics Review*, 45(2): 167-206.
- Podolny, J. M. (2001), "Networks as the Pipes and Prisms of the Market", *American Journal of Sociology*, 107(1): 33-60.
- Rao, H., Davis, G. F. ve Ward, A. (2000), "Embeddedness, Social Identity and Mobility: Why Firms Leave the NASDAQ and Join the New York Stock Exchange", *Administrative Science Quarterly*, 45(2): 268-292
- Robbins, S.P., Decenzo, D.A. & Coulter, M. (2013), "Yönetimin Esasları: Temel Kavramlar ve Uygulamalar", (Çev., Adem Ögüt), Ankara: Nobel.
- Sönmez, A. & Toksoy, A. (2014), "Türkiye'de Girişimcilik ve Türk Girişimci Profili Üzerine Bir Analiz", *Yönetim ve Ekonomi*, 21(2): 41-58.
- Sözen, H.C. & Basım, H.N. (Ed.) (2012), *Örgüt Kuramları*, İstanbul: Beta.
- Şimşek, Ş. (2002), *İşletme Bilimlerine Giriş*, Konya: Günay.
- Şimşek, Ş. & Çelik, A. (2014), *Genel İşletme*, Konya: Eğitim.
- Uluköy, M. & Demireli, C. (2014), "Cinsiyetin Girişimcilik Özellikleri Üzerine Etkisi: Erkek Girişimcilik ve Kadın Girişimciliğin Karşılaştırmalı Analizi", *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 22. (Doi: <http://dx.doi.org/10.11611/JMER245>).
- Uzzi, B. (1996), "The Sources and Consequences of Embeddedness for the Economic Performance of Organizations: The Network Effect", *American Sociological Review*, 674-698.
- Uzzi, B. (1999), "Embeddedness in the Making of Financial Capital: How Social Relations and Networks Benefit Firms Seeking Financing", *American Sociological Review*, 481-505.
- Witt, P. (2004), "Entrepreneurs' Networks and the Success of Start-ups", *Entrepreneurship & Regional Development*, 16(5): 391-412.
- Xu, Y. (2011), "How Important are Entrepreneurial Social Capital and Knowledge Structure in New Venture Innovation?", *Journal of Management Policy and Practice*, 12(5): 11-24.
- Xu, Y. (2011), "Entrepreneurial Social Capital and Cognitive Model of Innovation", *Management Research Review*, 34(8): 910-926.
- Yoo, M. (2003), "Social Networks and Entrepreneurship in Silicon Valley", <http://Ssrn.com/abstract=1371670>, Erişim Tarihi: 10.06.2017.

Turgut Emre Akyazı, Aksaray Üniversitesinde, Yabancı Diller Yüksekokulunda Öğretim Üyesi olarak görev almaktadır. Aldığı eğitim sırasıyla İngilizce Öğretmenliği Lisans (Ortadoğu Teknik Üniversitesi), Yüksek Lisans İşletme Anabilim Dalı (Aksaray Üniversitesi) dir. Halen Selçuk Üniversitesinde İşletme Anabilim Dalında Doktora öğrencisidir. Çalışma alanları arasında, Örgütsel Bağlılık, Liderlik, Sosyal Ağlar, İşten Ayrılma Niyeti.

Turgut Emre Akyazı is an instructor of Foreign Language School at the Aksaray University. His education is respectively Bachelor of Science in English Language Teaching (Middle East Technical University) and Master of Institute of Social Sciences (Aksaray University). Currently, he is a PhD. student in Institute of Social Sciences. His research interest consists of Organizational Commitment, Leadership, Social Networks and Turnover Intention.

Doç. Dr. Himmet Karadal, Aksaray Üniversitesinde, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesinde Öğretim Üyesi olarak görev almaktadır. Aldığı eğitim sırasıyla İş İdaresi Lisans (Anadolu Üniversitesi), İşletme Yüksek Lisan (Çukurova Üniversitesi) ve İşletme Doktora'dır (Çukurova Üniversitesi). Çok sayıda ulusal ve uluslararası kongrede bildiri sunan ve makale çalışması bulunan Karadal'ın ilgi alanları şunlardır: Örgütsel Strateji, Örgüt Kültürü, İş doyumu, Girişimcilik ve Sosyal Ağlardır.

Prof. Dr. Himmet Karadal is an instructor of Economics and Administrative Sciences at the Aksaray University. His education is respectively Bachelor of Science in Administrative License (Anadolu University), Master of Business Administration (Çukurova University) and PhD. in Business (Çukurova University). He has a lot of papers presented in national and international congress and articles published. His research interest consists of Organizational Strategy, Organizational Culture, Job satisfaction, Entrepreneurship and Social Network.

YÖNETİM VE CİNSİYET: CAM UÇURUM'UN ÖTESİ

MANAGEMENT AND GENDER: BEYOND THE GLASS CLIFF

Nurcan AKBAŞ
Mersin Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
Doktora Tez Öğrencisi
nurcanakbas07@hotmail.com

Prof. Dr. Bahar TANER
Mersin Üniversitesi
Turizm Fakültesi
Turizm İşletmeciliği
bahartaner@mersin.edu.tr

Received 24 April 2017- Accepted 11 July 2017
Gönderim 24 Nisan 2017- Kabul 11Temmuz 2017

Öz: *Günümüzde kadın iş dünyası, siyaset, ordu gibi tüm değişik alanlarda liderlik için mücadele vermektedir. Eril ve dişil cinsiyetin özellikleri toplumdaki kadın ve erkek algılarını şekillendirerek kadınlara karşı ayrımcı uygulamalara ortam hazırlar. Örgütlerde güçlü liderlik özelliklerine sahip olan kadınlar, Cam Tavan'ı kırarak tepe yönetim kademelerine dişil cinsiyetin sezgi, iletişim, teşvik, yaratıcılık, duygusal zekâ ve stres yönetimi açısından üstünlüklerini kullanarak ulaşırlar. Çalışma literatürden sağlanan bilgiler ve ikincil kaynaklara dayanarak hazırlanmıştır. Çalışmanın amacı, örgütlerde tepe yönetime ulaşmak için çabalayan kadınların yüzleştiği ataerkil sistemden kaynaklanan sorunları araştırmak ve önerilerde bulunmaktır. Bu sorunlardan Cam Uçurum fenomeni özellikle incelenecektir, çünkü örgütlerde kadının tepe yönetim düzeylerine ulaşmak ve burada kalmak için verdiği zorlu ve bitmeyen mücadelesinin somut bir örneğidir.*

Anahtar Kelimeler: *Toplumsal Cinsiyet, Kadın Yöneticiler, Cam Uçurum, Patriyarkal Pazarlık, Duygusal Zekâ.*

Abstract: *Women's struggle for leadership in the business world, in politics, in military or any other area never ends. Feminine and masculine gender characteristics affect the female and male perceptions in the society and these in turn lead to discriminatory practices against women. Women in business organizations who possess strong leadership qualities can break the glass ceiling and reach higher management levels using their strength in intuition, communication, motivation, creativity, emotional intelligence and stress management, which are all feminine gender characteristics. The study is based on the review of the literature and the secondary sources. The purpose of the study is to investigate the problems – rooted in the patriarchal system – that women face as they strive to reach top management levels in the organizations and propose solutions. The Glass Cliff phenomenon is a concrete example of women's never ending struggle to reach the top management levels.*

Keywords: *Gender, Women Managers, Glass Cliff, Patriarchal Bargaining, Emotional Intelligence.*

GİRİŞ

Değişimlerin hızla yaşandığı günümüzde, örgütleri yenilikçi, esnek ve güçlü yapan dönüştüren liderlik özellikleridir (Hicks ve Given, 2013), çünkü dönüşümcü liderler izleyenlere ilham vererek değer, inanç ve ihtiyaçlarını, değişen koşullara göre yeniden inşa ederler (Eagly, 2013). Dönüşümcü liderlik özelliklerini sergileyen bireyler liderlik rol pozisyonlarını sürdürmede daha avantajlıdır ve kadınların liderlik standartları erkeklerden daha fazla dönüşümcü olma eğilimi gösterir (Eagly ve Linda, 2007).

Kadınların dönüşümcü liderlik eğilimlerinin erkeklerden yüksek olması yöneticilikte bir avantaj olabilir ancak bu avantajın uygulamaya geçişi, toplumsal kültür ile ilintilidir. Berktaş (2004: 2-3) toplumsal kültür ile cinsiyetin şekillendiğini belirtir: Berktaş'a göre kadınlar ve erkekler arasındaki biyolojik farklılıklar, kendi başlarına bir eşitsizlik içermez iken, toplum ve kültür içinde eşitsiz, hiyerarşik bir farklılığa dönüştürülür ve toplumsal cinsiyet olarak kavramsallaşan kadın ve erkek tanımları oluşur:

“Karşıtlık içeren bu tanımlarda bir tarafın diğerine egemen olduğu hiyerarşik bir yapı söz konusudur. Bu yapıda zekâ, medeniyet ve kültürü temsil eden erkek daha üstün olup, duyguları ve doğayı temsil eden kadın bedeni maddeye indirgenerek küçümsenir, böylece kadınla birlikte doğanın kendisi ve insan soyunu üretme kabiliyeti de küçümsenmiş olur”
Berktaş (2004: 2-3)

Kültürler bir tarafta iş birliği ile doyurma ve bakım, diğer tarafta atak yaparak atılğan bir biçimde ilerlemeye önem veren yapılar üzerinde yerleşen değerleri ile farklılaşırlar (House vd. 2004). İnsanlık tarihi boyunca bu farklılaşma düzeyleri ne olursa olsun toplumsal kültür değerleri, erkeği doğuştan itibaren egemen özne yapmış, kadının cinselliğini içselleştirdiği bir yapıya geçmesini genellikle engellemiştir. Tarih boyunca hep ezilen, sömürülen, dövülen ve “dışlanmış bir öteki olarak kurgulanan” (Berktaş, 2006: 112) kadın, kendi olma, kendini seçme, kendine sadık olma, özünü gerçekleştirme yolunda 19. yüzyılda feminizm hareketini başlatmıştır. Feminizm hareketleri çerçevesinde oy hakkı, sosyal reform, köleliğin kaldırılması, erkeklerle eşit haklar verilmesi gibi mücadeleler yer almaktadır. Günümüze değin bu mücadelede önemli aşamalardan geçilmiştir.

Literatürde eril ve dişil cinsiyet özelliklerini açıklayan betimleyici çalışmaların yanı sıra, liderlik pozisyonunda kadınların artan sayısı kadar, farklılıkları da dikkat çekmektedir. Kadın liderlerin erkeklere göre daha üstün görülen tutum ve davranışlarına yönelik betimleyici araştırmaları özetleyen Eagly (2013), kadın liderlerin her alanda, özellikle örgütsel koşullardaki başarılarının tartışılmaz bir nedensellik örneği olduğunu ortaya koymaktadır.

Kadın liderlerin yöneticilikteki üstün özelliklerine rağmen, üst düzey yöneticilikte sınırlı bir artışta kalmaları, sektörel kariyerleri önüne kurulan Cam Tavan ile ilgilidir (Eagly ve Linda, 2007). Cam Tavan, çalışma yaşamında kadınların ve çeşitli azınlık grupların kariyer basamaklarında yukarı çıkmasını önleyen görünmez örgütsel ve algısal engeller olarak tanımlanır (Weyer, 2006:442). Kadınların Cam Tavan'ı kırarak liderlik yeteneklerini başarıyla sergiledikleri yöneticilik pozisyonlarına ulaştıklarında karşılaştıkları Cam Uçurum ise cinsiyet ayrımcılığının bir diğer uygulama biçimidir.

Kriz dönemlerinde kadın adayların örgütün üst yönetimine getirilerek, bu zor ve sorunlu dönemlerde lider olarak tercih edilmeleri, dışıl yönetimin dönüştürücü, stratejik karar yapıcı, kurtarıcı ve düzenleyici gücünden kaynaklanmaktadır.

Örgütlerde kadınları yönetim pozisyonlarına ulaştıran faktörleri Olsson ve Walker (2004), iletişim becerileri, yaratıcılık, risk alma, tutku, diğerlerini harekete geçirme, öngörü, sezgisellik, farklılığı kabul ve insana saygı olarak sınıflandırır. Bu faktörler kadın yöneticilerin kalıplaşan eril hâkimiyeti ile nasıl baş edebildiklerini açıklamak bakımından önemlidirler. Ancak eril hâkimiyetine meydan okuyan kadın yöneticilerin bu karakteristik özellikleri, sadece belli koşullarda onları üst yönetime taşıyabilmektedir.

Literatür taraması ve ikincil kaynaklara dayanan çalışmanın amacı, örgüt tepe yönetiminde yer alma savaşı veren kadınların yüzleştiği problemleri irdelemek ve tepe yönetiminde kadın liderliğini güçlendiren stratejiler çerçevesinde öneriler oluşturmaktır. Bu doğrultuda ilk iki bölümde liderlik özelliklerinin etkin gücüne rağmen, genel olarak riskli ve güvencesiz koşullarda yöneticilik yapmak zorunda bırakılan kadın liderlerin yüzleştiği Cam Uçurum fenomeni; üçüncü ve dördüncü bölümde kadınların çatışmaları yöneten zorlu mücadeleleri çeşitli örneklerle incelenmiştir.

1.YÖNETİMDE CİNSİYET

Bilim insan beyninin diğer canlı türlerine göre üstünleşmiş zekâ ve biliş algısının şekillendirdiği kavramsal yapısını ve kadının bu yapıyı kullanmadaki üstünlüklerini açıklamaktadır. Beyinleri daha konsantre merkezlerden oluşan ve beyin merkezleri arasında daha randımanlı ilişkiye sahip olan erkek somut verileri daha iyi değerlendirir, matematik yeteneklerini daha iyi kullanabilir. Güçlü oldukları bu alandan yararlanmaları sonucu erkeklerin dünyaya bakışları analitik ve teorik düzeydedir. Detaylara daha duyarlı olup, dünyaya geniş bir çerçeveden bakabilen kadınlar ise, geniş bir açıdan ele alınması gereken sorunları daha iyi çözebilmektedirler ve sözel yetenekleri daha gelişmiş durumdadır. Erkekler açısından dünya, aykırı ve cesur renklerle boyayabilecekleri bir tuval iken kadınlar bu tuvale, ayrıntılar içeren zengin mozaik resim çizmeye yatkındırlar (Moir ve Jessel, 2002: 212).

Kadınların beyinlerinin iki yarım küresi arasında daha zengin ve sıkı bir ilişki mevcuttur. Bu nedenle kadınlarda beyin sağ ve sol yarımküresi tarafından yönlendirilen yetenekler daha koordineli bir şekilde hayata geçebilmekte, sözel ve sözel olmayan enformasyon ve bunların duygu yanları daha çabuk algılanabilmektedir. Çoğunlukla erkek cinsiyet hormonu, erkekleri kararlı, kendinden emin, iradeli yapmakta, denetim altına alınan saldırganlık eğilimi yararlı hırsla, amaca yönelik faaliyet te güç veren enerjiye dönüşebilmektedir. Kadın cinsiyet hormonu ise, kadınları çevre ile daha içten ve yakın ilişkiler kurma isteğine yöneltir (Moir ve Jessel, 2002: 213). Pek çok çalışma göstermiştir ki kadınlar genellikle yüz ifadelerini okumada ve yalanları tespitinde daha iyidirler. Baron-Cohen'e göre "Dışıl beyin empatide, eril beyin anlama ve sistemleri oluşturmada daha güçlüdür" (2002: 248-253).

Byron (2010: 451)'a göre, üst kademelere yükselişte, sadece başarı veya hak ediş değil, cinsiyet de dikkate alınmaktadır. Kadınların üst kademe yönetici pozisyonuna yükselmemelerinin temel nedenleri olarak, ailevi sorumluluklarının fazla olması, kadınların birbirini çekememelerini içeren kraliçe arı sendromu, aile sorumlulukları sebebiyle işlerini bırakarak rekabet ortamında başarılı olamayacakları düşüncesi, kadına yönelik kalıp yargılar, üst düzey erkek yöneticilerin kadınların yanında kendilerini rahat hissetmedikleri belirtilmektedir (Smith vd. 2012: 436-448).

Öte yandan bilim kadınların sahip oldukları kavramsal üstünlükleri açıklamaktadır. Başkalarına empati ve sempati göstermek, karşısındakini anlamak, kişisel deneyimler ve yaşananlardan öğrenmek ve etikselliğe özen göstermenin kadınların geçerli bilgi yolları olduğu ((aktaran Pink 2006; Ray ve Anderson 2000); kadınların yüz ifadelerinden kaynaklanan olumlu ve olumsuz duyguları tanımada erkeklerden daha hızlı olduğu (Hampson vd., 2006), bu bağlamdaki bazı literatür bulgularıdır. Kuşkusuz sayılan tüm kavramsal üstünlükler, etkin liderlik için önemli bir alt yapı oluşturmaktadır.

Kadınların kavramsal üstünlüklerinin, liderlik ve yöneticilikte avantaj sağlaması gerekirken, yönetimde kadınların aleyhine işleyen cinsiyet ayrımcılığının varlığını destekleyen bazı çalışmalar mevcuttur. Tarih sırasıyla Schein, 1973; Simon ve Landis, 1989 araştırmaları “*yönetici düşün-erkek düşün*” klişesini betimlerken, Williams ve Best (1990) kültürel cinsiyet klişelerinde kadını toplumsal (şefkatli, empatik, işbirlikçi) ve erkeği vekâlet eden (iddialı, bağımsız ve özgüvenli) olarak tanımlar. Wellington vd., (2003) kadınlara yönelik dışlanma, kalıp yargı, mentorluk olmayışı, rol modellerinin yetersizliği, kişisel/ailevi sorumlulukları, üst kademe liderlik sorumluluğunun verilmeyişi ve sınırlı fırsatları; Eagly ve Sczesny, (2009) yönetimde erili baskın güç yapan patriyarkal yapıyı açıklar. Bu araştırmalar, kadın liderlerin etkinliğine ikna olmamış toplumsal bakış açısının, yönetimde cinsiyet önyargısını temel alan uygulamalara açık bir ortam oluşturduğunu göstermektedir. Ancak tüm bu olumsuz değerlendirmelere karşı kadınlar bu sınavı başarmakta, zor ve karmaşık rolleri başarıyla üstlenmektedirler.

2. ÖRGÜT ÜST YÖNETİMİNDE KADIN VE CAM UÇURUM FENOMENİ İLE İLGİLİ ARAŞTIRMALAR

Cinsiyet önyargısı, kadın liderlerin objektif değerlendirilmelerini önleyen uygulamalarla cinsiyet eşitsizliğine sebep olur ve bu koşullarda kadın yönetim basamaklarında ilerleyemez, görünmeyen bir engelle karşılaşır. Liderlik pozisyonlarına ulaşamayan kadınların mecazi anlamda tepe yönetimin hemen altında sıkışmış oldukları veya bölümlerde donduruldukları, bir Cam Tavan'ın altında alıkonuldukları (Federal Glass Ceiling Commission, 1995); Cam Tavan'ı kırarak tepe yönetime ulaşabilen kadınların ise Cam Uçurum ile yüzleştikleri (Brown vd., 2011; Bruckmüller ve Branscombe, 2010; Rink vd., 2013; Ryan vd., 2010) literatürde yer almaktadır.

Kriz ortamlarında dönüşümcü gücü yüksek karizmatik liderler tercih edilirler (Robbins ve Judge, 2013:389, 390). Dönüşümsel liderliğin kadın liderlerle olan bağlantısı nedeniyle, örgüt tepe yönetimine kadın liderlerin atanması, örgütsel değişimin

başladığının, örgütün yenilikçi ve ilerleyici olduğunun sinyalinin verir (Eagly ve Linda, 2007). Kurumsal merdivenin zirvesine çıkarken kadınlar erkeklerden daha fazla zorluklarla yüzleşirler, zirveye ulaşmayı başardıklarında, erkeklerden daha fazla inceleme altında tutulur ve eleştirilirler, hatta aynı liderlik becerilerini sergilemeler dahi olumlu değerlendirilme şansları zayıftır (Eagly, 2007).

Kriz koşullarında dönüştürücü dişil gücün etkin olduğu düşünülerek, sadece bu koşullarda kadınların örgütün üst yönetimine getirildikleri ilk defa 2005 yılında Ryan ve Haslam tarafından ortaya konulmuş ve yazarlar bu atamaları risk ve güvencesizlik ile ilişkilendirilen Cam Uçurum fenomeni olarak tanımlamışlardır. Nutley ve Mudd (2005) Cam Tavan sonrası Cam Uçurum ile yönetim rolüne geçmeyi başaran kadınlara yapılan dışlayıcı sert muamelelerin kadınları yönetimden uzaklaştırdığını, yönetimde sayısal azınlıkta olan kadınların başarısız olmaları halinde alternatif görevlere getirilmek yerine tamamen iş ortamından koparıldığını, başarısız olan erkeğin ise eşdeğer başka bir konumda işe devamının sağlandığını belirtirler. Ryan vd. (2007), örgüt çalışanlarının Cam Uçurum'a tepkilerini inceledikleri araştırmalarında, kadın çalışanlar Cam Uçurum'u kadınlara özgü tehlikeli ve haksız cinsiyet ayrımcılığı olarak alternatif fırsatların yokluğuna bağlamış; erkekler Cam Uçurum'un varlığını ve tehlikesini önemsiz bulup ayrımcılık içermediğini, kadınların zor liderlik görevleri için uygun stratejistler olduğunu; her iki cinsin ortak görüşü ise kriz döneminde kadınların daha yetenekli oldukları veya doğal yapıları gereği sakinleştiren becerileri ile kadınların liderlik becerilerini gösterebilecekleri konumlara gelebileceklerini desteklemiştir.

İngiltere özel IT sektörü (Wilson-Kovacs vd. 2006), hukuk alanı (Ryan ve Haslam, 2007) ve siyaset alanındaki (Ryan vd., 2010) diğer çalışmalar da Cam Uçurum'un varlığını açıklamışlardır. İngiltere'nin 2005 genel seçimlerinde kadınların erkeklere kıyasla belirgin olarak az kazanılabilir koltuklar için yarıştıklarını, hukuk alanında Cam Uçurum'un varlığını, daha zahmetli ve az çekici koşullara erkeklerden ziyade kadınların atandığı bir tasarımın (Ryan ve Haslam, 2006) gerçekeştirildiğini belirtirler. Böylece Cam Uçurum'un iş dünyası dışında da var olduğu, sadece örgütün düşük finansal performansı ve krizi ile alakalı olmadığı ortaya çıkmaktadır. Devam eden araştırmalar, riskli ve tehlikeli pozisyonlar için liderlik becerilerinden dolayı kadınların tercih edildiğini göstermektedir ve bu durumun kriz mücadelesi veren şirkette, fayda sağladığına inanılmaktadır (Ryan vd. 2007, 2010; Bruckmüller ve Branscombe, 2010).

Kalıplaşmış cinsiyet yargısına göre kadın değişimi, erkek istikrarı kapsamakta; örgüt, karın düşmesi, işlerin daralması gibi tehditlerle yüzleştiğinde, bu durumun üstesinden gelecek bir değişime ihtiyaç duyarak, kadın liderliğini benimsemekte ve erkek liderliğinden vazgeçmektedir. Ters durumlar olan örgütsel karlılık ve iş hacminin yüksek olduğu zamanlarda ise tercih istikrara, yani erkek lidere yönelmektedir. Örgütsel karın düşmesi, işlerin azalması gibi tehditlerden dolayı ihtiyaç duyulan değişim koşulları; risk, güvencesizlik içeren sorumlulukları üstlenmeyi ve başarısızlığa uğrayarak yıpranma durumunu da içerdiğinden, kadın liderlerin tercih edildiği bu koşullar, sarp kayalıklarla dolu, her an düşmeye ve itibar kaybı ile yüzleşmeye hazır bir ortamı da beraberinde getirir (Brown vd. 2011).

Cam Uçurum'un tepesinde bulunma pozisyonu, kadınlar için son derecede tehlikelidir. Sürekli kötü performans yaşayan şirketler tüm dikkatleri kendilerinde ve yönetim kurullarında toplama çabasıyla kadınları yönetime getirdiklerinde, kadınlar aslında görevlerini üstlenmeden çok önce ortaya çıkan olumsuz sonuçlar için daha fazla suçlanma tehlikesine maruz kalabilmekte, başarısızlık kaçınılmaz olduğunda, başarısızlık nedeni olarak gösterilmekte ve sorumluluk üzerlerine yıkılarak günah keçisi olmaktadır (Ryan vd. 2011). Performansı kötü olan şirketin yönetim kurulundan ayrılan yöneticilerin “kararmış itibar”dan zarar görerek gelecekte yöneticiliğe daha az aday olması da olasıdır (Ferris vd. 2003).

3.ÖRGÜTLERDE KADINLARIN ÇATIŞMA YÖNETİMİ STRATEJİLERİ

Kadınların liderlikte nasıl başarılı olduklarını anlamak, yönetimde dişil cinsiyetin rolünü anlayabilmek açısından önemlidir. Kadınlar erkeklere kıyasla aile içinde daha fazla sorumluluklara sahiptirler, bu sorumluluklarına iş ortamında üstlendikleri sorumluluklar eklendiğinde kendilerini ikilem içinde bulurlar ve her iki ortamı uzlaştırmak için, çatışmaları önleyen stratejiler geliştirirler. Diğer yandan eşitsizlik içeren ataerkil yapıda pasif aktör olmaya itilen kadın, aktif aktör olarak bu eşitsizliğe meydan okuduğunda güç dengesi sağlama mücadelesi verir ve aktif aktör rolüne geçişini sağlayan stratejiler geliştirir. Kadınların bu stratejileri, ataerkil yapıyla uzlaşarak güç kazanmalarını sağlayan pazarlıklar biçiminde ortaya çıkar. Çatışmaları yöneten ve patriyarkal yapı ile pazarlık eden stratejik manevralar, kadının zihinsel kabiliyet üstünlüğünde şekillenir.

3.1. İş-aile Çatışmaları

Tarihçi Joan Scott, modern kapitalist toplumların kamusal ve özel alanları iki farklı alana ayırarak iki farklı aleme özgü toplumsal cinsiyet anlayışını geliştirdiklerini, Sheila Benhabib ve Nancy Fraser gibi filozofların bu alanlara biçilen farklı değerleri betimlediklerini yani özel alana dişil değerler verilerek özel alanın üzerinde hiyerarşik olarak yapılandırılan kamusal alanın, eril değerlerle farklılaştırıldığını; başka bir deyişle hane halkı ve ailenin dünyası üzerinde siyasetin dünyasının yer aldığını anlatır (Scott, 1999). Böylece hiyerarşide özel alan olarak tanımlanan ve hane halkı ve ailenin dünyasına yerleştirilen dişil değerlerle kadınlar, ailede daha yüksek sorumluluğa sahip olurlar. Kadınları sosyal alandan dışlayarak ev alanına hapseden bu toplumsal cinsiyet hiyerarşisi, kadını ev ortamındaki işler, çocuk doğurma, bakım ve erkeğin cinsel objesi yaparak, utanma ve namus gibi kavram taktikleri ile eril kültürün bir alt unsuru haline getirir. Bu nedenle sosyal alanda yer edinmeye çabalayan kadınlar, erkeklerden daha fazla iş-aile çatışmalarına maruz kalarak olumsuz etkilenirler (Shelton 2006).

Bir tarafta liderlik pozisyonlarına geçme ve başarıya kararı, diğer tarafta eş, çocuk ve diğer aile bireylerini kapsayan dünyaları, kadınları karmaşık bir yaşam ile yüzleştirir. Başkalarına bağımlılık nedeniyle genellikle geniş kapsamlı olmayan seçimleri, kadınların yaşamlarını ve toplumsal rollerini şekillendirir. Ancak mevcut koşullarda kadınlar bu olumsuzlukları ortadan kaldıran psikolojik yöntemler geliştirerek her iki yapıyı dengeleyebilirler. İş-aile dengesi, birey ve rol ortakları arasında iş ve aile

alanlarında pazarlık edilmiş ve paylaşılmış rol beklentilerinin karşılanmasıdır (Grzywacz ve Carlson, 2007: 455). Literatürde konuya ilişkin olarak yapılmış araştırmalar mevcuttur. Kadınların iş ve aile yapılarının birbirine etkisi ve ilişkisinden doğan stres ve çatışmaları yöneten stratejileri nasıl geliştirdikleri aşağıda Tablo 1’de belirtilmiştir.

Tablo 1: Kadınların Çatışma Yönetimi Stratejileri

<i>Bölümlendirme</i>	Diğer alana geçerken, önceki alanın duygu, düşünce ve davranışlarını baskılayış
<i>Dengeleme</i>	Diğerindeki negatif sonuçlarla mücadele için bir alandaki yoğunlaşma
<i>Adaptasyon</i>	Diğerinin talebi için birinde sınırlı yoğunlaşma
<i>Limit Yönetimi</i>	Çatışma yaratan alanlara sınır koyan yöntemler geliştirmek

Kaynak: Greenhaus ve Parasuraman, 1999; Ashforth vd. 2000; Edwards ve Rothbard, 2000

Yaşamın gerekliliği olan iş ve aile rollerini başarı ile yönetmek ve çatışmaları önleme yeteneği, kadınların üstün biliş yapıları ile alakalıdır. Kadınların bu psikolojik strateji yönetimi, beyinlerinin iki yarımküresi arasındaki zengin ve sıkı ilişkiden kaynaklanır (Moir ve Jessel, 2002). Kadınların beynin sağ ve sol yarımküreleri arasındaki enformasyon aktarımını kullanma üstünlükleri, *bölümlendirme*, *dengeleme*, *adaptasyon* ve *limit yönetimini* sağlar, böylece de her koşulda stres yönetiminde erkeklerden daha fazla başarılı olurlar.

Yüksek düzeyde duygusal zekaya sahip bireyler, stresle başa çıkarak olumsuzlukları düzene koymaktadırlar (Extremera ve Fernández-Berrocal, 2006). Bu kişilerin yaşam memnuniyeti, kendini kabul ve benlik saygısı düzeylerinin de yüksek olduğu belirlenmiştir (Carmeli vd., 2009). Konuyla ilgili araştırmaların en önemli bulgusu da kadınların duygusal zekâ düzeylerinin erkeklerden daha yüksek olduğudur (Joseph ve Newman, 2010). Ayrıca duygusal zekâyı yüksek düzeyde kullanan bireylerin genel refah düzeylerini geliştirdikleri (Lenaghan vd. 2007) ve daha iyi sosyal ilişkiler ve psikolojik dengeye sahip oldukları (Mayer vd. 2008); iş ve aile rolleri alanlarını daha iyi bir şekilde yönetmeyi sağladıkları (Koubova ve Buchko, 2013) belirtilir. Carmeli (2003)’nin çalışması, duygusal zekâyı özellikle aile içi çatışmaları azaltması veya aile alanının işe müdahalesi düzeyinde ilişkilendirerek açıklar. Literatür bulguları kadınların iş-aile çatışmalarını ortadan kaldıran psikolojik yöntemleri, sahip oldukları yüksek düzey duygusal zekâ ile üreterek iş ve aile alanlarında dengeyi sağladıklarını ortaya koymaktadır.

3.2. Patriyarkal Pazarlık

Erkek otoritesi ve üstünlüğü ilkesine dayanan ataerkillik, “ataerki” temeliyle patriyarkal oluşum ile eş anlamlıdır (www.tdk.gov.tr/index:20.05.2017) ve bu anlamda kadın pasif, boyun eğen bir kişilik olmaya yönlendirilir. Kandiyoti (1988: 285) patriyarkal ilişkiler ağı içinde kadınların pasif ve boyun eğen kişilik olmanın ötesine geçtiğini, belli güç dengelerinde çıkarı olan aktif aktörler olarak mevcut kaynaklar, toplumsal haklar ve sorumluluklar için erkeklerle mücadele ettiklerini belirtir. Bu güç

dengelerinde hem egemen olanın hem de egemenlik altında olanın rolü vardır. Kandiyoti'nin (1988) literatüre kazandırmış olduğu "Patriyarkal Pazarlık" (Patriarchal Bargain) egemen eril güç ile mücadele eden aktif aktör olarak kadınların, somut engellere karşı geliştirdikleri stratejileri açıklar.

Yuval-Davis ve Athias'ın kadın ve kadın cinselliğinin denetiminin ulusal ve etnik süreçlerin merkezinde yer aldığına yönelik ikna edici açıklamalar yaptığını öne süren Kandiyoti, kadınların etnik veya ulusal gruplar arasındaki farkların yeniden üretiminde önemli role sahip olduklarını, kültürü taşıdıklarını ve ulusal farkların ayrıcalıklı belirleyicileri olduklarını belirtir (Kandiyoti, 2013: 163). Öte yandan Connell (1990), devletin cinsiyet ilişkilerine müdahale ederek tanımlanabilir bir toplumsal cinsiyet rejimi oluşturduğunu belirtir. Bu doğrultuda devletin bu müdahaleyi aslında, kültürü taşıyan ve farklılıkları dönüştüren dişil gücü kontrol altında tutmak için yaptığı anlaşılmalıdır. Kültürü taşıyan ve ulusal farklılıkları şekillendiren aktif aktörler olan kadınların bu hiyerarşik müdahaleye boyun eğmek yerine bazı pazarlık alanları yaratması ise son derece doğal karşılanmalıdır.

Toplumlarda farklı patriyarkal yapılanmalar, kadınlara farklı oyun kuralları sunar ve kadınlar, güvenliklerini ve yaşam tarzlarını, oyunun kurallarına bağlılıkları düzeyinde maksimize ederler. Bourdieu'ya göre baskın eril gücü besleyen cinsiyet ayrımıdır ve kadınlar eril gücün hâkimiyetini meşru ve doğal olarak kabul ederler. Yani kadınlar kendi rızaları ile bilinçli olarak değil, ancak zorlama olmadan kendiliklerinden boyun eğerler. Toplumsal düzenin işleyişinde belirgin olan baskın eril gücün egemenliğini, kadınlar düzenin devamını sağlayan doğal ve normal bir işleyiş olarak kabul etme eğilimindedirler ve bu egemenliğin ürettiği ayrımlar da doğal bir kabulleniş ile sembolleşir. Sembolikleşen şiddet olarak baskın eril gücün kadınlar tarafından kabul edilerek meşrulaşması ve yeniden üretilmesi söz konusudur. Bourdieu bu sürecin, egemen olanlar ve boyun eğenler tarafından bilinçli olarak işletilmediğini, sembolik iktidar olarak inşa edilen baskıcı eril gücün, algı ve anlamlandırma şemalarında cisimleştiğini, kadınları bedensel güvensizlik ve bağlılık duygusuna yönlendirerek sakin ve edilgen olmalarını, etraflarına mutluluk dağıtarak erkek beklentilerini karşılamaya ve daima erkeklere bağlılık göstermeye yönlendirdiğini belirtir. Bağlılık kadınlığı inşa eden unsurdur. (Bourdieu 2001, 30-43).

"Kadın bedenleri kamusal mülkiyettir ve kadınların erkek zevkleri için onları halka sergilemeleri beklenir, ancak sergilemeler de sergilemeler de kaybetmeye mahkûm bırakılırlar" (Wade, 2010).

Kadınların, uzun dönemde kendilerini baskı altına alarak mahkûm eden ve üzerlerinde hâkimiyet kuran bir sistemin yanında yer almalarının sebebi, kendilerine sistem içinde ayrılan alanın sınırlarını zorlamaksızın alan içinde kaldıkları sürece, belirli derecelerde güven içinde olmaları veya bazı kolaylıklardan güç elde edebilmeleridir. Eril hâkimiyetinin haksız hiyerarşik yapılanması ile şekillenen patriyarkal sisteme kadınlar sessiz kalmamakta, belli patriyarkal kuralları yeniden üretirken, başka patriyarkal dayatmalara karşı çıkarak onları dönüştürmekte, oyunun kurallarına göre geliştirdikleri üretme ve dönüştürme stratejileri sayesinde egemen özne olan eril güç ile Patriyarkal Pazarlıklar yapmaktadırlar (Kandiyoti, 1988:274). Bu pazarlıklarla, patriyarkal sistemin

oluşturduğu parametrelerin kadınlar tarafından hesaplı bir değişime uğratıldığı gözlemlenebilir. Kadınlar bu değişimi, sistemi stratejik olarak yeniden onaylayarak yaparlar, bu onayda aksi halde gerçekleştirilmesi zor ya da imkânsız olan koruma ve ödüllere karşılık, sisteme kendiliklerinden boyun eğişleri ve zekice hesaplanmış bir stratejik pazarlık gizlidir.

Sharp ve Wade bu pazarlıkları farklı alanlarda gözlemlemişlerdir: Kadınların, kurnaz ve uyumlu bir yolla erkekleri içki içmeye teşvik etmek için belirli bir biçimde stratejik davranmaları ve giyinmeleri (Sharp, 2012); popüler kariyerlerine ve parasal kazançlarına katkı sağlaması için, spor alanında Serena Williams (Wade, 2011) ve medya alanında Tila Tequila ve Kim Kardashian'ın (Wade, 2010) eril arzularının figürleri olarak kendilerini sergileme stratejileri, bu pazarlıkların belirgin örneklerindedir. Benzer dinamikler, girişimci hiyerarşik alanlarda da bol miktarda bulunur. Bu dinamikler, patriyarkal baskıya karşı kadınların güvenliklerini sağlamak ve yaşam koşullarını iyileştirmek uğruna geliştirdikleri etken ve edilgen direnme stratejileridir. Kadınların açıkça aleyhlerine olan normlara itaat etmesi, bazen sadece bir hayatta kalma stratejisi olarak ortaya çıkar (Kandiyoti, 1988).

Erkekleri egemen kılan patriyarkal yapı, örgütsel kültürde gömülü olan güç ilişkilerine yerleşmiştir. Bu güç ilişkilerinin temelindeki cinsellik boyutunda, erkeklerin, güçlü kadın yönetici karşısında kendilerini tedirgin ve güçsüz hissettiği psikolojik gerginlik vardır. Kadınlara karşı düşmanca tavır takınan erkekler, statü gözleyen kadınları hedef alır ve kadınlar üst düzey görevlere geldiğinde eril mıntıklarının tehdit edildiğini hissederler (Connell, 2005: 1811). Üst düzey yönetici kadınların yönetimdeki sayısal azınlığı ve çoğunlukla erkek meslektaşları tarafından kuşatılması gerçeği, kadınları daha fazla cinsiyet ayrımcılığına maruz kalma riski ile karşı karşıya bırakır (Broughton ve Miller, 2009: 13). Yönetici kadınlardan, iddialı ve kendinden emin bir şekilde konuşmaları ve davranmaları, iddialı olmayan ancak bir kadın gibi giyinmeleri ve çok fazla seksi olmamaları beklenir, aksi takdirde erkeklerin ilgisi cinselliğe kayabilecektir. Diğer yandan iş dünyasında üst düzey yönetime geçişte otorite pazarlıklarında kendisini ortaya koyan, meydan okuyan, rekabetçi ve iddialı konuşma ve davranış biçimi gibi eril özellikler, “*Yönetici Düşün, Erkek Düşün*” klişesiyle kadını dışlar; kısacası iyi yönetici erkektir.

Uygun zaman ve koşulda yapılan stratejik hesaplar, hiyerarşiye karşı pazarlıkların başarı şansını artırır. Kadın, eril hâkim sistem ile yaptığı Patriyarkal Pazarlık'ta duygusal zekâsını doğal bir boyun eğiş ile sergilerken aslında kendi lehine bir güç alanını oluşturmaktadır. Spor alanında Serena Williams ve medya alanında Tila Tequila ve Kim Kardashian'ın patriyarkal sisteme boyun eğerek elde ettiği bu güç alanı, örgüt yönetiminde Statü Pazarlıkları olarak ortaya çıkar. Patriyarkal sistemde Patriyarkal Pazarlık, örgütsel otoritede Statü Pazarlıkları'na dönüşür.

Kadınlar erkekten sonra gelen zayıf konumuyla baş etmek için geliştirdikleri stratejik manevralarında Statü Pazarlıkları yaparak iktidar sahibi olabilirken, egemen erkekler iktidarına meydan okumaksızın manipülasyon, uzlaşma, pazarlık gibi zayıfların silahlarını mükemmellik içinde kullanmaya devam ederler. Tablo 1'de belirtilen kadınların iş ve aile yapılarının birbirine etkisi ve ilişkisinden doğan çatışmaları

yönetebiliyor olması ve baskın eril güç ile Patriyarkal Pazarlıkları, onlara iş ortamında etkin olabilecekleri alanlara geçiş fırsatını sağlayabilmektedir. Bu geçiş fırsatlarını değerlendirerek tepe yönetime çıkmayı başaran kadın yöneticiler, eril güç ile sembolleşmiş patriyarkal baskıya karşı güç elde etmeyi başarmışlardır. Bu hâkim gücü sürdürülebilir kılarak statülerini korumak için sistemle olan pazarlıkları hala devam etmektedir; pazarlıklar, statülerini koruduğu ölçüde, hâkim gücü ellerinde tutabilirler. Aksi takdirde Cam Uçurum kayalıklarında ya günah keçisi (Ryan vd. 2011) olarak dışlanırlar veya kararmış itibar (Ferris vd., 2003) ile yok olup giderler.

Örgütlerde üst yönetim kademelerine giden yolda, erkek liderler adeta cam asansör ile zirveye taşınırken, kadın liderler tırmanması oldukça zor olan cam merdiven ile önlerine konulan engelleri aşmaya, sınırlarını genişletmeye çalışırlar. Engelin en önemlisi “*erkek olmayışlarının sanki bir kusurmuş gibi sıklıkla hatırlatılmasıdır*” (www.washingtonpost.com). Kadın liderlerin patriyarkal yapının önlerine koyduğu Cam Tavan engellerini aşabilmeleri ve üst düzey yönetime geçebilmeleri, ancak patriyarkal sistemdeki değişimi başarmaları veya iş-toplumsal cinsiyet uzlaşmasını sağlayabilmeleri gibi olağandışı bir atılım ile mümkün olur. Kadın liderler bu atılım performansını öz bilinç, öz denetim, motivasyon, empati ve sosyal beceri gibi duygusal zekâ bileşenlerini (Goleman, 2004) kullanarak başarırlar. Eril hâkim hiyerarşik sisteme direnen ve dönüştüren pazarlıkçı kapasite ve iş-aile rol beklentilerini karşılayan kapasite, kadınların duygusal zekâsının bileşenlerinde mevcuttur. Kadınların iş yaşamında eril hâkim bir sistemi eşitlikçi bir sisteme dönüştürebilme süreci Tablo 2’de verilmiştir.

Tablo 2: Eril Hâkim Sistemin Dönüştürülmesi

ERİL HAKİM SİSTEM	DUYGUSAL ZEKÂ BİLEŞENLERİ VE ÇATIŞMA YÖNETME STRATEJİLERİ	EŞİTLİKÇİ SİSTEM
İş-aile çatışması	Empati, sosyal beceri, özbilinç, özdenetim, motivasyon	İş-aile uzlaşması
İş-toplumsal cinsiyet çatışması (Cam Tavan, Cam Uçurum)	Bölümlendirme, dengeleme, adaptasyon ve limit yönetimi	Patriyarkal Pazarlık Statü Pazarlıkları

Tablo 2’de görüldüğü üzere iş-aile ve iş-toplumsal cinsiyet çatışmalarını kadın liderler empati, sosyal beceri, özbilinç, özdenetim, motivasyon gibi duygusal zekâ üstünlükleri sayesinde bölümlendirme, dengeleme, adaptasyon ve limit yönetimi yaparak yönetirler. Böylece iş-aile uzlaşması, Patriyarkal Pazarlıklar ve Statü Pazarlıkları ile eşitlikçi sistemi inşa eder, eril hâkim bir sistemi eşitlikçi sisteme dönüştürürler. Büyük düşünmek ve değişmeyen bir esneklik ile büyük hayalleri yakalamaya çalışmak ve en önemlisi tüm bunları yaparken cesaret ve başarıya inancı içinde olmak, kadınların zirveye çıkan zorlu basamakları aşmasını sağlar (Williams, 2016).

4. CAM UÇURUM VE STATÜ PAZARLIKLARI

Cam Uçurum atamaları yıpranmış statülerin doldurulmasına yönelik yapılırsa da kadınlar başarısızlık riskinin yüksek olduğu bu atamalara, önlerini açmak ve yöneticilikte var olduklarını kanıtlamak için talip olurlar (Peterson, 2015: 1-16). Örgütlerin tepe yönetimine sadece kriz koşullarında, görevler riskli ve yıpranmış olduğunda tercih edilen kadın yönetici (Bruckmüller vd. 2014), ya sarp uçurumlardan korunmasını sağlayan stratejiler kullanarak statüsünü koruyabilecek veya görevindeki başarısızlığı nedeniyle yıpranmış bir kadın yönetici olarak işinden ayrılacaktır. Kriz ve risk koşullarında yönetme gücünü elde edebilen kadın yöneticinin, oyunun kuralına göre ortamı düzenleyici manevraları mükemmellik içinde kullanarak Cam Uçurum'a rağmen yöneticilikte Statü Pazarlıkları'nı sürdürdüğünü açıklayan çeşitli canlı örnekler mevcuttur.

Bu örnekler kadınların her koşulda erkeklerden daha fazla çaba sarf ettiklerini, toplumsal kalıp yargıların şekillendirdiği klişelerin üstesinden gelmeyi başararak varlıklarını kalıcı kıldıklarını, toplumsal cinsiyet eşitsizliği ve iş-aile çatışmalarına Patriyarkal Pazarlıklar ile karşı koyarak uzlaşma ortamı sağlayan dişil gücün bilenmiş duygusal zekâsı ile örgüt yönetiminde Cam Uçurum'dan koruyucu stratejiler geliştirmeyi başardıklarını, aynı zamanda liderlik konumunu güçlü kılan Statü Pazarlıkları'nı da yapmış olduklarını ortaya koymaktadır.

4.1. Janet Yellen

Bugün Wall Street'in temel direği bir kadın yöneticidir. Küresel piyasaların patronu görevini 2014'ten bu yana yürüten Janet Yellen, Amerika Merkez Bankası FED'in ilk kadın başkanıdır. Yellen'in FED başkanı olması, onu dünya ekonomisini yöneten en büyük politik güç olan Amerika'daki en etkin kişi yapmış ve kadın liderlerin varlığına öncülük etmiştir. Çoğu büyük şirketleri erkekler yönetse de varlıklarını belirleyen politikaları artık kadınlar şekillendirmektedir (Petrecca, 2017). Yellen'in atanmasından önceki beklenti, FED'in önceliklerinde bir değişim, daha şeffaf bir politika izlenmesi ve ülkenin içinde bulunduğu kritik dönemde bunu en iyi yapabilecek kişinin Yellen olduğu şeklindeydi (Lab Dispatches, 2013 – 2014). Yellen'in atanması Fed'in yapısını tamamen değiştirmiştir, çünkü onun politik davranış öncelikleri, erkek selefi Bernanke'den farklı bir yenilik içermektedir. Yellen'in şefkatli bir uysallık içinde beklentileri karşılama standardına öncülük eden özellikleri ona, bağışlayan ve esirgeyen bir konum vermiştir (Samizdat, Wordpress, 2015). Yerinde tahminler yaparak para piyasalarını yönlendirmesi, krize karşı devlet müdahalesini savunması, izleyenlerle kurduğu güçlü iletişim, adil-yardımsaver-iyi kalpli-mütevazı ve katılımcı imajı, sosyal güvenlik ve eşitliği savunan yapısı (<http://paratic.com>), Janet Yellen'i farklı kılan ve onu Cam Uçurum'dan koruyan Statü Pazarlıkları olarak yorumlanabilir.

4.2. Christine Lagarde

Uluslararası Para Fonu (IMF)'in ilk kadın başkanı olan ve 2011 yılından itibaren iki dönem üst üste bu göreve gelen Christine Lagarde, güçlü, mücadeleci ve kararlı bir yapı sergileyerek bugüne kadar iddia edilen yolsuzluklardan sıyrılmış ve görevini yürütmeyi başarmıştır, kendisi aynı zamanda Fransa'nın ilk kadın Maliye Bakanı ünvanına da

sahiptir. Dominique Strauss-Kahn'ın liderliğinin seks skandalı ile alt üst olması üzerine, Christine Lagarde IMF Başkanlığına seçilerek acil bir değişim gerçekleşmiştir. Lagarde, ekonomi alanında yeterli eğitimi olmamasına rağmen uluslararası hukuk firması Baker & McKenzie'nin ilk kadın başkanı, Fransa G8 ekonomisinin ilk kadın finans bakanı ve son olarak Fransa'dan Uluslararası Para Fonu'nun başına geçen ilk kadın olma özelliğini taşımaktadır. Lagarde'ın muhteşem kariyeri, onun şahane, zarif ve şık görünmesine engel değildir. Mesleki rolündeki ustalığına ilave olarak, zarif, çekici ve büyüleyici olup, kusursuz sosyal becerilere sahiptir. Çoğu Fransız kadın ve erkeklerinde olduğu gibi Lagarde, çekici görüntü ve nazik tavırları kapsayan erotik sermayenin, başarı için nitelikler ve yetenek kadar önemli olduğunu bilmektedir. Erotik sermayeye yatırım, eğitimde zaman ve emek harcamak kadar gereklidir (Hakim, 2011). Cinsiyet eşitliği ile küresel ekonomilerde başarıya ulaşılabileceğini savunan Lagarde, kadınları kararlı olmaya, eleştirilere aldırmaksızın gerektiğinde timsah derisi giyerek mücadele etmeye çağırılmaktadır. Cesur, güçlü ve yılmayan duruşunun sağladığı üstünlük, paranın patronu Lagarde'ı Cam Uçurum'dan koruyan Statü Pazarlığı'dır.

4.3. Angela Merkel

Doğu ve Batı Almanya'yı birleştiren ve Almanya'nın ilk kadın Başbakanı olan Angela Merkel üç kez üst üste bu göreve gelmeyi başarmış ve imajını kadın olmanın ötesine taşımıştır. Lemke (2014: 73-74)'ye göre, Büyük Koalisyon'a özgü faktörlerin yapısı ile Merkel, bir liderin cinsiyet ve sosyalleşme deneyimlerinin etkisini geçersiz kılarak ılımlı becerilere dayanan liderlik standartlarını ortaya çıkarmıştır. Güçlü otoriter yapıya karşı işbirlikçi becerilerin uygulanması ağırlıklı olarak yetki ve sorumlulukların dağıtılması, karar verme, politik etki alanı, kaynak mevcudiyetine bağlı olmanın yanı sıra parti içi/partiler arası muhalefet gibi daha geniş politik ortama da bağlıdır. Helmut Kohl'u 1999'da alaşağı ederek adam katili veya baba katili olarak anılan bir kadının lider olarak iletişim, iş birliği ve barış içeren ılımlı becerilere de sahip olması oldukça dikkat çekicidir.

Avrupa Birliği'ni borç krizinin en kötü dönemi boyunca koruyan bu şansölyeyi Forbes, dünyanın en güçlü kadını ilan etmiştir. Katja Glaesner (2009), Merkel'in başarısına giden yol olarak öngördüğü, kadın liderlere atfedilen yedi ılımlı beceri açıklamıştır: 1- açık iletişim kurma, halkın kavrayabileceği ifadeleri kullanabilme ve dinleyebilme kabiliyeti, 2- güven duygusu ve sağduyu ile saygın bir ortam yaratmak, 3- kendi grubunda sadakat ve takım ruhunu geliştirmek, 4- hızlı bir öğrenme eğrisi eşliğinde gösterilen "öğrenme isteği", 5- vizyonu, uzun vadeli hedefleri ve topluma olumlu bir gelecek imajını aktarma yeteneği. Bu özellikler, Merkel'in "sarsılmaz bir felsefesi", "açık bir siyasi çizgisi" ya da seçkin bir dünya görüşünden yoksun olduğu iddialarını geçersiz kılmaktadır. Merkel doğal bir bilim insanı olarak, küçük adımlarla politika yapmayı tercih etmektedir, 6- başkalarını daha fazla kazanmak için motive etme kapasitesi, 7- duygusal zekâ ve başkaları ile empati kurma becerisi. Glaesner'in inatçı, enerjik, zorlayan, hırslı ve inciten tanımlarının hepsi de Merkel'in karakterinin önemli unsurları olmasına rağmen, kadınlarda nadiren rastlanan bir üst kişiliktir (Lemke, 2014: 69).

Dünyayı yöneten kadın olarak anılan Merkel'i güçlü kılan başlıca stratejileri rasyonel, icraat odaklı, dengeli, güven veren, eşitlik, özgürlük ve demokrasiyi savunan bakış açısı, sade, sıradan ve dürüst duruşu, izleyicileri ile güç mesafesini düşük tutan "Ana Merkel" oluşudur (www.iktisadi.org). Büyük koalisyonu yöneten ve liderlik yeteneklerini yeniden kavramsallaştıran ılımlı becerileri ile geliştirdiği stratejiler, Merkel'i Cam Uçurum'dan koruyan Statü Pazarlıkları'dır.

4.4. Marissa Mayer

2012 yılı Yaz aylarında beş aylık hamile iken, yok olmanın eşiğinde olan ilk internet kullanıcısı Yahoo grubunun başına getirilen; moda, görünüm ve annelikte medya hikayelerinin odağı haline gelen Marissa Mayer, güçlü kadın algısının bir diğer kanıtıdır. Marissa Mayer, Yahoo'nun ilk kadın CEO'su ve ilk mühendisi olmuş ve annelik iznini evden çalışarak geçirmiştir. Moda dünyasında popüler olan Glamour Dergisinde "Yılın Kadını" seçilmiştir, Wal-Mart, San Francisco Balesi, San Francisco Sanat Müzesi ve New York Bale gibi şirketlerin Denetçiler Kurulu'nda görev yapmaktadır. Toplumsal cinsiyet rollerinin ötesine geçmiş bir kadın yönetici olarak Mayer, kadınların erkekler kadar yetenekli olduğuna inanmaktadır. Mayer'ın sahip olduğu azim ve kariyeri başarısının temeli olmuş, yüksek hedefler koyarak rekabetçi iş dünyasında bir kadın olmaktan kaynaklanan engelleri aşmıştır. Sorgulamayı ve daha yüksek pozisyondaki kişilere soru sormaktan korkmamayı tavsiye ederken, çalışanlarının yorum ve kaygılarını ilk elden bizzat yönetmeyi prensip edinmiştir. Mayer, istek ve hedeflerine tutkuyla bağlı kalarak, hedefe ulaşmada engel tanımayanların mükemmel bir örneğidir (Lugo, 2014).

Marissa Mayer'in yönetime gelmesiyle Yahoo grubundaki çöküş durmuş ve şirket toparlanma sürecine girmiş ve Mayer'in politikası ile rekor bir fiyata satılma konumuna ulaşmıştır (http://webrazzi.com). Mayer'in doğum yaptıktan hemen sonra aynı hafta içinde işine dönüş yaparak çalışmaya başlaması, mesleğine öncelik veren, iş yaşamını dengeleyen şirket yöneticisi ve anne örneğini teşkil eder (Eichler, 2012). Mayer, yönetici kadın ve kariyer-aile çatışmasını dengeleyerek zirvedeki kurumsal başarıyı somutlaştırmıştır. Mayer'in dönüştüren lider özelliklerinin, Yahoo grubuna sağladığı bu avantaj aynı zamanda, Mayer'i Cam Uçurum'dan koruyan stratejisi olarak Statü Pazarlığı'dır.

4.5. Theresa May

Belediye Meclis üyeliği ile başlayan siyasi kariyerindeki basamakları ağır ve emin adımlarla çıkan Theresa May Birleşik Krallık'ın ilk kadın başbakanı olan Margaret Thatcher'e benzetilmekte ve Yeni Demir Leydi olarak anılmaktadır (www.cumhuriyet.com.tr). İngiltere Muhafazakar Parti ön seçimlerini kazanan Theresa May, David Cameron'un 13 Temmuz 2016 tarihinde Kraliçe II. Elizabeth'e istifasını sunmasıyla hem Muhafazakar Parti'nin genel başkanı hem de Birleşik Krallık'ın başbakanlığı görevine gelmiştir. İlimli veya liberal muhafazakâr görüntüde olan May, hükümetinin ayrıcalıklı azınlıklara değil herkesin çıkarlarına uygun hareket edeceğini belirtmektedir (www.birgün.net).

Birleşik Krallık, İngiltere'nin AB'den ayrılması, İskoçya'nın bağımsızlığını ilanı süreçleri ile sıkıntılı bir dönem yaşadığı günlerde başbakanlık görevini üstlenen Theresa May, kararlı, titiz, yeni vizyon arayan stratejik duruşuyla felaket ve başarısızlık riski yüksek koşullarla (www.haberturk.com) statü pazarlığını sürdürmeye aday konumdadır.

SONUÇ ve ÖNERİLER

Kadın liderlerin örgüt tepe yönetiminde yüzleştikleri sorunlar ve verdikleri zorlu mücadeleler sonucu elde ettikleri statüleri nasıl sürdürdüğünü inceleyen bu çalışmanın bulguları aşağıda özetlenmiştir:

Ataerkil sistem tarafından liderlikte etkinlik için eril cinsiyetin uygun bulunmasına karşın, risk ve kriz ortamında sistem tercihini kadınlara yöneltir. Kadınları tepe yönetime taşıyan bu mantık kadın yöneticilerin dönüşümsel, kurtarıcı ve düzenleme becerileri ile ilişkilidir. Ancak kadınların normal şartlarda tepe yönetim pozisyonlarına ulaşmada sorun yaşamaları ve ulaşmış olsalar bile yaptıkları tek bir hatada görevden alınmaları, bir haksızlık ve eşitsizlik, toplumda kadına karşı cinsiyet ayrımcılığının bir örneğidir.

Yıpranmış, tercih edilmeyen, çok fazla emek gerektiren ve getirisi az olan zor yönetim koşulları söz konusu olduğunda neden kadın yöneticiler tercih edilir sorusunun cevabını, literatür bulguları, bilimsel bakış açısıyla doğrulamıştır. Kadın yöneticilerin erkek yöneticilere kıyasla iletişim, empati, sezgisel güç, ekip oluşturma, stres yönetimi ve motivasyon güçleri daha gelişmiştir, çünkü kadınların sağ ve sol beyin transferleri, daha yüksek ve dengeli seviyede çalışarak duygusal zekâyı harekete geçirir. Duygusal zekâ ise kadın yöneticilerin belirtilen üstün özelliklerini şekillendirir. Bu özellikler zorluklarla daha kolay baş etmelerini sağladığı gibi, erkeklere kıyasla avantaj sağlayıcıdır. Kadın yöneticiler bilimin de açıkladığı bu üstün özellikleri sayesinde Cam Tavan'ı kırarak örgüt tepe yönetim kademelerine ulaşırlar ve Cam Uçurum'a karşın Statü Pazarlıkları'na girerek zirvedeki konumlarını sürekli kılabilirler. Üst kademelere yerleşen kadınlar dişil liderler olarak sembolleşirler; aynı zamanda Cam Tavan'daki deliği, sonraki gelenler için biraz daha genişletirler, böylece alt kademelerde sıkışan kadınların üst kademelere yükselme fırsatı artar (Noyes, 2016).

Baskın eril gücün toplumsal yapısına sessiz kalmayarak Patriyarkal Pazarlık ile güç elde etmeyi başaran dişil liderlik gücü, Cam Tavan'ı kırarak örgütün üst yönetim kademelerine çıktığında Patriyarkal Pazarlıklar Cam Uçurum kayalıklarında Statü Pazarlıkları olarak devam eder; böylelikle toplumsal ve örgütsel koşullarda kadının var olmaya yönelik zorlu mücadelesi hiç bitmez. Örgütlerde kadın yöneticinin iş performansını ve işe olan sadakati, iş ve aile düzeylerinde eş zamanlı olarak ve etkinlik dengesini koruyarak var olabildiğini göstermektedir.

Bu çalışma, örgüt tepe yönetiminde kadın liderlerin Cam Uçurum'a karşı zorlu mücadelelerini, Statü Pazarlıkları olarak kavramsallaştırmıştır. Çalışma bulgularının, kadın yöneticilerin liderlik gücünden üst yönetim düzeylerinde etkin bir biçimde yararlanılmasına yönelik olarak neler yapılabileceği bağlamında toplumsal bakış açısını güçlendirmesi ve Statü Pazarlıkları ile konumunu sürdürebilen kadın yöneticilerin önünü açan uygulamaların önemine dikkat çekmesi yönünde katkı sağlaması beklenmektedir.

Bu doğrultuda örgütlerde erkekler kadar kadınların da verimliliği ve etkinliğini teşvik eden uygulama, yöntem ve kültür değişikliği oluşturulmalıdır (Connerley ve Wu, 2016: 559). Bajdo ve Dickson (2002) analizleri insani değerlere, cinsiyet eşitliği ve yüksek performansa odaklı, güç mesafesi düşük olan örgütsel kültürlerde kadınların yönetimde yer alma pozisyonlarının artmasına katkı yaptığını; eşitlikçi cinsiyete dayanan örgüt kültürünün kadın yönetici oranlarının belirleyicisi olduğunu betimlemektedir. Liderliği “Yönetici düşün erkek düşün” klişesi ile sınırlayan anlayışın (Eagly ve Sczesny, 2009: 36) bugünkü yönetim anlayışının çok önemli bir uzantısı olan dönüşümsel liderliğe evrilmesi, kadın yöneticilerin örgüt üst kademelerinde daha fazla yer almalarına katkı sağlayacak ve cinsiyet ayrımcılığını azaltacaktır (Broughton ve Miller, 2009: 12).

Kadın yöneticiyi kendi iş arkadaşlarına entegre olma gerginliğine iterek, alt kademelerdeki kadın meslektaşlarından ayırma baskısına sebep olan “Kraliçe Arı Sendromu”, örgüt üst yönetiminde daha fazla kadın olduğunda aşılabilir ve böylece yönetici kadın olmak ve başarılı bir yönetici olmak arasında seçim yapmak zorunluluğu ortadan kalkar (Knight, 2011: 9). Örgüt üst yönetiminde sadece cinsiyete yönelik engellerin aşılması, kadın liderlerin varlığını arttıracaktır, çünkü üstün performans ve başarıya ulaşma koşulları, dişil gücün hâkimiyetine ihtiyaç duymaktadır. Her ne kadar kadınların aleyhine bir oluşum olsa da Cam Uçurum fenomeni bile, kadınları kurtarıcı ve düzenleyici olarak gören bir anlayışın ürünüdür.

Örgüt yönetimlerinde kadınların etkin bir biçimde yer almalarının sağlanmasına yönelik öneriler aşağıda verilmiştir. Bu önerilerin işletmelerde kadınların üst yönetim düzeylerinde yer alabilmelerine yönelik örgüt kültürü değerleri ve uygulamalarına da yol gösterici nitelik taşıması beklenir.

İşe alımlarda cinsiyet ayrımından uzak eşitlikçi uygulamalar benimsenmelidir

Cinsiyet ayrımcılığını kaldırmaya yönelik yönetici eğitimleri verilmelidir. Bu eğitimlerden hem kadın hem erkek çalışanların eşit olarak yararlanması sağlanmalıdır.

Yönetim kademelerinde başarılı performans için duygusal zekânın gelişmiş olması gerektiğinden liderlik eğitimleri duygusal zekâyı geliştirmeye yönelik olmalıdır.

Performans değerlendirmelerinde cinsiyet ayrımcılığı içermeyen objektif bir bakış açısı olmalıdır.

Örgüt yönetimleri kadın çalışanların iş-aile yaşamlarını uzlaştıran uygulamalar sunmalıdır. Bu hususta devlete önemli görevler düşmektedir. Devlet nitelik ve nicelik olarak yeterli çocuk bakım merkezleri açmalı, kadın doğurganlığını destekleyen politikaların yanı sıra kadınları iş yaşamından uzaklaştıran her türlü engeli yasalar çerçevesinde yok etmelidir.

Bugünün işletmeleri kadınsı niteliklerle bağlantılı daha katılımcı modeli gerektirdiğinden, yönetimde kadının etkin oluşu, mevcut erkek hâkimiyetine daha kadınsı bir bakış açısı getirerek eşitlikçi bir örgüt kültürü oluşturabilir. Bu tür çabalar sömürgeciliğin şekillendirdiği cinsiyetçi zihniyet örüntülerinin (Sancar, 2014: 49) yol açtığı toplumsal cinsiyet farklılıkları ve ayrımcılığını sonlandırabilir. Zaten içinde bulunduğumuz çağ eril ve dişil güç özelliklerinin bütünleştiği androjen, yani çift cinsiyet

içeren bir yönetim anlayışını gerektirmekte olup, bu çağın temel özellikleri olan yaratıcılık, duygusallık ve empatiyi temsil eden, dişil güçtür. Varoluşumuzun nedeni kendiliğinden yaratım ise, evreni canlandırması ve devam ettirmesi için Tanrı'nın yardımına ihtiyaç yoktur (Hawking ve Mladinow, 2010:148) varsayımından hareketle, insanlık kendi tasarımı olan eril hâkimiyetini, androjen hâkimiyetine dönüştürebilir. Ve bu dönüşüm, insanlığa yeni ve daha mükemmel bir oluşumun kapılarını açabilir. Bunun için de yönetim kademelerinde güç mücadelesi vermeyi kendisine ilke edinmiş güçlü kadın lider yöneticilere her zamankinden daha çok ihtiyaç duymaktayız.

KAYNAKÇA

- Ashforth B. E., Kreiner G. E. (2000), ve Fugate M. "All in a Day's Work", *Academy of Management Review*, 25(3): 472-491
- Bajdo, M. L., ve Dickson, M. W. (2002), "Perceptions of Organizational Culture and Women's Advancement in Organizations: A Cross-Cultural Examination", *Sex Roles*, 45(6): 399-414.
- Baron-Cohen, S., (2002), "The Extreme Male Brain Theory of Autism." *Trends in Cognitive Sciences*, 6(6): 248-254.
- Berktaş F. (2004), "Kadınların İnsan Haklarının Gelişimi ve Türkiye", *Sivil Toplum ve Demokrasi Konferans Yazıları*, No:7, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Berktaş F. (2006), "*Tarihin Cinsiyeti*", Metis Yayınları, İstanbul.
- Bourdieu, P. (2001), "*Masculine Domination*", Stanford University Press, Stanford, California.
- Brown, E. R., Diekmann, A. B. ve Schneider, M.C. (2011), "A Change Will Do Us Good: Threats Diminish Typical Preferences for Male Leaders", *Personality and Social Psychology Bulletin*, 37(7): 930-941.
- Broughton, A., ve Miller, L. (2009), "Women in Senior Management: Is The Glass Ceiling Still Intact?", *The Journal of Industrial Relations & Human Resources*, 11(4): 7-23.
- Bruckmüller, S. ve Branscombe, N. R. (2010), "The Glass Cliff: When and Why Women are Selected as Leaders in Crisis Contexts", *British Journal of Social Psychology*, 49(3): 433-451.
- Bruckmüller, S., Ryan, M. K., Rink, F. ve Haslam S. A. (2014), "Beyond the glass ceiling: The glass cliff and its lessons for organizational policy." *Social Issues and Policy Review*, 8(1): 202-232

Byron, Reginald A. (2010), "Discrimination, Complexity, and the Public/Private Sector Question", *Work and Occupations*, 37(4): 435–475.

Carmeli A. (2003), "The Relationship Between Emotional Intelligence and Work Attitudes, Behavior and Outcomes: An Examination Among Senior Managers", *Journal of Managerial Psychology*, 18(8): 788–813.

Carmeli A., Yitzhak-Halevy M., ve Weisberg J. (2009), "The relationship between emotional intelligence and psychological wellbeing", *Journal of Managerial Psychology*, 24(1): 66–78.

Connell R. W., (1990), "The State, Gender, and Sexual Politics: Theory and Appraisal", *Springer*, 19(5): 507-544.

Connell R. W. (2005), "Change Among the Gatekeepers: Men, Masculinities, and Gender Equality in the Global Arena", *Signs*, 30(3): 1801-1824.

Connerley, Mary L. ve Wu J. (2016), "*Handbook on Well-Being of Working Women*", International Handbooks of Quality-of-Life, Newyork.

Cumhuriyet Haber, (2010), http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/dunya/566522/iste_yeni_Demir_Lady_ve_destekledigi_politikalar.html#, Erişim Tarihi: 16.07.2016.

Edwards J. ve Rothbard N. "Mechanisms Linking Work and Family: Clarifying the Relationship Between Work and Family Constructs", *Academy of Management Review*, 25(1): 178-200.

Eagly, A. H. (2007), Female Leadership Advantage and Disadvantage: Resolving the Contradictions, *Psychology of Women Quarterly*, 31(1): 1-12.

Eagly, A. H., ve Linda L. C. (2007), "Women and the Labyrinth of Leadership." *Harvard Business Review*, 85(9): 62-71.

Eagly A. H., ve Sabine S. (2009), "Stereotypes about women, men, and leaders: Have times changed?", *American Psychological Association*, Washington.

Eagly A. H., (2013), "*Women as Leaders: Leadership Style Versus Leaders' Values and Attitudes.*" Harvard Business School Press, Boston.

Eichler, L., (2012), "Who says you can't be a mom and a CEO?" 5 Oct, Globe and Mail. <http://www.theglobeandmail.com/report-onbusiness/careers/career-advice/life-at-work/who-says-you-cant-be-a-good-mom-and-aceo/article4591847/>, Erişim Tarihi: 13.05.2017

Extremera, N. ve Fernández-Berrocal, P. (2006), "Emotional Intelligence as Predictor of Mental, Social, and Physical Health in University Students", *The Spanish Journal of Psychology*, 9(1): 45-51.

Federal Glass Ceiling Commission, (1995), "Good for business: Making full use of the nation's human capital", Washington, DC: U.S. Department of Labor.,

Ferris, S. P., Jagannathan, M., ve Pritchard, A. C. (2003), "Too busy to mind the business? Monitoring by directors with multiple board appointment", *The Journal of Finance*, 58(3): 087-1111.

Goleman, D. (2004), "What makes a leader?", *Harvard Business Review*, 82(1): 82-91.

Glaesner, K. (2009), "Angela Merkel – mit 'Soft Skills' zum Erfolg?", *Aus Politik und Zeitgeschichte*, 50: 28-34.

Greenhaus, J. H. ve Parasuraman S. (1999), "Research of Work, Family and Gender: Current Status and Future Directions", G. N. Powell (Ed.), *Handbook of gender and work*, Thousand Oaks, Sage. California.

Grzywacz, J. G. ve Carlson, D. S. (2007), "Conceptualizing Work-family Balance: Implications for Practice and Research", *Advances in Developing Human Resources*, 9(4): 455-471.

Habertürk, (2013), <http://www.haberturk.com/dunya/haber/1266091-brexitin-yuku-onun-omuzlarinda-theresa-may>, Erişim: 28.10.2016.

Hakim, C. (2011), "Sex appeal is a woman's best weapon to break the glass ceiling in business", *The Herald*, www.Heraldscotland.com.

Hampson, E., Van A., S. M., ve Mullin, L. I. (2006), "A female advantage in the recognition of emotional facial expressions: test of an evolutionary hypothesis", *Evolution and Human Behavior*, 27(6): 401-416.

Hawking, S. ve Mladinow L. (2010), *Grand Design*, (Çev. Selma Ögünç) Doğan Yayıncılık, İstanbul.

Hicks, D., ve Given L. (2013), "Principled Transformational Leadership: Analyzing the Discourse of Leadership in the Development of Librarianship's Core Competences," *Library Quarterly*, 83(1): 7-24.

House, R. J., Hanges P.J, Javidan M., Dorfman P.W., ve Gupta V. (2004), *Culture, leadership, and organizations*, The GLOBE study of 62 societies, Sage Publications, California.

Joseph, D. L. ve Newman, D. A. (2010), "Emotional intelligence: An integrative meta-analysis and cascading model", *Journal of Applied Psychology*, 95: 54-78.

Kandiyoti, D. (1988), "Bargaining with Patriarchy", *Gender and Society*, 2(3): 274-290.

Kandiyoti, D., (2013), "*Cariyeler, Bacılar, Yurttaşlar*", Metis Yayınları, İstanbul.

Knight, R. (2011), "Queen bee in the office: Who gets stung?", [Web blog post] <http://blogs.ft.com/women-at-the-top/2011/06/27/queen-bee-in-the-office-who-gets-stung/#axzz1wFoZTOae>, Erişim Tarihi: 15.07.2017.

Koubova, V. ve Buchko, A. A. (2013), "Life-work balance: Emotional intelligence as a crucial component of achieving both personal life and work performance", *Management Research Review*, 2013, 36 (7): 700-719.

- Lab, D. (2013), blog posts by the Edmond J. Safra Research Lab for Ethics Harvard University içinde: November 12, 2013 Yellen Takes the Stand: Institutional Corruption's Formidable Foe? Gregg Fields Vol. 3,
- Lemke, C., (2014), "Women in leadership: Can women have it all?", *Max Weber Conference*, Working Papers.
- Lenaghan, J. A., Buda, R., ve Eisner, A. B. (2007), "An Examination of the Role of Emotional Intelligence in Work and Family Conflict", *Journal of Managerial Issues*, 19: 76-94.
- Lugo, M. V. (2014), "Analysis of Marissa Mayer Samantha Lamas, Jonathan Isaacs, Kaitlin Burnett and Chrystal Cunningham", *Bus 300*,
- Mayer, J. D., Roberts, R. D., Barsade, S. G., (2008), "Human Abilities: Emotional Intelligence", *Annual Review of Psychology*, 59: 507-536.
- Moir, A. ve Jessel D., (2002), *Brain Sex*, (Çev. Tarık Demirkan), Pencere Yayınları, İstanbul.
- Noyes, J. (2016), "Why it's OK to celebrate the rise of female leaders, even if they're not good feminists", *Sydney Morning Herald Daily Life*, <http://www.smh.com.au/lifestyle/news-and-views/opinion/why-its-ok-to-celebrate-the-rise-of-female-leaders-even-if-theyre-not-good-feminists-20160712-gq3uqa.html>, Erişim Tarihi: 05.03.2017.
- Nutley, S. ve Mudd, J. (2005), "Has the Glass Cliff Replaced the Glass Ceiling for Women Employed in the Public Sector?", *Public Money & Management*, 25(1): 3-4.
- Olsson, S. ve Walker R. (2004), "The Wo-men and the Boys", *Women in Management Review*, 19(5): 244-251.
- Petrecca (2014), URL:<http://0-search.ebscohost.com.library.simmons.edu/login>, Erişim Tarihi: 09.05.2017.
- Peterson, H. (2015), "Is managing academics "women's work"? Exploring the glass cliff in higher education management", *Educational Management Administration & Leadership*, 44(1): 112-127.
- Pratic, (2012), <https://paratic.com/janet-yellen-hayati/>, Erişim Tarihi: 25.05.2017.
- Pink, D. H. (2006), "A Whole New Mind", Penguin Group (USA) Inc., Newyork.
- Ray, P. H. ve Anderson S. R. (2000), "Cultural Creatives: Shared Traits", Three Rivers Press, Newyork.
- Rink, F., Ryan, M. K., ve Stoker, J. I. (2013), "Clarifying the Precariousness of the Glass Cliff", *European Journal of Social Psychology*, 43: 381-392
- Robbins S. P., Judge T. A., (2013), "Organizational Behavior" (Çev. Prof. Dr. İnci Erdem), 14. basımdan çeviri, *Nobel Yayıncılık*, Ankara.

Ryan, M. K. ve Haslam, S. A. (2005), "The Glass Cliff: Evidence that Women are Over-Represented in Precarious Leadership Positions", *British Journal of Management*, 16(2): 81-90.

Ryan, M., ve Haslam, S. A. (2006), "What Lies Beyond the Glass Ceiling? The Glass Cliff and the Potential Precariousness of Women's Leadership Positions", *Human Resource Management International Digest*, 14(3): 3-5.

Ryan, M. K. ve Haslam, S. A. (2007), "The Glass Cliff: Exploring the Dynamic Surrounding the Appointment of Women to Precarious Leadership Positions", *Academy of Management Review*, 32(2): 549-572.

Ryan, M. K., Haslam, S. A., ve Postmes T. (2007), "Reactions to the Glass Cliff: Gender Differences in the Explanations for the Precariousness of Women's Leadership Positions", *Journal of Organizational Change Management*, 20(2): 182-197.

Ryan, M. K., Haslam, S. A., ve Kulich, C. (2010), "Politics and the Glass Cliff: Evidence that Women are Preferentially Selected to Contest Hard-to-win seats", *Psychology of Women Quarterly*, 34(1): 56-64.

Ryan, M. K., Haslam, S. A., Hersby, M. D., ve Bongiorno, R. (2011), "Think Crisis-Think Female: Glass Cliffs and Contextual Variation in the Think Manager-think Male Stereotype", *Journal of Applied Psychology*, 96(3): 470-484.

Samizdat (2015), <https://doukhobor666.wordpress.com/2015/09/01/secrets-of-the-temple/> Erişim Tarihi: 14.07.2016.

Sancar, S. (2014), *Türk Modernleşmesinin Cinsiyeti*, İletişim Yayıncılık AŞ., İstanbul.

Schein, V. E. (1973), "The Relationship Between Sex Role Stereotypes and Requisite Management Characteristics", *Journal of Applied Psychology*, 57(2): 95-105.

Scott, J. W., (1999), *Gender and the Politics of History*, Columbia University Press, New York.

Sharp, G. (2014), 'Patriarchal Bargain How-to Guide', Sociological Images, 29 June 2012, <http://thesocietypages.org/socimages/2012/06/29/patriarchal-bargain-how-to-guide>, Erişim Tarihi: 19.06.2014.

Shelton, L. M. (2006), "Female Entrepreneurs, Work- family Conflict, and Venture Performance: New Insights into the Work-family interface", *Journal of Small Business Management*, 44(2): 285-297

Simon, R. J. ve Landis, J. M. (1989), "A Report: Women's and Men's Attitudes About a Woman's Place and Role", *The Public Opinion Quarterly*, 53(2): 265-276.

Smith, P., Caputi, P., ve Crittenden, N. (2012), "A Maze of Metaphors Around Glass Ceilings." *Gender in Management*, 27(7): 436-448.

TDK, (2011) http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.59e4e4323db407.18628232, Erişim Tarihi: 20.05.2017.

İktisadi, (2014), <http://www.iktisadi.org/bir-kadin-lider-olarak-angela-do-rotheam-erkek-kimdir.html>. Erişim Tarihi: 16.11.2016.

Wade, L. (2011), "Serena Williams' Patriarchal Bargain", *Sociological Images*, <http://thesocietypages.org/socimages/2011/05/22/women-damned-if-you-do-damned-if-you-dont>, Erişim Tarihi: 04.03.2017.

Wade, L. (2010), "Tila Tequila's Patriarchal Bargain", *Sociological Images*, <http://thesocietypages.org/socimages/2010/10/14/tila-tequilas-patriarchal-bargain>, Erişim Tarihi: 04.03.2017.

Wade L. (2010), "Why is Kim Kardashian Famous? - Sociological Images", <https://thesocietypages.org/socimages/2010/12/21/why-is-kim-kardashian-famous/>, Erişim Tarihi: 04.03.2017.

Washington, (2016), https://www.washingtonpost.com/news/early-lead/wp/2016/12/26/serena-williams-if-i-were-a-man-i-would-have-been-considered-the-greatest-a-long-time-ago/?utm_term=.ed4c2a8f967a, Erişim Tarihi: 03.05.2017.

Wellington, S., Kropf, M. B., Gerkovich, P. R. (2003), "What's Holding Women Back?" *Harvard Business Review*, 81(6): 18-19.

Webrazzi, (2013), <https://webrazzi.com/2013/03/26/marissa-mayet-yahoo-degeri-art-ti/>, Erişim Tarihi: 10.05.2017.

Weyer, B., (2006), "Do Multi-source Feedback Instruments Support the Existence of a Glass Ceiling for Women Leaders", *Women in Management Review*, 21(6): 441-457.

Women and Leadership, (2016), [aspx?direct=true&db=a9h&AN=J0E274235877513&site=ehost-live&scope=site, https://tr.scribd.com/document/339467778/Women-and-Leadership-Compendium](https://tr.scribd.com/document/339467778/Women-and-Leadership-Compendium), Erişim Tarihi: 15.03.2017.

Williams, J. E., ve Best, D. L., (1990), *Measuring Sex Stereotypes: A Multination Study*, Sage Publications, Thousand Oaks, California.

Wilson-Kovacs, D. M., Ryan, M., ve Haslam, A. (2006), "The Glass-cliff: Women's Career Paths in the UK Private IT Sector", *Equal Opportunities International*, 25(8): 674-687.

Dr. Taner received her bachelor's degree from Boğaziçi University and MBA degree from McGill University in Canada. She worked as a management consultant in the private sector. She earned her PhD degree at Çukurova University in 1993, Associate Professor at Mersin University in 2000 and professor at 2005. She was the Director of the School of Tourism and Hotel Management (2004-2007), Dean of Faculty of Economics and Administrative Sciences (2008-2014). She is currently a member of Tourism Faculty. Since 2009, she is the Director of Mersin University Research Center for Women's Studies (MERKAM). She is also the head of the university's Sexual Harassment Commission. Professor Taner has several research papers, articles and a book entitled "Productivity Management in the Hospitality Industry".

Dr. Bahar Taner Boğaziçi Üniversitesi İİBF'nde lisans, Kanada'da McGill Üniversitesi'nde MBA derecesi aldı. Özel sektörde yönetim danışmanı olarak çalıştı. Çukurova Üniversitesi İşletme Anabilim dalında 1993 yılında işletme bilim doktoru, Mersin Üniversitesi'nde 2000'de doçent, 2005'te profesör oldu. Mersin Üniversitesi Turizm İşletmeciliği ve Otelcilik Y.O. Müdürlüğü (2004-2007), Mersin Üniversitesi İİBF Dekanlığı (2008-2014) yaptı. Halen Turizm Fakültesi öğretim üyesidir. 2009'dan bu yana Mersin Üniversitesi Kadın Sorunlarını Araştırma ve Uygulama Merkezi'nin (MERKAM) müdürüdür. Aynı zamanda Üniversite Cinsel Taciz komisyonu başkanıdır. Prof. Taner'in çok sayıda makale, bildiri ve benzeri bilimsel çalışmaları yanı sıra Ağırlama Endüstrisinde Verimlilik Yönetimi adlı bir kitabı bulunmaktadır.

Nurcan Akbaş received her bachelor's degree from Çukurova University İİBF and MBA from Akdeniz University. She has worked in the banking sector for 28 years and held various positions including branch manager. She is currently working on her PhD in the Management/Organization at Mersin University Faculty of Economics and Administrative Sciences. She has two published scientific articles.

Nurcan Akbaş, Çukurova Üniversitesi İİBF'nde lisans, Akdeniz Üniversitesi İİBF'nde yüksek lisans derecesi aldı. Bankacılık sektöründe 28 yıl çalıştı ve şube müdürlüğü dahil çeşitli düzeylerde yöneticilik yaptı. Halen Mersin Üniversitesi İİBF Yönetim/Organizasyon dalında doktora öğrencisidir. İki adet yayınlanmış bilimsel makalesi mevcuttur.

MONTESSORİ EĞİTİMİ ALAN VE ALMAYAN OKUL ÖNCESİ DÖNEM ÇOCUKLARIN PROBLEM DAVRANIŞLARININ İNCELENMESİ¹

AN EXAMINATION OF THE PROBLEM BEHAVIOURS OF PRESCHOOL CHILDREN WITH AND WITHOUT MONTESSORI EDUCATION

Yasemin YÜCESAN
Karabük Üniversitesi
Çocuk Gelişimi Yüksek Lisans Öğrencisi
ysmnycsn1@gmail.com

Assoc. Prof. Dr. Arzu ÖZYÜREK
Karabük Üniversitesi
Çocuk Gelişimi Bölümü
a.ozyurek@karabuk.edu.tr

Received 29 May 2017- Accepted 30 September 2017
Gönderim 29 Mayıs 2017- Kabul 30 Eylül 2017

Öz: Bu araştırmada, Montessori eğitimi alan ve almayan okul öncesi dönem çocukların problem davranışlarının incelenmesi amaçlanmıştır. Çalışma grubunu 2015-2016 eğitim öğretim yılında Milli Eğitim Bakanlığı (MEB) bünyesindeki bir okul öncesi eğitim kurumuna devam eden 4-6 yaş grubunda 30 çocuk ve Montessori Eğitimi verilen özel bir okul öncesi eğitim kurumuna devam eden 30 çocuk (N=60) oluşturmuştur. Verilerin toplanmasında Anaokulu ve Anasınıfı Davranış Ölçeği (PKBS-2) kullanılmıştır. Ölçek, sınıftaki her çocuk için öğretmenleri tarafından doldurulmuştur. Verilerin analizinde Kruskal Wallis H ve Mann Whitney U testlerinden yararlanılmıştır. Sonuç olarak; çocukların problem davranışlarının çocukların cinsiyeti, yaşı, anne-baba yaşı ve baba öğrenim durumundan anlamlı ölçüde etkilenmediği belirlenmiştir. Problem davranışların, anne öğrenim durumundan anlamlı ölçüde etkilendiği, devlet okuluna devam eden ve annesi üniversite mezunu olan çocukların Anaokulu ve Anasınıfı Davranış Ölçeği Anti Sosyal alt boyut puanlarının, diğerlerine göre anlamlı derecede düşük olduğu belirlenmiştir. Montessori okuluna devam eden çocukların devlet okuluna devam eden çocuklara göre, problem davranış görülme durumunun daha düşük düzeyde olduğu belirlenmiştir. Bulgular literatür bilgileri ışığında tartışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Montessori eğitimi, okul öncesi dönem, problem davranışlar.

Abstract: In this research, it is aimed to investigate the problem behaviors of pre-school children with and without Montessori education. The study group consisted of 30 children (N = 60) who attended a pre-school education institution in Montessori Education and 30 children in the 4-6 age group who were attending a pre-school education institution in the MoNE in the academic year of 2015-2016. Kindergarten and Nursery Behavior Scale (PKBS-2) was used to collect data. The scale is filled in by teachers for every child in the class. In the analysis of the data, Kruskal Wallis H and Mann Whitney U tests were used. As a result; It was determined that problem behaviors were not significantly affected by the gender, age, parental age and father education status of the children. It was determined that the scores of the Anti-Social Behavior Scale of Anti-Social Behavior Scale of the children whose problem behaviors were significantly influenced by the state of mother education and who were attending to the state school and whose mother was a university graduate were significantly lower than the others. It

¹ Bu çalışma, Karabük Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri tarafından desteklenen KBÜ-BAP-16/1-YL-089 no'lu proje kapsamında yapılan yüksek lisans tez çalışmasının bir bölümünü oluşturmaktadır. Bu çalışma, USOS 2017'de sözel bildiri olarak sunulmuştur.

has been determined that children attending Montessori school have lower problem behaviours than children attending public school. Findings are discussed in the light of literature information.

Keywords: *Montessori education, preschool period, problem behavior.*

GİRİŞ

Okul öncesi dönemde, çocukların gelişimleri oldukça hızlı ve etkilidir. Bu dönem, çocukların gelişim alanlarının desteklemesi gereken kritik bir süreç olarak tanımlanmaktadır. Bu süreçte, çocuğun ilk çevresi olarak aile ortamı ve daha sonrasında dahil olduğu eğitim sisteminin önemi büyüktür. Okul öncesi eğitimin amacı, çocuğun tüm gelişim alanlarını destekleyecek ve hızlandıracak koşullar oluşturmak; aynı zamanda elverişsiz koşullardan gelen çocukların çevre koşullarını iyileştirerek eğitimde fırsat eşitliğini sağlamaktır (Akkaya, 2006: 16).

Montessori eğitim yaklaşımı gerek çocuğa bakış açısı gerekse izlediği yol bakımından birçok yönden farklı özellikler gösteren bir yaklaşımdır. İtalya’da doğan ve ilk kadın doktor olan Maria Montessori tarafından geliştirilmiş Montessori eğitim metodu, başlangıçta zihinsel yetersizliği olan çocuklar için geliştirilmiş olsa da normal gelişen çocukların eğitiminde de etkileri kanıtlanmış bir özellik göstermektedir. Çocuk eğitiminde öğretmenin öğretmesine karşı olan, çocuğun maddeleri keşfine dayanan eğitim ve sınıf baskısından uzak olma öğelerinin, içinde bulunduğu bir eğitim sistemidir (Martin, 1998: 21). Çocuk yeteneklerini duyarlılık döneminde kazanmakta ve bu doğrultuda kendi iç ve dış dünyası arasında olağanüstü sıkı bir bağ kurmaktadır. Çocuk için her şey kolay, heyecan verici ve yaşam doludur. Liderlik özelliğinin kazanacak ve duysallık dönemi boyunca gerekli düzeyde yeteneklerin kazanılmasıyla, çocuğun ruh dünyasındaki yorgunluk ve ilgisizliğin üstündeki örtü de kalkacaktır (Bowlby vd., 1998: 19).

Montessori sınıflarında çocuklar istedikleri çalışmaları yapabilmektedir. Sınıfta uyulması gereken kurallar sadece çalışma ve materyal kullanımıyla ilgilidir ve kurallar esneklik gösterebilir (Topbaş, 2014: 45). Öğrenme, temel olarak, Montessori Materyalleri aracılığıyla davranışta bulunarak etkin öğrenme ile gerçekleşmektedir. Etkin öğrenmeyi merkezine almayan diğer eğitim sistemlerine bakıldığında Montessori eğitimi bu alanda bir üstünlüğe sahip olma özelliği taşımaktadır (Öngören, 2008: 38). Montessori yöntemine uygun etkinliklerin ve Montessori araç-gereçlerinin 5-6 yaş döneminin gelişim özelliklerine ve okul öncesi eğitiminin amaç ve kazanımlarına ulaşması açısından oldukça önemli bir yöntemdir ve Montessori oyun materyallerinin kazanımların gerçekleşmesinde katkısı oldukça etkilidir (Beken, 2009: 114). Montessori felsefesinin eğitim anlayışı, çocukların ileride ortaya çıkacak olan tüm özelliklerinin bireylerde mevcut olduğu temeline dayanır (Aydın, 2012: 61). Çocuğun gelişiminin sağlıklı bir şekilde tamamlanması için bireyin duygusal ve ruhsal olarak da bağımsızlığını kazanması önemli bir rol oynamaktadır (Ergin & Köse, 2008: 47). Maria Montessori materyallerini; renk, şekil ebat özelliğine göre geliştirmiş ve materyallerin her birinden bu özelliklerden birinin bulunmasını sağlamıştır. Montessori’ye göre özelliklerin izolasyonu öğrenme sürecinde oldukça etkili ve yararlıdır (Erben, 2005: 44).

Montessori Materyalleri zamanı geldiğinde çocuklara öğretmenleri ya da diğer çocuklar tarafından bir kere tanıtılır ve bu doğrultuda çocuk materyalin amacına uygun olan çalışma şeklini öğrenir. Tasarlanmış olan her bir çalışma çocuğu daha ileri bir bilişsel seviyeye çıkarır (Yiğit, 2008: 83). Montessori pedagojisinde çocuk, hiç kimseden yardım almaksızın tek başına öğrendiği için ortamın düzeni oldukça önemlidir. Ortamın çocuğa göre düzenlenmesi gereklidir. Çünkü çocuk bilgiyi öğretmenden değil, kendi deneyimleri yoluyla ortamda bulunan materyallerden aldığından materyaller, ortamın en önemli unsurlarıdır (Durakoğlu, 2010: 54).

Montessori yaklaşımına yönelik olumsuz eleştiriler olsa da birçok kaynaktan yöntemin başarısına vurgu yapılmaktadır. Özellikle okul öncesi dönem çocukların beceri ve yeteneklerini kullanmasında ve yeni beceriler kazanmasında, gelişimlerinin desteklenmesinde Montessori yaklaşımı etkili olabilir. Yapılan araştırmalar sonucundan okul öncesi dönemdeki çocukların problem davranışlarını engelleyebilmek için okul öncesi eğitim veren kurumların programlarında çocukların sosyal becerilerini artıracak ve aynı zamanda destekleyecek bir eğitim programının uygulanması gerektiği belirtilmiştir. Problem davranışın ortadan kaldırılabilmesi için planlı ve programlı bir çalışma gereklidir (Özbey, 2009: 513). Problem davranış, bireyin kendisine ve çevresine karşı zararlı olduğu tutum ve davranışları nedeniyle sosyal ortamların dışında yer almasına neden olacak davranışlar olarak tanımlanabilmektedir (Sucuoğlu vd., 1990; Kanlıkılıçer, 2005: 11). Problem davranışların görülme sıklığı ve devamlılık süresi uzun olduğu takdirde bireyin okul yaşantısına devam etmesini zorlaştırarak okuldan ayrılmasına sebebiyet verebilir (Keenan ve Wakschling, 2003: 5). Problem davranışlar sergileyen çocuklar, sosyal ve duygusal gelişimlerinde sorunlarla karşı karşıya kalmaktadırlar (Çelik, 2012: 11).

Bireyler davranışlarını sosyal ortamda yaşantısında denge kurabilmek için düzenlerler. Farklı bir pencereden bakıldığında, birey için anlamsız olarak görülmeyen bir davranış, başkalarınca anlamsız ve sorunlu bir davranış olarak görülebilmektedir (Çağlar, 1981 :20). Dışa yönelimli yapıya sahip çocuklar, öfke kontrolü sağlayamama, problem davranışlar sergileme, sosyal beceriler yönünden etkin olamama, aşırı hareketlilik ve dikkat dağınıklığı gibi birçok olumsuz davranışlarda bulunmaktadır. Diğer çocuklarla karşılaştırıldığında dikkat ve ilgi sürelerinin az olduğu, etkinliklere geçiş sürelerinin kısa olduğu belirtilmektedir (Karaoğlu, 2011: 10). İçe yönelim davranış problemleri ise anksiyete, mükemmeliyetçilik, depresyon, obsesif düşünce şemaları, karşılanmamış beklentilerle ilgili problem yaşama, katı düşünme biçimi ve rutinlerde değişiklik olduğunda problem yaşama olarak ele alınabilir (Özbey, 2009: 45).

Alan yazında konuyla ilgili olarak okul öncesi dönem çocukların davranış problemlerinin aileleri ve öğretmenleri tarafından değerlendirilmesinin (Uyanık Balat vd, 2008), okul öncesi öğretmenlerinin, sınıflarında eğitime devam eden 36-72 aylık çocukların göstermiş oldukları davranış problemlerine ilişkin görüşlerin ve problem davranışlarla başa çıkma stratejilerinin (Yumus, 2013), okul öncesi yaş grubundaki çocukların davranış problemlerinin (Zupan vd., 2000; Sadık, 2002; Kanlıkılıçer, 2005; Özey ve Alisinanoğlu, 2009; Şehirli, 2007), çocukların davranış problemlerinde babanın eğitim düzeyinin etkisinin (Alisinanoğlu ve Kesicioğlu, 2010) incelendiği çalışmalara

rastlamak mümkündür. Fakat MEB ve Montessori yaklaşımına göre eğitim alan çocukların davranış problemlerinin karşılaştırıldığı (Keçeçioğlu, 2015) bir çalışmaya raslanmıştır. Bu çalışmada ise, Montessori eğitiminin okul öncesi yaş grubu çocukların problem davranışları üzerine etkisini incelemek amaçlanmıştır. Araştırmanın problem ve alt problemleri aşağıda verilmiştir.

Problem:

Montessori ve devlet okuluna devam eden okul öncesi çocukların davranış problemleri nasıldır?

Alt problemler:

- Montessori ve devlet okuluna devam eden okul öncesi çocukların davranış problemleri cinsiyet ve yaş değişkenine göre nasıldır?
- Montessori ve devlet okuluna devam eden okul öncesi çocukların davranış problemleri anne-babalarının öğrenim durumuna göre nasıldır?
- Okul öncesi dönemde Montessori eğitimi alan ve normal eğitim alan çocukların problem davranışları arasında fark var mıdır?

1. YÖNTEM

1.1. Araştırma Modeli

Çalışma, bir durumu var olduğu gibi tanımlamayı ve değişkenler arasındaki ilişkiyi saptamayı amaçladığı için betimsel tarama modelindedir (Kaptan, 1998). Betimsel çalışmalarda, bir değişkene ait sayısal değerlere dayalı sonuçlar ele alınmaktadır (Büyüköztürk, 2014). Çalışmada mevcut duruma herhangi bir müdahalede bulunulmayıp olduğu gibi betimlenmeye çalışılmıştır.

1.2. Çalışma Grubu

Çalışmada amaçlı örnekleme yöntemi kullanılmıştır. Amaçlı örnekleme yöntemi, araştırmanın amaçları doğrultusunda evrenin sorununa en uygun bir kesimi gözlem konusu yapmak anlamına gelmektedir (Sencer, 1989). Bu çalışmada, çalışmanın amacı doğrultusunda, öncelikle 2015-2016 öğretim yılı ikinci yarısında Samsun İli İlkadım İlçesinde Montessori eğitim alan 4-6 yaş grubu 30 çocuğa ve sonrasında aynı sayıda devlet okuluna giden çocuğa ulaşılmıştır. Çalışma grubu 25'i kız, 35'i erkek olmak üzere toplam 60 çocuktan oluşmuştur.

1.3. Veri Toplama Araçları

Araştırmada veri toplama aracı olarak “Kişisel Bilgi Formu” ve “Anaokulu ve Anasınıfı Davranış Ölçeği” kullanılmıştır. Anaokulu ve Anasınıfı Davranış Ölçeği (Preschool and Kindergarten Behaviour Scales (PKBS-2), Merril (2003) tarafından geliştirilmiş, Türkiye’de geçerlik ve güvenilirlik çalışması Alisinanoğlu ve Özbey tarafından yapılmıştır (Özbey ve Alisinanoğlu, 2009). Ölçek, 4’lü likert tipinde olup Sosyal Beceri Ölçeği ve Problem Davranış Ölçeği olmak üzere iki bağımsız ölçekten oluşmaktadır. Bu çalışmada, Problem Davranış Ölçeği kullanılmıştır. Ölçek Dışa Yönelim, İçe Yönelim, Anti Sosyal ve Ben Merkezci olmak üzere dört faktörden

oluşmaktadır. Problem Davranış Ölçeği'nde "Öfke nöbeti geçirir ya da aşırı tepki gösterir. Kızgın olduğunda bağırır ya da çığlık atar" şeklinde çocuklarda problem olabilecek davranışları tanımlayan maddeler yer almaktadır. Problem Davranış Ölçeği birinci faktör için yapı güvenirliği .96, açıklanan varyans .62; ikinci faktör için yapı güvenirliği .90 açıklanan varyans .65, üçüncü faktör için yapı güvenirliği .89, açıklanan varyans .73, dördüncü faktör için yapı güvenirliği .75, açıklanan varyans .51 olarak saptanmıştır. Problem Davranış Ölçeği birinci faktörün Cronbach Alfa değeri. 95, ikinci faktörün Cronbach Alfa değeri. 87, üçüncü faktörün Cronbach Alfa değeri. 81, dördüncü faktörün Cronbach Alfa değeri .72; Problem Davranış Ölçeği toplam Cronbach Alfa değeri .96 olarak belirlenmiştir. Ölçekten alınan yüksek puanlar problem davranışların fazla olduğu şeklinde yorumlanmaktadır.

1.4. Verilerin Toplanması ve Analizi

Çalışmada okul öncesi öğretmenlerine "Anaokulu ve Anasınıfı Davranış Ölçeği-AADÖ" verilmiş ve çocuklara ilişkin gözlemleri doğrultusunda doldurulmaları istenmiştir. Veriler SPSS 20 paket programı ile analiz edilmiştir. Verilerin analizinde, çalışma grubunda yer alan birey sayısının azlığı ve normallik varsayımlarının karşılanmaması nedeniyle Kruskal Wallis H ve Mann Whitney U testi kullanılmıştır (Büyüköztürk, 2014). Verilerin analizinden elde edilen sonuçlar yorumlanırken, anlamlılık düzeyi olarak 0,05 kullanılmıştır.

2. BULGULAR

Bu bölümde, araştırmanın alt problemleri doğrultusunda Montessori ve devlet okuluna devam eden çocukların cinsiyet ve yaşlarına, anne-baba öğrenim durumlarına göre problem davranış durumları aktarılmıştır. Sonrasında, araştırmanın hipotezi doğrultusunda, çocukların devam ettiği okul türüne göre davranış problemleri bulgularına yer verilmiştir.

Tablo 1'de çocukların AADÖ puanlarının cinsiyete göre Mann Whitney U Testi ve Tablo 2'de yaşlarına göre Kruskal Wallis H test sonuçları verilmiştir.

Tablo 1: Çocukların AADÖ Puanlarının Cinsiyete Göre İlişkin Mann Whitney U Testi Sonuçları

Alt Boyutlar	Cinsiyet	Montessori Okulu				M.W.U. Testi		Devlet Okulu				M.W.U. Testi	
		N	\bar{X}	Ss	Sıra Ort.	Z	p	N	\bar{X}	ss	Sıra Ort.	Z	P
Dışa Yönelim	Kız	14	20,00	6,95	15,04	-0,280	0,780	11	24,91	5,72	11,91	-1,703	0,089
	Erkek	16	19,88	5,49	15,91			19	33,26	12,33	17,58		
İçe Yönelim	Kız	14	5,00	1,34	16,29	-0,706	0,480	11	9,18	2,86	15,95	-0,217	0,828
	Erkek	16	5,13	0,34	14,81			19	9,21	4,18	15,24		
Anti Sosyal	Kız	14	3,50	0,94	16,39	-0,702	0,482	11	3,45	0,69	12,00	-1,767	0,077
	Erkek	16	3,25	0,58	14,81			19	4,74	2,08	17,53		
Ben Merkezci	Kız	14	4,00	1,41	17,64	-1,542	0,123	11	7,36	1,91	17,95	-1,171	0,242
	Erkek	16	3,31	0,79	13,63			19	6,47	2,82	14,08		

Toplam	Kız	14	33,00	8,02	16,14	-0,381	0,703	11	44,91	7,29	12,27	-1,530	0,126
	Erkek	16	31,56	5,94	14,94			19	53,68	17,08	17,37		

Tablo 1'e göre, çocukların AADÖ toplam puanı ile cinsiyetleri arasında anlamlı bir fark yoktur ($p>0,05$). Buna göre, çocukların problem davranışlarının onların cinsiyetinden anlamlı ölçüde etkilenmediği söylenebilir.

Tablo 2: Çocukların AADÖ Puanlarının Yaşa Göre İlişkin Kruskal Wallis H Testi Sonuçları

Alt Boyutlar	Yaş	Montessori Okulu				K.W.H Testi		Devlet Okulu			K.W.H. Testi		
		N	\bar{X}	Ss	Sıra Ort.	H	p	N	\bar{X}	ss	Sıra Ort.	H	P
Dışa Yönelim	4 yaş	9	18,89	3,02	15,61	0,463	0,794	5	26,80	8,29	12,80	1,020	0,601
	5 yaş	16	21,25	7,88	16,16			21	30,10	11,26	15,52		
	6 yaş	5	17,60	1,67	13,20			4	35,00	14,02	18,75		
İçe Yönelim	4 yaş	9	5,11	0,33	14,61	0,313	0,855	5	12,40	4,04	22,7	4,685	0,096
	5 yaş	16	5,44	1,26	15,88			21	8,81	3,40	14,64		
	6 yaş	5	5,20	0,45	15,90			4	7,25	3,20	11,00		
Anti Sosyal	4 yaş	9	3,22	0,44	15,00	0,884	0,643	5	5,40	2,88	18,20	1,139	0,566
	5 yaş	16	3,38	0,89	15,00			21	4,00	1,55	14,45		
	6 yaş	5	3,60	0,89	18			4	4,25	1,26	17,63		
Ben Merkezci	4 yaş	9	3,89	1,27	17,56	2,766	0,251	5	7,00	3,08	15,90	0,341	0,843
	5 yaş	16	3,69	1,25	15,75			21	6,90	2,62	15,86		
	6 yaş	5	3,00	0	11,00			4	6,00	1,41	13,13		
Toplam	4 yaş	9	31,11	3,92	15,72	1,025	0,599	5	51,60	16,50	15,00	0,140	0,932
	5 yaş	16	33,75	8,76	16,47			21	49,81	14,96	15,33		
	6 yaş	5	29,40	2,19	12,00			4	52,50	15,50	17,00		

Tablo 2'ye göre, çocukların Anaokulu ve Anasınıfı Davranış Ölçeği alt boyutları ve toplam puanı ile yaşları arasında anlamlı bir fark yoktur ($p>0,05$). Buna göre, çocukların problem davranışlarının onların yaşlarından anlamlı ölçüde etkilenmediği söylenebilir.

Tablo 3'te anne öğrenim durumu, Tablo 4'te baba öğrenim durumu ile çocukların problem davranışları arasındaki farka ilişkin Mann Whitney U testi sonuçları verilmiştir.

Tablo 3: Çocukların AADÖ Puanlarının Anne Öğrenimine Göre Mann Whitney U Testi Sonuçları

Alt Boyutlar	Anne öğrenim	Montessori Okulu				M.W.U. Testi		Devlet Okulu			M.W.U. Testi		
		N	\bar{X}	Ss	Sıra Ort.	Z	p	N	\bar{X}	ss	Sıra Ort.	Z	P
Dışa Yönelim	Lise ve altı	7	22,29	9,57	16,57	-0,381	0,703	24	30,46	11,68	15,46	-0,05	0,959
	Üniversite	23	19,22	4,67	15,17			6	29,17	9,02	15,67		
İçe Yönelim	Lise ve altı	7	5,00	0	13,00	-1,325	0,185	24	9,67	3,82	16,52	1,283	0,199
	Üniversite	23	5,39	1,08	16,26			6	7,33	2,66	11,42		
Anti Sosyal	Lise ve altı	7	3,14	0,38	13,93	-0,729	0,466	24	4,54	1,91	17,04	2,046	0,041*
	Üniversite	23	3,43	0,84	15,98			6	3,17	0,41	9,33		
Ben Merkezci	Lise ve altı	7	3,57	1,51	13,71	-0,758	0,449	24	6,88	2,69	15,67	0,209	0,834
	Üniversite	23	3,65	1,07	16,04			6	6,50	1,87	14,83		
Toplam	Lise ve altı	7	34,00	10,86	15,43	-0,025	0,980	24	51,54	15,75	15,85	0,441	0,659

Üniversite	23	31,70	5,41	15,52	6	46,17	9,70	14,08
------------	----	-------	------	-------	---	-------	------	-------

*p<0,05

Tablo 3'e göre devlet eğitimine devam eden çocukların AADÖ Anti Sosyal alt boyut puanı bakımından anne öğrenim düzeyi arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık bulunmaktadır ($p<0,05$). Annesi üniversite mezunu olan çocukların anti sosyal alt boyut puanı ($\bar{x}=3,17$), annesi lise ve altı mezunu olanlara göre ($\bar{x}=4,54$) anlamlı derecede düşüktür. Buna göre, devlet okuluna devam edip annesi üniversite mezunu olan çocukların anti sosyal davranış problemlerinin, diğer çocuklara göre daha düşük olduğu söylenebilir.

Tablo 4: Çocukların AADÖ Puanlarının Baba Öğrenimine Göre Mann Whitney U Testi Sonuçları

Alt Boyutlar	Baba öğrenim	Montessori Okulu				M.W.U. Testi		Devlet Okulu				M.W.U. Testi	
		N	\bar{X}	Ss	Sıra Ort.	Z	p	N	\bar{X}	ss	Sıra Ort.	Z	P
Dışa Yönelim	Lise ve altı	7	22,29	9,57	16,57	-0,381	0,703	20	31,50	12,21	16,25	-0,661	0,508
	Üniversite	23	19,22	4,67	15,17			10	29,60	8,29	14,00		
İçer Yönelim	Lise ve altı	7	5,00	0	13,00	-1,325	0,185	20	9,60	4,03	16,15	-0,578	0,563
	Üniversite	23	5,39	1,08	16,26			10	8,40	2,95	14,20		
Anti Sosyal	Lise ve altı	7	3,14	0,38	13,93	-0,729	0,466	20	4,40	1,79	16,48	-0,915	0,360
	Üniversite	23	3,43	0,84	15,98			10	4,00	1,89	13,55		
Ben Merkezci	Lise ve altı	7	3,57	1,51	13,71	-0,758	0,449	20	6,70	2,64	14,98	-0,466	0,642
	Üniversite	23	3,65	1,07	16,04			10	7,00	2,40	16,55		
Toplam	Lise ve altı	7	34,00	10,86	15,43	-0,025	0,980	20	52,20	16,09	16,33	-0,727	0,467
	Üniversite	23	31,70	5,41	15,52			10	47,00	11,61	13,85		

Tablo 4'e göre, çocukların AADÖ toplam puanı ile babaların öğrenim durumu arasında anlamlı bir fark yoktur ($p>0,05$). Buna göre, çocukların problem davranışlarının babalarının öğrenim durumundan etkilenmediği söylenebilir.

Tablo 5'te çocukların devam ettiği okul türüne göre problem davranışları arasındaki farka ilişkin Mann Whitney U testi sonuçları verilmiştir.

Tablo 5: Çocukların AADÖ Puanlarının Okul Türüne Göre Mann Whitney U Testi Sonuçları

	Okul Türü	n	\bar{X}	ss	Sıra Ort.	Z	p
	Devlet Okulu	30	30,20	11,07	40,98		
İçer Yönelim	Montessori Okulu	30	5,30	0,95	19,32	-5,323	0,001*
	Devlet Okulu	30	9,20	3,70	41,68		
Anti Sosyal	Montessori Okulu	30	3,37	0,76	25,68	-2,455	0,014*
	Devlet Okulu	30	4,27	1,80	35,32		
Ben Merkezci	Montessori Okulu	30	3,63	1,16	18,95	-5,291	0,001*
	Devlet Okulu	30	6,80	2,52	42,05		
Toplam	Montessori Okulu	30	32,23	6,9	17,93	-5,587	0,001*
	Devlet Okulu	30	50,47	14,76	43,07		

Tablo 5'e göre, AADÖ anlamlı bir farklılık bulunmaktadır ($p<0,05$). Montessori eğitimi alan çocukların Dışa Yönelim, İçe Yönelim, Anti Sosyal, Ben Merkezci alt boyut ve ölçek toplam puanı normal eğitime devam eden çocuklara göre anlamlı derecede düşüktür. Buna göre, Montessori eğitimi alan çocukların, problem davranış gösterme durumlarının normal okula devam eden çocuklardan daha düşük düzeyde olduğu söylenebilir.

3. TARTIŞMA

Bu bölümde, araştırmanın alt problemleri doğrultusunda elde edilen sonuçlar sırasıyla verilerek tartışılmıştır.

Çalışmada, çocukların problem davranışlarının onların cinsiyeti ve yaşlarından anlamlı ölçüde etkilenmediği belirlenmiştir. Çalışma bulgularıyla benzer olarak, Sadık (2002) okul öncesi eğitim veren sınıflarda karşılaşılan problem davranışları incelediği çalışması sonucunda yaş gruplarına göre problem davranışların farklılık göstermediğini belirlemiştir. Çalışma bulgularından farklı olarak Kanlıklıçer (2005) ise yaptığı araştırmada, çocukların yaşları ile davranış problemleri arasındaki ilişkiye bakmış, 6 yaş grubunun daha küçük yaş gruplarına göre daha fazla problem davranış gösterdiklerini ifade etmiştir. Şehirli (2007), 5-6 yaş grubu çocukların yaşları ile istenmeyen davranışları arasındaki ilişkiyi karşılaştırdığı araştırma sonucunda 5 yaş grubundaki çocukların 6 yaş grubundaki çocuklara göre sosyal kaygı davranışlarının daha fazla olduğunu belirlemiştir. Özbey ve Alisinanoğlu (2009), okul öncesi çocukların problem davranışlarının çocukların cinsiyetinden anlamlı düzeyde etkilendiklerini, erkek çocukların kız çocuklara oranla daha fazla problem davranışa sahip olduklarını belirlemişlerdir. Bu sonuçların araştırma bulgularından farklı olduğu söylenebilir.

Çalışmada baba öğrenim durumunun çocukların davranış problemleri üzerinde anlamlı etkisi olmadığı, devlet okuluna devam edip annesi üniversite mezunu olan çocukların anti sosyal davranış problemlerinin, diğer çocuklara göre daha düşük olduğu belirlenmiştir. Bu bulgudan farklı olarak Özbey ve Alisinanoğlu (2009), çalışmalarında, çocukların problem davranışlarının anne öğrenim düzeyinden etkilenmediğini, baba öğrenim düzeyinden etkilendiğini belirlemişlerdir. Babası ilköğretim ve lisansüstü mezunu olan çocukların problem davranışlarının diğer çocuklardan daha yüksek olduğu görülmüştür. Farklı değişkenler, çocuklardaki davranış problemleri üzerinde etkili olabilmektedir. Bunların başında yetişkin tutumlarının geldiği söylenebilir. Özbey (2009) yaptığı araştırma sonucunda okul öncesi eğitim alan çocukların problem davranışlarında öğretmenlerin çeşitli özelliklerinden etkilendiği sonucuna ulaşmıştır. Öğretmenlerin çocuklara sözel olarak ifade ettikleri olumlu davranış biçimlerinin uygulamaya dönük kısmında, çocukların öğretmenlerin sınıflardaki tutum ve davranışlarını model aldığı ifade edilebilir. Okul öncesi dönemde davranışların model alma yoluyla kazanıldığı düşünüldüğünde hem öğretmenlerin hem de ailelerin sergiledikleri davranışlara dikkat etmeleri gerekmektedir.

Yapılan çalışmada, Montessori eğitimi alan çocukların problem davranış ölçeği toplam puanı normal eğitime devam eden çocuklara göre anlamlı derecede düşük olduğu belirlenmiştir. Keçeçioğlu (2015) yaptığı çalışmada, MEB programına göre eğitim alan çocukların davranış problemlerinin Montessori yaklaşımına göre eğitim alan çocuklardan daha yüksek olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Montessori eğitiminin içinde yer alan “düzen duygusu” ile düzenin devamlılığını sağlamak suretiyle bireye sorumluluk vererek aldığı sorumluluğu yerine getirmesine olanak sağlamak çocukların davranış problemlerini azaltmada etkisinin olduğu ifade edilebilir (2011: 143). Bu araştırmanın, çalışma bulgularını desteklediği görülmektedir. Montessori eğitimi modelinde yer alan sessizlik alıştırmalarının ve düzen duygusu çalışmalarının eğitim ve öğretimle planlanarak sunulması, kazanılması beklenen davranışın çocuk tarafında da kabul edilerek uygulanmasına rehberlik etmektedir.

SONUÇ ve ÖNERİLER

Sonuç olarak, çocuk ve yetişkinlere ilişkin bazı değişkenlerin çocukların problem davranışları üzerinde etkili olduğu bilinse de bu çalışmada çocukların cinsiyet ve yaşı ile baba öğrenim durumunun onların problem davranışları üzerinde etkisi olmadığı, anne öğrenim durumunun ise etkili olabileceği bulunmuştur. Çalışmada, Montessori eğitim modelinin çocukların problem davranışlarını azaltmada etkili bir eğitim modeli olduğu sonucuna varılmıştır. Bu doğrultuda aşağıdaki öneriler geliştirilmiştir:

- Çocukların eğitiminde farklı öğretim yöntem ve modellerinden yararlanılabilir. Okul öncesi eğitim programı, eklettik bir yapıya sahiptir ve öğretmene kullanacağı yöntemler konusunda esneklik tanımaktadır. Montessori veya farklı eğitim yaklaşımlarının olumlu özelliklerinden yararlanılarak çocukların problem davranışlarını önlemek veya mevcut problemlerini azaltmak amacıyla mevcut okul öncesi eğitim programına adapte edilebilir.
- Benzer bir çalışma farklı illerde, farklı çalışma gruplarıyla yapılarak sonuçlar karşılaştırılabilir.
- Deney ve kontrol gruplu çalışmalar yapılarak, değişkenler kontrol altında tutulabilir, ön test- son test verileri karşılaştırılabilir.

KAYNAKÇA

Akkaya, S. (2006), “Okul Öncesi Eğitim Kurumlarında Uygulanan Fen ve Doğa Etkinliklerinin Çocukların Problem Çözme Becerilerine Etkisi Konusunda Öğretmen Görüşleri”, *Anadolu Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü – İlköğretim Anabilim Dalı*, Yüksek Lisans Tezi.

Alisinanoğlu, F. & Kesecioğlu, O. S. (2010), “Okul öncesi dönem çocukların davranış sorunlarının çeşitli değişkenler açısından incelenmesi”, *Kuramsal Eğitimbilim*, 3(1): 93-110.

Aydın, İ. (2012), *Alternatif Okullar*, Pegem Akademi, Ankara.

Beken, S. (2009) “Montessori Yöntemi Etkinliklerinin 5-6 Yaş Çocuklarının El becerilerinin Gelişimine Etkisi”, *Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü- İlköğretim Anabilim Dalı*, Yüksek Lisans Tezi.

Bowlby, J, Winnicott, W. D, Montessori, M, Kaplan, J. L. & Bettelheim, B. (1998), *Çocukları Anlamak* (Çev., A. Yazıcı), Gendaş Yayın, İstanbul.

Büyüköztürk Ş. (2014), *İstatistik, Araştırma Deseni SPSS Uygulamaları ve Yorumu*, Pegem Akademi Ankara.

Çağlar, D. (1981), *Uyumsuz Çocuklar ve Eğitimi*, Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları Ankara.

Çelik, S. (2012), “Problem Davranışları Önlemeye Yönelik Başarıya İlk Adım Erken Eğitim Programı Anaokulu Versiyonunun Etkililiği”, *Anadolu Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü- Özel Eğitim Anabilim Dalı*, Yüksek Lisans Tezi.

Durakoğlu, A. (2010), “Maria Montessori’ye Göre Çocuğun Doğası ve Eğitimi”, *Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü- Ortaöğretim Sosyal Alanlar Eğitimi Anabilim Dalı*, Doktora Tezi.

Durakoğlu, A. (2011), “Maria Montessori’ye Göre Okul Öncesi Çocukluk Döneminin Özellikleri”, *Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi*, 2(16): 133-145.

Erben S. (2005), “Montessori Materyallerinin Zihin Engelli ve İşitme Engelli Çocukların Alıcı Dil Gelişiminden Görsel Algı Düzeyine Etkisi”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü- Çocuk Gelişimi ve Eğitimi Anabilim Dalı*, Yüksek Lisans Tezi.

Ergin, K.H. & Köse, S. (2008), “Zekâ Türüne Göre Çocuk Eğitimi”, *Hepsi Çocuk Yayınevi*, İstanbul.

Kanlıkılıçer, P. (2005), “Okul Öncesi Davranış Sorunları Tarama Ölçeği Geçerlilik Güvenirlik Çalışması”, *Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü- Okul Öncesi Öğretmenliği Anabilim Dalı*, Yüksek Lisans Tezi.

Kaptan, S. (1998), *Bilimsel Araştırma ve İstatistik Teknikleri*, Geliştirilmiş 11.Baskı, Tekışık Web Ofset, Ankara.

Karaoğlu, M. (2011), “Başarıya İlk Adım Erken Müdahale Programının 5-6 Yaş Grubu Çocuklarının Problem Davranışlarına, Sosyal Becerilerine ve Akademik Etkinliklerle İlgilenme Sürelerine Olan Etkisi”, *Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü- İlköğretim Anabilim Dalı*, Doktora Tezi.

Keçecioğlu, Ö. (2015),” Okul Öncesi Eğitim Programı ve Montessori Yaklaşımına Göre Eğitim Alan 5 Yaş Çocukların Sosyal Becerilerinin İncelenmesi”, *Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü- İlköğretim Anabilim Dalı*, Yüksek Lisans Tezi.

Keenan, K. & Wakschlag, L. (2003), “Identifying Behaviour Problems in Young Children”, *Bulletin of The Centre of Excellence for Early Childhood Development*, 2(1): 5.

Martin, J. R. (1998), *Okul Yuvası Çocuk Eğitiminde Yeni Yaklaşımlar*, (Çev., Y. Gürsel), Gendaş Yayınları İstanbul.

Merril, K. W. (2003), *Preschool and Kindergarten Behavior Scales*, Second Edition. Examiner's Manual, Pro-ed. An International Publesher.

Öngören, S. (2008), "Okul Öncesi Eğitim Kurumlarına Devam Eden 4-5 Yaş Grubu Çocuklarına Geometrik Şekil Kavramı Kazandırma Montessori Eğitim Yönteminin Etkililiği", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü- Çocuk Gelişimi ve Ev Yönetimi Anabilim Dalı*, Yüksek Lisans Tezi.

Özbey, S. (2009), "Anaokulu ve Anasınıfı Davranış Ölçeğinin Geçerlik Güvenirlik Çalışması ve Destekleyici Eğitim Programının Etkisinin İncelenmesi", *Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü- Çocuk Gelişimi ve Eğitimi Anabilim Dalı*, Doktora Tezi.

Sadık F. (2002), *Sınıf İçindeki Problem Davranışların Nedenleri*, Eğitim Araştırmaları.

Sencer, M. (1989), *Toplumbilimlerinde Yöntem*, Beta Basım İstanbul.

Sucuoğlu, B., Gümüşçü, Ş. & Pişkin, Ü. (1990), "Fiziksel Egzersizlerin Saldırgan Davranışlar Üzerindeki Etkisi", *Eğitim Bilimleri Birinci Ulusal Kongresi*, Ankara, ss. 260-270.

Şehirli, N. (2007), "Çocuk Davranışlarını Değerlendirme Ölçeği'nin geliştirilmesi ve bazı değişkenlere göre incelenmesi", *Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü- Çocuk Gelişimi ve Eğitimi Anabilim Dalı*, Yüksek Lisans Tezi.

Topbaş, E. (2014), *Montessori Yöntemiyle Çocuk Eğitimi*, Panama Yayıncılık Ankara.

Uyanık, B. G., Şimşek, Z. & Akman, B. (2008), "Okul Öncesi Eğitim alan Çocukların Davranış Problemlerinin Anne ve Öğretmen Değerlendirilmeleri Açısından Karşılaştırılması", *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 34(34): 263-275.

Yiğit, T. (2008), "Okul Öncesi Eğitim Kurumlarında Montessori ve Geleneksel Öğretim Yöntemlerini Alan Çocukların Sayı Kavramını Kazanma Davranışlarının Karşılaştırılması", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü- İlköğretim Anabilim Dalı*, Yüksek Lisans Tezi.

Zupan, M. Gril, A. & Kav, T. (2000), "The Slovenian Version of The Social Competence and Behaviour Evaluation Scale Preschool Edition", The Second Preliminary Validation, *Horizons of Psychology*, 9(4): 7-23

Yasemin Yücesan, 2012 yılında Kafkas Üniversitesi Okul Öncesi Öğretmenliğinden mezun oldu. Daha sonra özel eğitim ve rehabilitasyon merkezinde çalışmaya başladı. 2015 yılında Karabük Üniversitesi Çocuk Gelişimi ve Eğitimi bölümünde yüksek lisansa başladı. 2017 yılında mezun oldu. Kapadokya Üniversitesinde Öğretim Görevlisi olarak çalışmaktadır.

Yasemin Yücesan graduated from Kafkas University Preschool Teacher Training School in 2012. Then she started working at a special education and rehabilitation center. She

graduated from Karabük University, Department of Child Development and Education in 2015. She graduated in 2017. She is a lecturer at Cappadocia University.

Arzu Özyürek, 1972'de Samsun'da doğdu. Lisans eğitimini Gazi Üniversitesi Çocuk Gelişimi ve Okul Öncesi Eğitimi Bölümü'nde tamamladı. Yüksek Lisansını 2004'te ve doktorasını 2009'da Gazi Üniversitesi Çocuk Gelişimi bölümünde yaptı. 2013 yılında doçent ünvanını aldı. 2009 yılından itibaren Karabük Üniversitesinde öğretim üyesi olarak görev yapmaktadır. Çocuk gelişimi, okul öncesi eğitim, ebeveyn tutumları, anne-baba eğitimi, problem çözme ve sosyal beceriler, çocuklarda bellek gelişimi vb. konularda İngilizce ve Türkçe farklı akademik dergilerde yayınları bulunmaktadır. Lisans ve yüksek lisans düzeyinde aile eğitimi ve katılımı, çocuk edebiyatı, öğretim ilke ve yöntemleri, bilişsel gelişim, aile içi şiddet, çocuk ve oyun, çocuk gelişiminde yeni yaklaşımlar gibi dersleri yürütmektedir.

Arzu Özyürek, she was born in Samsun in 1972. She received a bachelor's degree from Gazi University, in Child Development and Preschool Education in 1995. She obtained her master's degree in 2004 and PhD in 2009 in Child Development from Gazi University. She was appointed associate professor in 2013. She has been working as a teaching staff at Karabuk University in Karabük since 2009. She has several studies and papers published in various academic journals in English and in Turkish in child development, preschool education, parent attitudes, father-mother education, problem solving and social skills, children's memory development and others. She teaches undergraduate and graduate level courses on parent's education and participation, children literature, teaching principles and methods, cognitive development, child and play, violence in family new approaches to child development.

19. YÜZYIL OSMANLI DEVLETİ'NDE KENTLEŞME: YÖNETSEL REFORMLAR İLE OSMANLI AYDINLARININ KENT ÜZERİNE İZLENİMLERİNE DAYALI KARŞILAŞTIRMALI BİR İNCELEME

URBANIZATION FOR 19TH CENTURY OTTOMAN EMPIRE: AN ANALYSIS ON ADMINISTRATIVE REFORMS WITH URBAN IMPRESSIONS OF OTTOMAN INTELLECTUALS

Pınar BAYRAM

Ege Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gazetecilik Anabilim Dalı

Doktora Öğrencisi

pinarbayram@windowslive.com

*Received 26 January 2017- Accepted 21 February 2017
Gönderim 26 Ocak 2017- Kabul 21 Şubat 2017*

Öz: 19. yüzyıl, Osmanlı Devletinde ekonomik, toplumsal, siyasal ve hukuksal alanda pek çok reformun yapıldığı ve topyekûn toplumsal bir dönüşümün yaşandığı önemli bir süreçtir. Batı ile ilişkilerin geliştiği bu dönemde Osmanlı Devleti, dış ticarete ve sermayeye kapılarını açmış, Batı ile ticaret yoluyla ekonomik ilişkileri geliştirmiştir. Değişen sosyo-ekonomik ilişkiler, kent alanını da etkilemiştir. Osmanlı devletinde kent üzerine izlenimlerini aktaran Osmanlı aydınlarının kullandığı araçlardan biri de romanlar olmuştur. Bu tarihsel kaynaklar, kurgusal da olsa gündelik hayata ilişkin ipuçları taşımaktadır. Çalışma yönetsel reformlarla roman yazarlarının düşünceleri üzerinde karşılaştırmalar yaparken, aynı zamanda dönemin kentsel reformlarının gelişimini inceleyecektir.

Anahtar Kelimeler: Kentleşme, roman, tanzimat dönemi, modernleşme, kentsel dönüşüm

Abstract: 19th century is an important process for the Ottoman Empire with economic, social, political and legal reforms and an overall experience of social transformation in many areas. In this period that relations with the West were developed the Ottoman Empire had opened its doors to foreign trade and had developed economic relations through trade with the West. Changing socio-economic relations also influenced the urban areas. One of the tools used by Ottoman intellectuals who shared their impressions on the city of the Ottoman Empire are the novels. These historical resources, albeit fictional bears clues about real life. While working on the idea of the novelists comparison with the administrative reform, the development of urban reform during the same time period will be examined.

Keywords: Urbanization, novel, tanzimat period, modernization, mransformation of urban

GİRİŞ

Sened-i İttifakla temelleri atılan fakat 1839 yılında Gülhane Hatt-ı Hümâyunu'nuyla başladığı kabul edilen Tanzimat dönemi, 1856'da Islahat Fermanıyla kapsam olarak genişletilmiştir. Tanzimat'ın ilanı aynı zamanda resmi olarak batılılaşmanın ilanı olmuş ve Tanzimat dönemi, Osmanlı toplumuna (sınırlı) özgürlük ve eşitlik getirmeyi iddia etmiştir. Tanzimat dönemiyle birlikte toplumsal ve hukuksal anlamda yeniliklere kapılarını açan Osmanlı Devleti, çeşitli uluslar arası sözleşmelerle liberal ekonomi politikalarını yürürlüğe sokmuştur.

Osmanlı devletini liberal ekonomi politikalarla tanıştıran belge, Gülhane Hatt-ı Hümâyun'dan iki yıl sonra 1838 yılında imzalanan Osmanlı-İngiliz Ticaret Antlaşmasıdır. Bu antlaşmayla, İngiltere'de ortaya çıkan 'bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler' ilkesi, ilk defa Osmanlı Devleti'nde uygulamaya konulmuştur (Eryılmaz,1992: 84). Bu antlaşma, İmparatorluğun, Avrupa kapitalizminin siyasi-iktisadi mantığına dahil olmasını kurumsallaştırma yolunda atılan ilk adım olmuştur. Birkaç yıl içinde benzer hükümler taşıyan antlaşmalar, diğer Avrupa devletleriyle de imzalanmıştır. Tekeller dışında ticaretin kolay olduğu bir yer olan Osmanlı Devleti, artık tam bir serbest ticaret bölgesi haline gelmiştir (Keyder, 2007: 42). Bu antlaşmaya ek olarak Şevket Pamuk'un (2005: 198-204), belirttiği gibi 1854 dış borçlanması, 1850 demiryolları yapımında yabancı sermayeye verilen imtiyazların artması uzun dönemde Osmanlı ekonomisini iyice dışa bağımlı hale getirmiştir.

19.yüzyılda yaşanan ekonominin dışa bağımlı hale gelmesi, Osmanlı toplumunda iş gücünü, sermaye birikim sürecini etkilemiş ve kentin yapısal bütünlüğünde de doğrudan hissedilmiştir. Bu gelişmeler arasında büyük şehirlerde artan ekonomik faaliyet, göç olgusunu da ortaya çıkartmıştır. Osmanlı kentlerinin (özellikle İstanbul) altyapısal eksiklikleriyle birleşen bu gelişmeler İstanbul'un kentsel düzeninde bazı sorunlara yol açmış ve sorunların çözümü için reformlara başvurulmuştur. Fakat Osmanlı devletinde 19.yüzyıl kentsel reformları sorunları çözememiş ve günümüze uzanan kentsel sorunlar kronikleşmiştir.

Osmanlı Devleti'nin modernleştiricileri Osmanlı aydınları olmuştur. Osmanlı aydınları devletin yıkılmasını önlemek için Batı'dan ilham alarak çözümler üretmiş, bu çözümleri eserleriyle halka aktararak bir köprü ve eğitici kimliğine bürünmüşlerdir. Günümüze ulaşan bu eserler, edebi önemlerinin yanında siyasi-tarihi bir kaynak niteliği de taşımaktadırlar. 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin toplum yapısı, gelenek-görenekleri, toplumun aksak yönleri ve sosyal, siyasal, kültürel ve ekonomik sorunları, romanlardan izlenebilir.

19.yüzyıl Osmanlı roman yazarları kent konusundaki fikirlerini yine Batı'dan yola çıkarak çözümlenmeye çalışmışlardır. Yazarlar özellikle Avrupa kentleriyle Osmanlı kentlerini karşılaştırmışlar ve Avrupa kent kurgusu üzerinden düşüncelerini dile getirmişlerdir.

1. KAVRAMSAL BAKIŞ: KENT VE KENTLEŞME

Kent sözcüğü; Orta Asya Türklerince şehir karşılığı olarak kullanılmıştır. Soğdça'dan Türklerin diline geçen “kend”, “Yarkend”, “Taş- kend”, “Semizkend” (Semerkant) örneklerinde olduğu gibi birçok büyük şehre adını vermiştir (Kaya, 2007: 9-10).

Mehmet Ali Kılıçbay, kenti *kendi kendini yöneten ve bir arada oturan bir topluluğun işgal ettiği, bu işgalden ötürü iskân ettiği ve buna bağlı olarak örgütlediği mekân* olarak tanımlamıştır (Kılıçbay, 1993: 29). Kılıçbay, kent ve örgütlenme arasında ilişki kurmuş ve yönetimin örgütlenme fonksiyonunu vurgulamıştır. Buna göre kenti diğer yerleşim yerlerinden ayıran temel husus kentin örgütlenme esasına göre kendi kendine yetebilmesidir.

Sevgi Aktüre'nin tanımındaysa kent (1985b: 891) *tarım dışı üretimin yoğun biçimde yapıldığı, kırsal ve kentsel tüm üretimin denetlendiği, dağıtımın kontrol edildiği, belirli bir teknolojinin beraberinde getirdiği büyüklük, yoğunluk, farklılaşma ve bütünleşme düzeyine ulaşmış yerleşme türü* olarak belirtilmiştir. Bu tanımda kentin tarım dışı üretim, denetim ve kontrol işlevine dikkat çekilmiştir.

Kent kavramı ile aynı anlamı ifade etmek üzere yaygın olarak kullanılan şehir kelimesi de Farsçada “şehir” kökeninden gelmektedir (Kaya, 2007: 10). Şehir, *bir insanlar topluluğundan, kamu hizmetlerinden, kurumlar ve idari aygıtlar toplamından fazla bir şeye işaret etmektedir. Kentten farklı olarak şehirler, gelenek ve göreneklerin, örgütlü tavır ve görüşlerin tamamıdır. Şehrin, kendine özgü bir kültürü vardır. Dolayısıyla şehir, bir mekânda yoğunlaşmış yapıların ve insanların toplamının üstündedir* (Kaya, 2007: 13). O halde şehir, kentin somut niteliklerini aşmakta ve onların matematiksel toplamından fazla bir şeyi (aşkınlığı) ifade etmektedir.

İlber Ortaylı'ya göre şehir, işbölümü ve uzmanlaşmanın diğer yerleşim türlerine göre gelişmiş olduğu ve nitelikli insan gücünün yoğunluklu yaşadığı yerleşim birimleridir. Bu özelliğinden dolayı şehirlerin diğer yerleşim yerlerini iktisadi anlamda merkezi kontrol edebilme işlevi söz konusudur (Ortaylı, 2008: 279-280). Şehir, sürekli değişen sosyo-ekonomik ve gelişen kültürel hayatın yeni taleplerine göre sürekli yeniden inşa edilen bir canlı organizma olarak yaşar. Bu yüzden şehrin iktisadi bir birim olmasının yanında kültürel ve toplumsal deneyimlerinin de toplamı olduğu gözden kaçırılmamalıdır. Cansever (1999: 511-514), şehrin, bir ön iradenin ürünü olduğunu belirtirken, bir şehri büyütme kararının arkasında aynı zamanda asırlarca peşinden gidilen bir kültürel iradenin ürünü gözüyle de bakılması gerektiğini ifade etmektedir. Şehir, o bölgede yaşayan insanların tarihsel, kültürel, toplumsal, siyasal karakterinin vuku bulduğu mekândır. Osmanlı devletinde de şehirler 600 yıllık kültürel birikimini havasına sindirmiştir.

Osmanlıdaki şehirleşme dünyanın en yoğun bölgelerini kaplaması sebebiyle yapısı ve özellikleri bakımından bir sentez şeklinde gelişmiş ve “Osmanlı şehri” tabiriyle yeni bir şehir türü ortaya çıkarmıştır (Yaylı ve Pustu, 2010: 145). Örneğin Cansever (1999: 511), kendine has bir kültürün ürünü olan Osmanlı sokağındaki her evin bile “kendi

başına” var olduğunu ve Osmanlı evlerinin “şahsiyete sahip varlıklar” olduğunu belirtmektedir

Şehir bir toplumun kültürel, iktisadi, siyasi unsurlarından etkilenir. Dolayısıyla her şehrin kendine has yapısal bir düzeni vardır. İlber Ortaylı, klasik Osmanlı şehirlerinin yapısal özellikleri arasında merkezde bir mabet (cami), merkezi devlet ofisi (başkentte saray, eyaletlerde sancakbeyi konağı), lonca binası ve depo gibi bir bedesten olduğunu ve bu çekirdek bölgenin hemen etrafında zanaatçıların ve esnafın olduğu bir çarşının bulunduğunu belirtir (Ortaylı, 2008: 280-281). Ayrıca mahalle merkezlerinde sosyal bir müessese olarak mescidin yanında hamamlar da bulunmaktadır (Cansever, 1999: 516). Görüldüğü gibi şehirler toplumun ortak ihtiyaçlarına cevap verebilir nitelikte planlanmaktadır.

Osmanlı’da şehir merkezinin oluşumu, yönetimi, alt yapı ve sosyal donanımı, halkın şehri inşa etme yaklaşımı vakıflar eliyle gerçekleşmiştir. Vakıfların bir kısmı Osmanlı yöneticileri ve zenginleri tarafından kurulmuştur. Ayrıca savaşlardaki hizmetlerine karşılık olarak padişahın kendilerine verdiği çiftlik, servet, hanlar, bu insanlar vefat ettiklerinde vakıflara bağışlanarak bir miras olarak topluma kalmıştır. Servet, hiçbir zaman bir insan grubunun elinde birikmemiştir. Vakıflarda bu artı değeri toplumsal ve kültürel gelişimi amaç edinerek şehirlerin işleyişinde ve altyapı sorunlarını gidermek için kullanmışlardır (Cansever, 1999: 517-518). Dolayısıyla şehirler iktisadi-kurgusal mantıkla değil, o şehrin sakinleri tarafından ortaklaşa (işbirlikli) geliştirilmiştir.

Modern dönemde ekonomik gelişmelere paralel olarak kentlerin ve kent sayılarının artışıyla birlikte literatürde yeni bir kavram olan kentleşme ortaya çıkmıştır. Kuramsal olarak kentleşme, sanayileşmekte olan toplumlarda hız kazanmış ve bu yüzden tarımsal nüfusun azalmasını ve buna karşın tarım dışı alanlarda ki nüfus oranının artmasını da gerekli kılmıştır (Keleş, 1997: 27).

Ruşen Keleş (1997: 19), kentleşmeyi, *dar anlamda kent sayısının ve kentlerde yaşayan nüfusun artması* olarak tanımlamıştır. Osmanlı devleti için 19.yüzyıl, özellikle kentleşmenin önem kazandığı bir dönem olmuştur. Dönemin nüfus yapısına bakıldığında ülkenin demografik yapısında çarpıcı artışların yaşandığı görülmektedir. 19.yüzyılda ülkenin dış pazarlara açılması ve ulaştırma teknolojisinin gelişmesiyle birlikte kentleşme oranı da yükselmiştir² (Tekeli, 1985a: 879).

Kentleşmeyi sadece nüfus artışları olarak tanımlamak Keleş’in de belirttiği gibi eksik bir tanımlamadır. Kentleşme geniş anlamda, sanayileşmeye ve ekonomik gelişmeye koşut olarak kent sayısının artması ve günümüzdeki kentlerin ortaya çıkmasını sağlayan toplum yapısında, artan oranda örgütlenme, işbölümü ve uzmanlaşma yaratan, insan davranış ve ilişkilerinde kentlere has değişikliklere neden olan bir nüfus birikimi sürecidir (Keleş, 1997: 19). Bu süreç, sadece demografik değil, ülkenin ekonomik, sosyo-politik gelişimiyle de paralel bir seyir izlemektedir.

² İlhan Tekeli, 19.yüzyıl başında 350,000’e düşen İstanbul’un nüfusunun 19.yüzyıl sonunda 1 milyonu aştığını belirtir (Tekeli, 1985a:879).

Osmanlı Devleti 15. yüzyıldan 19.yüzyıla kadar geçen uzun dönemde, Osmanlı toplumunun farklılaşan yapısına karşın kentlerin mekânsal yapısı durağan niteliğini korumuş, ancak 19.yüzyıla birlikte mekânsal yapısı değişim sürecine girmiştir (Aktüre, 1985b:891). Bu döneme kadar işbölümü ve uzmanlaşma görülse de üretim, geleneksel teknolojiler yardımıyla gerçekleşmiştir (Ortaylı, 2008: 279-280). Ancak 19.yüzyıla birlikte dış etmenler sonucu kentsel arazi kullanımına ek olarak demiryolu, yeni ticaret merkezi, yönetici merkez, burjuva mahallesi, göçmen mahallesi, bağ evleri, askeri kışla gibi etkenlerle birlikte şehir hayatı da büyüme ve değişim sürecine girmiştir (Aktüre, 1978a: 220). Bu sürece nüfus artışları eşlik etmiştir. Hızlı nüfus artışlarının nedenleri arasında, tıptaki ilerlemeler (salgın hastalıklarla mücadele yöntemlerinin gelişimi), tarımda verimliliğin artması ve gıda maddelerinin üretiminde teknolojik yenilikler gösterilebilir (Keleş, 1997: 21-22).

Nüfus artışları sadece kent merkezlerinde değil sınır bölgelerinde de gözlemlenmektedir. Tekeli, Osmanlı Devleti sınırlarında görülen nüfus artışında özellikle iki sürecin önemine dikkat çekmektedir. İlk olarak devletin düzeni koruyabilmesine paralel olarak kentsel kesimin sağlık koşullarındaki görece iyileşmedir. İkinci süreç ise Osmanlı Devleti'nin sürekli olarak toprak kaybetmesinin sonucu kaybedilen topraklardan ülkeye gelen göçtür³ (Tekeli, 1985a: 878).

19.yüzyıla kadar durağan bir toplum olarak karşımıza çıkan Osmanlı Devleti'nin kentleri, çıkmaz sokakları, cumbalı ahşap evleri, dar caddeleri ile kendine has bir özellik taşıymaktaydı. Fakat 19.yüzyıla birlikte üretim yapısındaki değişimler bu kültürel yapıları birer sorun haline getirmiştir.

2. MODERNLEŞME BAĞLAMINDA KENTLEŞME VE TANZİMAT DÖNEMİ KENTSEL REFORMLARI

Tarihsel olarak kentsel gelişim ve uygarlık birbirine bağımlı bir biçimde gelişme göstermiştir. Kentler, ilk ortaya çıkışlarından sanayi devrimine kadar çoğunlukla bir azınlık deneyimi olarak kalmış, sanayileşmeye kadar işlevsel ve yapı açısından çok az bir dönüşüm geçirmişlerdir (Yılmaz, 2004: 252). 19.yüzyılın başında ortaya çıkıp gelişen sanayi devrimi ve kapitalist aşama ile birlikte Batı ülkelerinin büyük kentlerine günümüzdeki biçimini vermeye başlamıştır. Böylece bu yerleşim yerlerine geniş bulvarlar açılarak büyük ve kunt yapılar yükselmeye başlamıştır (Gülersoy, 1985: 910).

Ruşen Keleş, kentlerin ortaya çıkışının tarihçiler ve toplumbilimcilerin gözüyle uygarlığın doğuşu şeklinde algılandığını belirtir (Keleş, 1997: 19). 19.yüzyıl roman yazarlarımızdan Raif Necdet Kestelli (2001: 15), "Uful" romanında uygarlığın kentsel gelişimle paralel gelişeceğini vurgulamış ve kentler üzerinde önemle durarak okurlarını bilgilendirmeye çalışmıştır. Yazara göre uygar toplumlar, temiz ve düzenli şehirlerde varlık gösterebilmektedir

³ Göç yoluyla gelen göçmenler Konya, Adana ve diğer kıyı ovalarına yerleştirilmişler ve böylece taşra kentlerindeki nüfus artırılmıştır (Tekeli, 1985a:881).

Harap, pis memleketlerde yaşayan insanlarda zindelik, canlılık, ilerici nitelikleri bulunamaz. Düşünce ve duyu uygarlığı ancak, uygar, muntazam şehirlerde yaşayan dimağlarda hüküm sürer (Kestelli, 2001:15).

Kestelli'nin kentsel gelişim ve medeniyet ilişkisini vurguladığı bu alıntı aslında kent ve uygarlığın birlikte ele alınışı üzerinde düşündürücüdür. Batı dillerinde kent, "civitas" kelimesinden türemiştir ve "civilis(z)ation" kelimesi ise uygarlığı temsil etmektedir. Uygarlık ve kent kelimeleri arasında aynı ilişki Arapçada da vardır. Arapçada "Medine" kent anlamına gelirken, "medeniyet" kelimesiyle ilişki kurulmuştur (Kılıçbay, 1993: 12). Dolayısıyla uygarlık her şeyden önce kentsel bir olgu olarak görülmüştür.

Osmanlı Devleti açısından 19.yüzyıl reformlarıyla birlikte modernleşme projesi, kent yönetimi alanında da uygulanmak istenmiştir. Kırsal alanların denetlenmesi ve tarımsala artığa el koyabilmek için II. Mahmud dönemiyle başlayan merkezi devleti güçlendirme çabaları (başarısız olmuştur) (Pamuk, 2005), Tanzimat döneminde reformcular tarafından yeniden ele alınmaktadır. Bunun bir örneğini vakıflar oluşturur. Kent yönetiminin vakıf kurumuna ve kadıya dayanarak çözüme olanağının kalmadığını anlayan reformcular 1826 yılında vakıfları merkezi denetim altına almıştır (Tekeli, 1985a: 883). 19.yüzyıl Osmanlı devleti kent yönetimleri üzerinden merkezi otoritesini artırma yollarını denemiştir.

Merkezi otoritenin artırılması amacıyla, öncelikle birbirinden kopuk belediye hizmetleri bütünlüklü bir yönetim anlayışıyla yeniden ele alınmıştır. Örneğin kadının fonksiyonlarının azaltılmasıyla şehrin idaresi "Vakıflar Evkaf-ı Hümayun Nezareti"ne bağlanmıştır. Benzer bir şekilde II. Mahmud, 1831 yılında "Ebniye-i Hassa Müdürlüğü"nü kurmuş, yapılaşma ve inşaa faaliyetlerinin kontrolünün yanı sıra "İhtisab Nezareti" tarafından yürütülmekte olan sokakların bakım ve onarım işini de bu merkeze bırakmıştır (Seyitdanlıoğlu, 1996: 67-68). II. Mahmud döneminin son yıllarındaysa İstanbul'un ilk imar etkinliği Moltke tarafından önerilmiştir. Bu öneri sur içinde birkaç meydan düzenlenmesi ve bazı yolların açılması önerisidir. Ayrıca Moltke, anayolların 20 arşına çıkarılmasını tavsiye etmiştir. Fakat araba ulaşımının bile olmadığı İstanbul'da Moltke'nin önerileri uygulanamamıştır (Kuban, 1994: 542).

Yerel yönetim teşkilatı ile ilgili düzenlemelerin yapıldığı ilk resmi belge 17 Mayıs 1839 yılında hazırlanmıştır (Yerasimos, 1999: 1). "İlmühaber" adlı bu belgede kâgir binaların yapımı teşvik edilmiş, bu binaların arasında ahşap bina yapımı yasaklanmıştır. Ayrıca yeni yapılacak mahallelerin geniş caddeleri içinde barındıracak şekilde geometrik esasa göre düzenlenmesi istenmiş ve çıkmaz sokaklara izin verilmeyeceğini kanuna bağlamıştır (Tekeli, 1999b: 23-24). İlmühabere paralel olarak çıkartılan "1848 Ebniye Nizamnamesi" de caddeleri genişletme gibi kentlerin güvenliğini sağlayacak temel konulara vurgu yapmıştır (Yerasimos, 1999: 1). Genel olarak "1839 İlmühaberi"nin ve "1848 Ebniye Nizamnamesi"nin temel kaygısının yangın sorununa çözüm bulmak adına çıkartıldığı görülmektedir. Ancak bu iki belge Osmanlı toplumunu yeni bir düzenlemeyle de karşı karşıya getirmiştir. Artık kente yapılacak binaların yüksekliğine binanın bulunduğu yolun genişliği belirleyecektir (Tekeli, 1985a: 885). Osmanlı Devletinde yangın büyük bir korkudur. Özellikle Halil İncelik'in (2014) belirttiği gibi 1633 yılında çıkan büyük İstanbul yangının kısa sürede geniş alanlara yayılması ve

sonrasında ortaya çıkan kargaşa bundan sonraki dönemlerde yangınlara karşı hassasiyet oluşmasına neden olmuştur.

Osmanlı'da başlangıçta kentin yönetimi merkezîyetçilik düşüncesiyle ele alınmıştır. Merkezîyetçilikten, yerel yönetim anlayışına geçiş ise 1855'te "Şehremaneti"nin kurulmasıyla gerçekleşmiştir (Tekeli, 1999b: 21). Şehremaneti; İstanbul'u geliştirmek, caddelerini genişletmek, kentin temizlik işlerini yürütmek, esnaf ve tüccarı denetlemek gibi belediye hizmetlerini yürütmek amacıyla kurulmuştur. Ancak Şehremaneti, kentin düzenlenmesi ve yönetimiyle ilgili yeterli birikimin olmaması sonucu başarılı olamamış ve bunun üzerine "İntizam-ı Şehir Teşkilatı"nın kurulmasına karar verilmiştir (Tekeli, 1985a: 883).

1856 İntizam-ı Şehir teşkilatının komisyonu elit tabakadan oluşmaktaydı. Bu komisyon özellikle yol ve güzergâh düzenlemelerini önemsemiştir. Komisyonunun 1856 sonlarında hazırladığı raporda öncelikle *sokakların genişletilmesi, yaya kaldırımlarının yapımı ve temizlik* işlerinin düzene sokulması gerektiği belirtilmiştir. Rapora göre belediye hizmetleri için yeni bir vergilendirme sistemiyle fon kurulması tavsiye edilmiştir. Tavsiyelerin olumlu karşılanması sonucu 1857'de "Nizamname-i Umumi" yürürlüğe girmiştir. Buna göre İstanbul 14 belediye dairesine ayrılacaktı. Fakat vergilerin toplanamaması yüzünden masraflar karşılanamamış ve sadece "Beyoğlu Altıncı Daire-i Belediye" kurulabilmiştir (Tekeli, 1999b:21-22). Ayrıca 1856 yılında hazırlanan ilk "İstimlâk Nizamnamesi"yle İstanbul başta olmak üzere diğer kentlerin Batılı anlayışla yeniden elden geçirilmesi kararlaştırılmıştır (Yerasimos, 1999: 1).

19.yüzyılda İstanbul'un en önemli sorunu yangınlar olmuştur. Özellikle 1864 yılında 2910 binayı yakan Hocapaşa yangınından sonra "İslahat-ı Turuk Komisyonu" kurulmuştur. Bu komisyon 1848 "Ebniye Nizamnamesi"nin kaldırılarak 1864 "Turuk ve Ebniye Nizamnamesi"nin⁴ çıkartılmasını sağlamıştır. (Tekeli, 1985a: 886). Bu yeni nizamnamenin İstanbul başta olmak üzere diğer kentlerde de uygulanması öngörülmüştür. Bu metin ilk kez su, kanalizasyon, gaz boruları gibi altyapı çalışmalarının hükümet tarafından finanse edilerek gerçekleştirileceğini hükme bağlamıştır (Tekeli, 1999b: 24).

Turuk ve Ebniye Nizamnamesiyle aynı yıl yayınlanan "1864 Vilayet Nizamnamesi" yerel yönetimlerin hiyerarşik bir sisteme göre yeniden yapılandırılması gerektiğini belirtmiştir. Vilayetten (eyalet) sancak (il), kaza (ilçe), nahiye ve kariyeye (kırsal topluluk) doğru inen bu hiyerarşik sistem, Fransa'nın kent uygulamalarının göz önüne alınmasıyla oluşturulmuştur (Zürcher, 2008: 98). Genel eğilimi merkezîyet ve biçim birliği olan bu yeni Nizamname, Tuna model ve deneme vilayeti ile işe başlamış ve bu yeni vilayet Mithad Paşa'nın emrine verilmiştir. İki yıl içinde Mithad Paşa, hiyerarşik yönetim esaslarına göre kenti yeniden ele almış, çiftçilere tarım kredileri sağlamış, yeni yollar, köprüler ve su kanalları inşa ettirmiştir (Lewis, 1993: 386).

⁴ "Turuk ve Ebniye Nizamnamesi"yle kent planlanması ve yapıların yenileştirilmesi çalışmaları öngörülmüştür. Binaların cephelerinden geri çekilmesiyle yolların genişletilmesi, yangın çıkan bölgelerin yeniden inşası ve kâgir bina yapımının sağlanması planlanmıştır. Ayrıca yangın çıktığı takdirde, yanan bölgenin haritası çıkarılacak, yeni planlamaya göre hazırlanan parselle yol genişletme esası ile binalar yapılacaktır (Seyitdanlıoğlu, 1996: 69).

Yeni hiyerarşik sistemle güçlendirilmeye çalışılan merkezileşme çabalarına paralel olarak 1868’de “Dersaadet İdare-i Belediye Nizamnamesi” ile şehremaneti (belediye) makamını güçlendirmek istenmiştir. Bu şehremanetiye tramvay imtiyazı vermiş ve daha da önemlisi yollar genişletilip kaldırımların inşa edilmesine başlanılmıştır. Fakat ne yazık ki mali kaynaklar el vermeyince borçlanma yoluna gidilmiş ve masrafların altından kalkılamamıştır (Tekeli, 1999b: 21-22). Ekonomik problemler nedeniyle planlanan hedeflere ulaşılamaması kentsel problemlerin çözülmeden bir yenisinin daha eklenmesine neden olmuştur.

Osmanlı Devleti’nin ilk anayasası olan 1876 Kanun-i Esasi’nin illerin yönetimi ve düzenlenmesine büyük önem verdiği görülür. Anayasada idare meclisleri ile vilayet meclis-i umumi üyelerinin seçimi, valinin yetki ve ödevlerinin düzenlemesi, bayındırlık işleri, tarım, sanayi, ticaret, ulaştırma ve eğitim işleri ile ilgili düzenlemeler yer almıştır (Lewis, 1993:386; Kili ve Gözübüyük, 2000: 54). Ek olarak 1877’de I. Meşrutiyet Meclisinden çıkartılan bir yasa ile belediyeler tüm ülkede yaygınlaştırılmıştır⁵. Belediyenin kurulmasında güdülen asıl amaç yol, kaldırım, su, kanalizasyon, sokak aydınlatması, temizlik gibi kentsel ihtiyaçların giderilmesidir. Sevgi Aktüre (1985b: 894), 1877 tarihli “Vilayet ve Belediye Kanunu”nu kent yönetiminin değişim sürecinde ki en önemli adımı olarak nitelendirir. Çünkü bu kanunla kentlerin nüfusları dikkate alınarak dört yıl için 6-12 kişilik bir Belediye Meclisi seçilecek, Belediye başkanı (reisi) bu seçilmiş üyeler arasından hükümetçe atanacaklardır. Üyeliğe seçilme koşulları ise *Osmanlı tebaasından olmak, yılda en az 100 kuruş vergi vermek; seçmen olmak içinse bu koşulların yanında belediye sınırları içinde bulunan emlakı için yılda en az 50 kuruş vergi vermektir*. Aktüre, bu koşulların seçimle gelen belediye meclisinin kentte yaşayan nüfusun üst gelir grubunu oluşturan azınlıkların sözcüsü niteliğinde olduğunu belirtir.

1877 Belediye Kanununun karşılaştığı sorunların en başında nitelikli personel yokluğu gelmektedir. Belediye meclisleri, personel atamaları ve maaş ödemeleri konusunda büyük sıkıntılar çekmektedir. Hükümet, vilayetin bütün atanma işlerine karışmakta ve onaysız bir tek personele bile maaş ödememektedir. Bunların yanı sıra vilayetlerde sağlıklı bir iş bölümü de bulunmamaktadır. Vilayet ve sancak yöneticileri belediye işlerine karışmakta, genel meclisler bile belediyelerin hizmet alanına giren işlere müdahale etmektedir (Çadircı, 1991: 278). Bu bürokratik sorunların aşılabilmesi, kanunun kâğıt üzerinde kalmasına neden olmuştur.

1877 Belediye Kanununun üzerinden 5 yıl sonra (1882) Osmanlı Devleti’nin ilk imar kanunu kabul edilmiştir. Bu kanuna göre çıkmaz sokakların yasaklanması, yol genişliklerinin derecelendirilmesi, bina yüksekliği, yangına karşı önlemler kanuna bağlanmıştır. Yolların, sınıf ve genişliklerinin belirlenmesi belediye meclislerinin kararına göre yapılacaktır (Tekeli, 1985a: 887).

19.yüzyıl aynı zamanda yönetim alanında da değişimlerin görüldüğü bir dönemdir. Merkezi devletin görünür olmasıyla ortaya çıkan bu değişimler kentlerin mekânsal yapısında da değişiklik meydana getirmiştir. Bu değişimlerden ilki *hükümet konağı*

⁵ Ancak kurulan belediyelerinin yargı gücünün olmaması, gelir kaynaklarının sınırlı olması belediyeleri güçsüzleştirmiş ve etkinliklerini kısıtlamıştır. Böylece kentsel alt yapılar genellikle imtiyazlı yabancı şirketler aracılığıyla yapılmıştır (Tekeli, 1985a:884).

odaklı “yönetici merkez”dir (Aktüre, 1985b: 897). 19.yüzyılda yeni kapitalist iş ilişkileri çerçevesinde bedesten etrafındaki merkez yetersiz kalmış, bu merkezin yanında yeni iş ilişkilerinin gerektirdiği iş merkezi alanı oluşturulmaya başlanmıştır (Tekeli, 1985b: 879-881). Bu yeni iş merkezi alanına (yönetici merkez) duyulan ihtiyacın 4 nedeni şu şekilde belirtilebilir:

- Osmanlı kentlerinde buharlı gemiler, demiryolu ve açık posta sistemlerinin kurulması sonucu merkezde istasyon binaları, yeni rıhtımlar, postane binaları, malların naklinde antrepolar, yolcuların konaklaması için yeni otellerin inşa edilmesi
- Osmanlı Devleti’nin dış ticaret ve sermayeye açılması sonucu yabancı sermayenin finansman kurumları olan bankalar ve iş hanlarının gelişmesi
- Tanzimat’ın getirdiği yeni bürokrasi ve devlet dairelerinin kent merkezinde yer alması gereği
- Lüks tüketim dükkânları, tiyatrolar, eğlence yerleri, “cafe”ler gibi yeni ekonomik ilişkiler çerçevesinde Batı kültürünün getirdiği yaşam biçiminin ortaya çıkardığı kuruluşların ortaya çıkmasıdır (Tekeli, 1985a: 881).

Kentin mekânsal yapısında ortaya çıkan ikinci değişiklik ordunun yönetsel örgütlenmesinde değişimin ortaya çıkmasıdır. Bu değişimle birlikte yeni ordunun (çekirdeği Nizamiye askerleri) kentte güvenliği sağlayan ikinci kademesi olan redif askerleri, kentlerin dışında fakat ana ulaşım akslarının uzantısında, özel olarak inşa edilmiş kışlalara yerleştirilmiştir. Başka bir deyişle 19.yüzyıl sonunda kent planına askeri kışlalar eklenmiştir (Aktüre, 1985b: 897).

19.yüzyılda Osmanlı Devleti dış ticaret ve yabancı sermayeye açılmış, bu çerçevede iş ilişkileri değişmiştir. Ayrıca bu ilişkiler Batı kültürünün ülkeye nüfuz etmesine sebep olmuş, toprak kayıplarıyla göç başlamış, nüfus artmış ve kent bu yollarla yeni bir görünüm kazanmıştır. Osmanlı yöneticileri hızla gelişen kentsel dönüşüme yasal ve yönetsel bir düzen getirmeye çalışmışlar, sorunlara⁶ çözüm odaklı yaklaşmışlar ve kentin ihtiyaçlarına cevap aramışlardır. Ancak yapılan yenilikler artan nüfus, mali yetersizlikler, dışa bağımlı ekonomi, artan göçlerle birlikte hep yetersiz kalmış, sorunlar tam olarak çözümlenmeden katlanarak devam etmiştir.

3. TANZİMAT DÖNEMİ ROMAN YAZARLARININ OSMANLI KENTİ VE KENT SORUNLARI ÜZERİNE İZLENİMLERİ

19.yüzyıl romanlarına bakıldığında yazarlar, kentle ilgili problemleri bir geri kalmışlık olarak değerlendirirken, gelişmeleri modernleşmeyle bağlantılı şekilde incelemiştirler.

⁶ Bu sorunları İlhan Tekeli beş grup altında toplamaktadır. a) Kentin (İstanbul) yeni ekonomik ilişkileri dolayısıyla merkezi bir iş bölgesinin yeniden yapılması b) Ekonomik ve idari dönüşümlerin ürünü olarak sosyal tabakalaşmanın değişmesiyle konut alanlarında farklılaşmanın ihtiyacı c) Kent nüfusunun hızla büyümesiyle birlikte yeni konut alanlarına duyulan ihtiyaç d) Kentin gelişimini sağlayabilecek altyapının yaratılmak istenmesi e) Yangınların çıkmasını engellemek (Tekeli, 1999b:20).

Osmanlı Devleti'nde her yeniliğin ilk uygulandığı yer İstanbul olmuştur ve İstanbul, taşra kentleri için her zaman bir model olmuştur (Aktüre, 1985b: 894). Bu yüzden 19.yüzyılda İstanbul başta olmak üzere Osmanlı şehirlerinin, Osmanlı halkının ihtiyaçlarına cevap veremediğini, bu dönemde yazılan romanlardan tespit edilebilmektedir. Örneğin Mehmet Rauf'un Genç Kız Kalbi adlı romanında Pervin, 1911 yılında İstanbul'un "hayaller şehri" olduğunu belirtir. Ancak Pervin, hayallerinin şehri İstanbul'a geldiğinde karşılaştığı manzara onda hayal kırıklığına yol açar. Çünkü önlem alınmadan ve planlama yapılmadan gerçekleştirilen bayındırlaşma, olumsuz görüntülere ve yapılanmalara yol açmaktadır. İzmir ve İstanbul arasında şehircilik anlamında kıyaslama yapan Pervin, İzmir'in Avrupa şehirlerini andıran Kordon'una karşılık, İstanbul'un sahilini "sıkıcı ve bunaltıcı" bulur. İstanbul'da kent düzeninde var olan sorunları anlatan roman kahramanı, İstanbul'u "yıkıntı" olarak betimlemektedir.

Mesela Beyoğlu, iki tarafa uzayan dar, pis sokaklarla yayılmış tek bir caddeden ibaret ki en geniş yeri on beş metreden fazla değil... Hele o Boğaziçi... Yıkık yalılarıyla bakışları tırmalayan baştan aşağıya, arkası kesilmeyen harabeler... Rumeli sahilinde yeni birkaç binaya karşılık Anadolu sahili yıkık köyleriyle asırlık uykusunda ezilmiş gibi hareketsiz, Hayatsız... Hatta o kadar zor beğenir görünen amca beyimin oturduğu bu köy, bu İstinye... Dört beş yalıdan başka oturulacak bir evi yok...Bütün balıkçı kulübeleri, baştan aşağıya yıkıntı... (Mehmet Rauf, 1997: 7).

Raif Necdet Kestelli, Uful adlı romanında İstanbul'daki doğanın muhteşemliğinin yanında, imarın "miskin ve sefil" olduğunu vurgulayarak Osmanlı Devleti'nin reform sürecinde Batı standartlarını yakalamayı hedeflemesi gerektiğini dile getirir. Özellikle kent girişinin İstanbul'a ilk kez gelenler açısından olumsuz bir izlenim yarattığını düşünen Kestelli, medeniyet ve kentsel doku arasında ki ilişkiye işaret etmiştir.

Ah Yarabbi, diyordum, şimendiferle ilk defa olarak şehrimize gelen bir yabancı şu sefil güzergâhı gördükten sonra biz ve payitahtımız hakkında nasıl fena, nasıl korkunç fikirler beslemeyiz? Biz ki –sınıf geçmek isteyen bir öğrenci gibi- Avrupa'ya kendimizi beğendirmeye, medeniyet yeteneğimizi göstermeye ve ispata mecbur hatta mahkûm bir milletiz! (Kestelli, 2001: 11).

Yazar, aynı romanında, kentsel estetiğe de dikkat çeker ve Marmara'nın estetik yapısını bozan konutları eleştirir. Bu tespit Osmanlı Devleti'nde, Osmanlı yöneticileri tarafından da dile getirilmiştir. Mesela XVIII. yüzyılda padişah, yabancı elçilerin bakımsız kent girişiyle karşılaşmalarını önlemek için başkent surlarından "asalak yapıların" temizlenmesini istemiştir (Yaresimos, 1999: 4). "Asalak yapı" olarak tasvir edilen yerleşimler aslında günümüze ulaşan bir soruna da işaret etmektedir. 19.yüzyıl'da kaybedilen topraklardan ülkeye yapılan göç sonucu ülke nüfusunda artış gözlenmiştir. Ülkeye gelen göçmenler kentin bitişiğinde birbirine dik sokakların oluşturduğu *satranç tahtası biçimindeki bir dokuda* yerleştirilmiştir. Göçmenlere ek olarak kırdan kopup kente gelenler de olmuş ve onlarda kentin çevresinde bugün gecekondulu mahallesine benzer şekilde yerleşmişlerdir (Tekeli, 1985a: 882).

Kestelli İstanbul'dan farklı olarak Edirne üzerinde de saptamalarda bulunur. Bu dönemde Bulgarların yaşadığı Edirne'de, Hıristiyan mahallelerinin geniş sokakları olduğunu ve evlerin belli bir düzende inşa edildiğini belirten yazar, Müslüman

mahallelerinin sokakları, evleri ve hizmet binalarıyla çağın gerekliliklerini yakalayamadığını anlatır. Temizlik konusuna da değinen yazar (Kestelli, 2001: 14), İslam şehirleri ile Hıristiyan Avrupa şehirleri arasında da karşılaştırma yapmış, İslam şehirlerinin imar, altyapı eksikliklerinden dolayı Avrupa şehirlerinin ihtişamını, standartlarını yakalayamadığını gözlemlemiştir.

İslam şehirlerindeki sükûn ve miskinlik, bayındırlık fakirliğiyle, Avrupa şehirlerindeki hayat ve faaliyet, iktisadi ve bayındırlıktaki ihtişamı nazarlara iki din arasındaki farkı bizim aleyhimize olarak maddeten göstermekte müsabaka ettikçe Avrupa boyunduruğu altından kurtulmamıza imkân yoktur. Ve bu imkânsızlık, her türlü ilerlemeyi insandan sarsmak için ne müthiş, ne meşum bir darbedir! (Kestelli, 2001: 114).

19.yüzyılda kentsel dönüşüm ve gelişim adına temel ölçüt ve model yukarıda yaptığımız örneklerden de anlaşılacağı gibi Batı şehirleridir. Bu düşünce biçimi sadece 19.yüzyıla özgü değildir. Pek çok Osmanlı aydını 17. yüzyıldan itibaren ziyaret ettikleri Batı şehirlerinin düzenini yazılarında aktarmıştır. Örneğin 1665'te Evliya Çelebi Viyana'nın ilk tasvirini vererek kentin kare biçimli planından, kaldırım taşı döşeli sokaklarından ve altı yedi katlı evlerinden hayranlıkla söz etmektedir. 1758'de Ahmed Resmi Efendi Viyana şehirciliğinden, yüksek binalardan, varoşların büyüklüğünden ormanlarla mesire alanlarının bolluğundan etkilendiğini aktarmıştır. 1806-1811 yılları arasında Paris'te kalan Abdürrahim Muhib Efendi, şehrin eski ve yeni evlerin birbirlerine benzetildiğini, güneşin ve havanın dar sokaklara kadar girebildiğini, sokakların genişletilip, ağaçların dikildiğini gözlemlemiştir. Bu gözlemler Tanzimat dönemi öncesi sadece tasvir niteliğinde değil, aynı zamanda reformlarda izlenecek bir modeli de ortaya çıkarmıştır (Yaresimos, 1999: 3). Modern Batı kentini model olarak gören ve bu modeli benimseyen yazarlar ve aydınlar, şehir estetiği üstünde özellikle durmuşlardır. Bu bakımdan romanlarda kurgulanan kent alanındaki reformların temel amacı batılı anlamda bir kent düzeni kurabilmektir. Bu yüzden Tanzimat dönemi kent modernleşmesinde, kent içi hizmetlerin sağlıklı işleyişi ve estetik kaygılar önemli yer tutmuştur.

Dönem yazarları kentsel anlamda sadece problemlerle ilgilenmemişler, aynı zamanda gelişmelerden de okuyucularını haberdar etmişlerdir. Özellikle Ahmet Mithat, İstanbul'da kentleşme bakımından gelişmelerin izlenebileceği semtleri şu şekilde sıralar:

İstanbul'da şehircilik bakımından ilerlemelerin göze en önce ve en fazla çarpan kısmı Kadıköy, Haydarpaşa, Bağlarbaşı, Şişli, Feriköy ve Ayestefanos'a (Yeşilköy'e) doğru yeniden meydana gelen gelişmelerdir. Gerçi kimi meraklıların, yirmi yıl önce enikonu kır olan bu çevrede avlanmaya çıktıkları yerleri bugün bayındır yerler şeklinde görmek, gerçek bir gelişme sayılabilir (Ahmet Mithat, 2005d: 144).

Müşahadat romanında yukarıdaki alıntıda görüldüğü gibi Ahmet Mithat, İstanbul'da kentsel dönüşüm ve gelişimin yaşandığı bu dönemi "gerçek bir ilerleme" olarak modernleşmeyle birlikte değerlendirmiştir. Ahmet Mithat (2004b: 70), Acaib-i Alem romanında da Subhi Bey karakteri ile ilerlemenin boyutlarını ve uygarlığın geldiği noktayı anlayabilmek için öncelikle bu uygar kentlerin görülmesini ve onların deneyimlerinden yararlanılması gerektiğini düşünür.

Ahmet Mithat bu düşüncesini meşrulaştırmak için Avrupalıların seyahate ve seyahatlara büyük önem verdiklerini belirtir (Ahmet Mithat, 2004d: 131). Osmanlı halkını da seyahat etmeye teşvik ettiği Acaib-i Alem romanında, insanların seyahat ederek diğer ülkelerdeki gelişmeleri daha iyi öğrenebileceğini ve böylelikle “yararlı” ve “zararlı” gelişmeleri birinci elden görüp değerlendirebileceğini savunmaktadır. Roman kahramanlarından Hicabı Bey, insanların seyahat etmesinin gerekliliği üzerinde durmuştur.

Cenab-ı Hakkın insana iki göz vermesinden maksadı eğer görmek ise insan seyahat etmek zorundadır. (...) Çünkü insanın içinde doğduğu şehir, bütün dünyaya göre bir nokta olup insan elbette o noktadan gözlerini ayırarak biraz da diğer noktaları görmelidir (Ahmet Mithat, 2004d: 66).

Görüldüğü gibi Ahmet Mithat, halkı seyahat etmeye çağırır. Böylece uygar ülkelerin geldiği nokta belirlenecek ve reformlar onların tecrübeleri ve geldikleri noktaya göre biçimlenecektir.

19.yüzyıl’da Osmanlı kent merkezinde görülen kentsel dönüşüm ihtiyacı, konut alanlarında da ortaya çıkmıştır. Tanzimatla birlikte ortaya çıkan yeni konut tipi apartmanlardır. Önceleri Müslüman olmayan orta tabakaların konutu olarak ortaya çıkan apartmanlar, giderek yaygınlaşmış ve Cumhuriyetin ilk dönemlerinde modern hayatın simgesi olarak yüksek gelirli kesimlerin tercihi olmaya başlamıştır. Başka bir deyişle konut tipolojisi, özellikle İstanbul’da bireysel konuttan toplu konuta; tek evden çok katlı konut bloklarına doğru bir gelişme göstermiştir (Sey, 1994: 64). Bu dönüşümün özellikle iki boyutu önemlidir. İlk olarak ahşap konutlardan kâgir konutlara geçiştir. Ancak bu dönüşüm sınırlı ölçüde gerçekleşmiş, ahşap inşaat kentin çevresindeki sayfiyelerde ve kent içindeki düşük gelirli insanların oturduğu mahallelerde sürmüştür. İkinci olarak kentte yeni orta tabakaların oluşması ve arazi fiyatlarının yükselmesiyle paralel olarak konut alanlarında sıra evlerin ve apartmanların ortaya çıkmasıdır (Tekeli, 1999b: 28-29).

Konut tipolojisinin değişimini zorlayan en önemli mesele yangınlardı. Tanzimat döneminde bunu mesele haline getiren ahşap binalar ve özensiz konut yapımının yangınların kısa sürede büyüyüp geniş alanlara yayılması ve daha da ötesi kontrol edilememesiydi. Bu kaygı özellikle 1854 yılında 740 evi yakan Aksaray yangını ve 1864’te 2910 binayı yakan Hocağa yangınından sonra yasal ve yönetmel önlemlerin alınmasını gerektirmiştir (Tekeli, 1985a: 886). Ahşap bina yerine kâgir bina yapımı için sık sık hükümler çıkarılmasına rağmen kâgir binaların maliyetli olması yüzünden bu tür emirlere uyulmamıştır (Ortaylı, 2008: 307). Ayrıca Ahmet Mithat, Jöntürk adlı romanında önemli bir konuya da değinmektedir. İstanbul’da konakların yakılıp arsalarının parça parça satılarak yeni mahalleler oluşturulduğunu iddia eden yazar, yanmayanların ise ticaretle uğraşanlar tarafından mirasçılarından satın alınıp yıkılıp yeni mahallelere dönüştürüldüğünü belirtmektedir.

Eski zamanlardan kalan koca koca konaklar bir yangının ardından kül oldukça, arsaları parça parça satılarak yeni mahalleler oluştu. Yanmayanları da mirasçıları tarafından önce enkazı bu ticaretle uğraşanlara satılıp yıkıldıktan sonra arsaları aynı şekilde yeni mahallelere dönüştürülmek üzere satıldı (Ahmet Mithat, ty-a: 7).

Binaların yapı malzemesinin değişimini de ele alan Ahmet Mithat (2004c), Felatun Bey ve Rakım Efendi romanında bu değişimi modernliğin bir parçası olarak görmüştür. Romanda yazar, Meraki Efendi karakteri aracılığıyla kâgir evleri Batılı yaşam tarzının bir parçası olarak tasvir etmiştir.

Ahmet Mithat Jöntürk romanında konutların iç mimarilerine de değinmektedir. Bu dönemde ev sahipleri evlerinin dış cephelerinde olduğu kadar iç düzenlemelerinde de Batı estetiğini kullanmaya başlamışlardır. Fakat yazar sırf modern estetik için geleneksel değerlerin bilinçsizce rafa kaldırılmasını “alafrangalık” olarak değerlendirmiş ve eleştirmiştir. Ahmet Mithat, konak sahiplerinin alafranga tarzda evlerini değiştirse bile konutların eski izlerini yitirmediğini vurgulamış ve bu yüzden değişime uğrayan konutların *eğreti* durduğunu vurgulamıştır. Modern ve geleneksel arasında uyumu sağlamanın gerekli olduğunu belirten yazara göre bilinçsizce “taklit” Osmanlı mimarisini yok etmektedir.

Hatta eski dönemlerde konağı süsleyen tepe camları, sofa setleri, yüklükler, çiçeklikler, raflar kaldırılarak konağı yeni binalara benzetmeye çalışmışlardır. Evlerini alafranga yapmak uğruna, o canım ince mimariyi yok etmişlerdi. (...) Yalnız binanın eski izleri tamamen kaybolmadığından, hane sahiplerinin yeni gözdesi alafrangalık ile eski mimari arasındaki tezat, bu işten anlayanların gözlerine batıp duruyordu (Ahmet Mithat, ty-a: 8-9).

4. TANZİMAT DÖNEMİ ROMAN YAZARLARININ MESİRE ALANLARI VE TARİHİ ESERLER ÜZERİNE İZLENİMLERİ

Halkın mesire alanlarına ilgi göstermesi Lale Devri’nde (1718-1730) başlamıştır (Göktaş, 1994:407). İnsanları bir araya getiren mesire alanları sağlıklı ve iyi/eğlenceli vakit geçirmek amacıyla rağbet görmüştür. Tanzimat dönemi yazarları, mesire alanlarının varlığı konusunda olumlu ve olumsuz değerlendirmelerde bulunarak ikiye ayrılmışlardır. Bazı yazarlar toplumun fiziki ve ruhsal sağlığı bakımından bu gezinti yerlerini yararlı görürken, bazıları toplumun ahlaki yapısını bozduğu gerekçesiyle zararlı olduğu kanaatine varmıştır.

Raif Necdet Kestelli (2001: 97), park, bahçe ve mesire alanlarının olumlu etkilerine değinen dönem yazarlarımızdandır. Kestelli öncelikle mesire alanlarının önemsiz bir konu olarak görünmesine karşı çıkmıştır. Yazara göre bu alanlar bir toplumsallaşma mecrasıdır. Mesire alanlarının, halkın ruhsal/fiziki sağlığı, görgüsü, terbiyesi ve toplumun geleceği ile yakından ilişkili olduğunu belirten yazar, bu alanları bir tedavi merkezi olarak tasvir etmiştir. Ayrıca Kestelli, halk sağlığı ile devletin gücü arasında ilişki kurmuş ve bu ilişkinin doğru orantılı olacağını belirtmiştir.

Halk mesirelere temiz hava almak, yürüyüş yapmak, dinlenmek ve eğlenmek gibi çeşitli sebeplerle gitmiştir. Fakat dönemin muhafazakâr yazarları, mesire alanlarının asıl amacından saparak, *kadın ve erkeklerin buluşma yerine dönüşmesini* eleştirirler.

Mesireler aslında gezinti yeri, insanların oraya gitmekten maksadı da hava almaktır. Ama gidenlerin hepsinin asıl amacı hava almak değildi. Bazıları medeniyetten haberdar olmadıklarından insan gibi davranmazlardı. Bu kişiler yüzünden de mesireler adaba aykırı yerler haline geliyordu. Akif Efendi de buralarda olabilecek can sıkıcı olaylardan korunabilmek maksadıyla mesireye gitmeye müsaade etmezdi (Vecihi, 2003:10).

Yukarıda ki alıntıda Vecihi, mesirelerin *yapım (asıl)* amacının buraya giden insanların *temiz hava alması* olarak açıklamıştır. Fakat yazara göre bazı insanların amacı farklıdır ve yazar bu farklı amacı doğrudan belirtmemiştir. Mehcure adlı romanında Akif Efendi karakteri, mesire alanlarının “adaba aykırı yerler” olduğu gerekçesiyle “can sıkıcı” olaylarla karşılaşabileceğini söylemekle yetinmiştir. Burada ima edilen kadın erkek ilişkilerinin mesire alanlarıyla görünür hale gelmesidir. Mizancı Murat’ın Turfanda mı Turfa mı? adlı romanında da mesire alanlarıyla ilgili aynı kaygılar görülür. Romanın kahramanı Zehra Hanım, halkın mesire alanlarına giderek, kadın ve erkeklerin mektuplaşmalarını, görüşmelerini *Osmanlı ve Müslüman adabına* sığdıramamaktadır. Mizancı Murat tıpkı Vecihi gibi kadınların ve erkeklerin bu alanlarda bir araya gelerek iletişime geçmesini *can sıkıcı* olarak değerlendirir. Fakat Mizancı Murat bir adım daha atarak Zehra hanım karakterine bu kamusal mekanların devlet tarafından yasaklanması gerektiğini söyler.

İstanbul’un sokaklık hali her yönde canını sıkıyordu. Yeni geldiği vakit Sabiha ve gelin hanımlar ile beraber bir gün Kâğıthane’ye gitmişlerdi. –Ah bu ne rezalet, ne kadar ayıp Müslümanlık adabı nereye gitmiş? Babalar, analar, kardeşler buna nasıl tahammül ediyor? Hiç olmasa bunu hükümet yasaklamalı değil mi? (Mizancı Murat, 2005: 89).

Rağbet görerek popülerleşen mesire alanlarının civarında konutlaşmanın başladığını Recaiade Mahmut Ekrem, Araba Sevdası adlı romanında duyurur.

Bizim memlekette emsali henüz görülmemiş bu “moda” gezinti yerinden her vakit, hatta mehtaplı gecelerde bile faydalanmak için pek çok aileler Çamlıca, Bulgurlu, Kısıklı, Tophanelioğlu, Bağlarbaşı taraflarında köşkler, haneler yaparak bahar gelir gelmez hemen taşınmak için acele etmişlerdi (Recaiade Mahmut Ekrem,2009:7).

Mesire alanlarıyla ilgili saptamalarda bulunan Raif Necdet Kestelli, yurt dışında bulunan mesire alanlarıyla karşılaştırma yapmıştır. Yazar, Bulgarların, iki genel bahçesine giriş ücreti bile alınmadığını belirtirken, İstanbul’da Tepebaşı ve Taksim bahçelerinden giriş ücretinin alınmasını eleştirir.

Avrupa şehirlerinde olduğu gibi burada da iki genel bahçe var: Belediye ve Boris bahçeleri... Yine Avrupa’da olduğu gibi bahçelerde giriş ücreti yok... İşte size makul, sağlıklı hatta vatani bir taklit... İşte size Avrupa’yı ciddi bir takip örneği... (Kestelli, 2001: 96).

Yapılacak bahçelerin, özellikle kadınların ruhi ve fiziki sağlıkları için gerekli olduğunun altını çizen yazar, mesire alanlarını kadınların sosyalleşmesi için gerekli görür. Fakat Beyoğlu mesirelerinin ücretli olması, Taksim ve Tepebaşı bahçelerinin ise eğlence yeri olması nedeniyle kadınların da bu alanlardan yararlanmadığını duyurur.

Özellikle kafesler içinde hapis havasızlıktan, ışıksızlıktan, hayatsızlıktan benizler, sapsarı kadınların, vatana evlat ve asker yetiştiren anaların hiç olmazsa doğanın armağanları olan hava ve ışıktan yararlanmalarını temin için o müebbet zavallılara bir

büyük ve güzel park yapıldı mı? Beyoğlu'nda, o da girişi ücretli, iki bahçe var... Fakat Tepebaşı ve Taksim bahçeleri sağlıklı, faydalı bir kurum olmaktan çok birer eğlence, birer sefahat yeri... (Kestelli, 2001: 96).

1850'li yılların sonuna doğru mesire alanları, kadın ve erkeklerin görüşebilmek için tercih ettiği yerler olmuştur. Hükümetçe zararlı görülen bu ilişkileri engellemek için 1861'de mesire yerlerindeki uyulması gereken davranış kuralları belirlenmiştir. "Tenbihname" adı verilen bu kurullarla *ırz ve edep dahilinde hareket etmeyenlerin* cezalandırılacağı bildirilmiştir. "Tenbihname"de mesire alanlarında kadın ve erkeklerin bir arada olamayacağı, Pazar günü Müslüman kadınların mesirelere gidemeyeceği, mesirelere gelecek *satıcı, çalgıcı, arabacı takımının söz ve hareketleriyle edep dışına çıktığında* cezalandırılacağı belirtilmiştir. Bu kurullar rütbeli ve elitler içinde geçerli olacaktır. Ayrıca kanuna göre davranışları denetleyen görevlilere engel olanlara ya da bu görevlilere hakaret edenlere de cezai yaptırımlar öngörülmüştür (Göktaş, 1994: 407).

Mesire alanlarının yanı sıra yine halkın ortaklaşa sahip çıkması gereken tarihi eserlerde Ahmet Mithat ve Raif Necdet Kestelli'nin romanlarında yer almaktadır. Dünyanın kentleşme alanında dönüşüm geçirdiği bu dönemde tarihi eserlerin önemini vurgulayan Ahmet Mithat, Acaib-i Alem romanında, tarihi eserleri yalnızca bir ülkenin değil tüm insanlığın ortaklaşa koruyup kollaması gerektiğini belirtmiş ve rant için tarihi eserleri yakıp yıkmamanın cinayet olduğunu dile getirir.

Uygarlık dünyasında yalnız bir milletin değil, bütün insanoğullarının ortaklaşa korumaya mecbur olacakları derecelerde değerli bir takım şeyler vardır ki, onları yakıp yıkmak enikonu cinayettir. Hem bu yüce düşünce şimdilerde ortaya çıkmış bir düşünce değildir. İstanbul topa tutulduğu zaman Ayasofya'nın yıkıcı ateşten esirgenmesi de, bu koruma düşüncesinden ileri gelmiştir (Ahmet Mithat, 2004b:110).

Tarihi eserlerin korunamadığını eleştiren diğer yazar Raif Necdet Kestelli olmuştur. Uful romanında bir sanat eseri ve bir mimari harikası olan Sultan Selim Camii'nin bir örneğinin yapılacağı yerde, caminin onarımının bile yaptırılmadığını üzüntüyle dile getirmiştir.

Ecdadımız Sultan Selim Camii gibi bir sanat eseri, bir mimari harika meydana getirmiş. Biz örneğini yapmak şöyle dursun, en ihtişama layık bir caddemizi bile –hiç olmazsa o şanlı mabede saygı gereği olsun- tanzim ve imar etmeyi düşünmeye üşenmişiz (Kestelli, 2001: 15).

Görüldüğü gibi tarihi eserler halkın ortaklaşa sahip olduğu ve yine ortaklaşa korunması gereken alanlar olarak görülmüştür. Bu yerlerin, sağlık ve milli bilincin oluşması yönündeki gerekliliği aydınlar tarafından özellikle belirtilmiştir.

SONUÇ

Modernleşmeyle birlikte İstanbul'un tarihsel dokusu da değişimden etkilenmiş, İstanbul'un şahsına münhasır konutları, kent merkezleri tahrip edilmiş ya da ortadan (yangınlar, yıkımlar) kaldırılmıştır. Ayrıca nüfus artışı ve denetimsiz göçle birlikte altyapının yetersiz kalması, yangına dayanıksız ahşap yapılar, müdahaleyi geciktirici dar/çıkılmaz sokaklar dönemin en önemli kentsel sorunları olmuştur. Ek olarak 19.

yüzyılın ekonomik (sermaye birikiminin yetersizliği, mali problemler), siyasal (plansız kentleşme) ve sosyal (tecrübesiz bürokratlar, katı bürokrasi, sisteme oturtulmamış personel yönetimi) gelişmeleriyle, bu sorunlar katlanarak devam etmiş, ihtiyaçlar karşılanamamış ve hep yeni düzenlemelere ihtiyaç duyulmuştur.

19. yüzyılda ele aldığımız romanlarda yukarıda belirttiğimiz kentsel sorunlara ilişkin ciddi kaygılar gözlemlenmiştir. Romanlarda kentsel problemlere karşılık geleneksel değerlerle harmanlanmış batı tipi kent modeli idealize edilmiş, fakat o ideale “nasıl” ulaşılabileceği belirtilmemiştir.

Dönemin kentsel sorunlarına ilişkin en duyarlı yazarları Raif Necdet Kestelli, Ahmet Mithat ve Mehmet Rauf'tur. Romanlarını kentsel sorunlara karşı eleştirel bir bakışla ele alan bu yazarlar, geleneksel değerlerden kopmadan batılılaşmanın gerekliliğini vurgulamışlardır.

KAYNAKÇA

Aktüre, S. (1978a), *19.yüzyıl Sonunda Anadolu Kenti Mekânsal Yapı Çözümlemesi*, ODTÜ Mimarlık Fakültesi Baskı Atölyesi, Ankara.

Aktüre, S. (1985b), *Osmanlı Devleti'nde Taşra Kentlerindeki Değişimler, Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim, 3: 891-904.

Cansever, T. (1999), *Osmanlı Şehri, Osmanlı C:5*, Yeni Türkiye Yayınları, Ed. Güler Eren, Ankara. ss: 509-527.

Çadırcı, M. (1991), *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

Eryılmaz, B. (1992), *Tanzimat Ve Yönetimde Modernleşme*, İşaret, Ankara.

Göktaş, U. (1994), “Mesireler”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Kültür Bakanlığı ve Tarih Yayınları, İstanbul, s:407-408, http://www.gidb.itu.edu.tr/staff/kongre/kongre%20pdf/41_%20t-%20timur.pdf, Erişim Tarihi: 12.11.2011.

Gülersoy, Ç. (1985), *İstanbul Estetiği*, Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, (3): 905-912.

İnalcık, H. (2014), *Devlet-i 'Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-II*, Türkiye İş Bankası, İstanbul.

Kaya, E. (2007), “Kent, Kentleşme ve Kent Yönetimi”, *Modern Kent Yönetimi 1*, <http://www.yerelsiyaset.com/v4/medya/kentyonetimi.pdf>, Erişim Tarihi: 13.05.2012

Keleş, R. (1997), *Kentleşme Politikası*, İmge Yayınevi, Ankara.

Kestelli, R. N. (2001), *Osmanlı İmparatorluğunun Batışı (Uful) Edirne Savunması*, Arma, İstanbul.

Keyder, Ç. (2007), *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, İletişim, İstanbul.

- Kılıçbay, M. A. (1993), *Şehirler ve Kentler*, Gece Yayınları, Ankara.
- Kili S. ve Gözübüyük A. Ş. (2000), *Türk Anayasa Metinleri (Sened-i İttifaktan Günümüze)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Kuban, D. (1994), *Kentin Gelişmesi*, Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, (4): 527-547.
- Lewis, B. (1993), *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Türk Tarih Kurumu, Ankara,
- Mehmet M. (2005), *Turfanda mı Turfa mı?*, Beyaz Balina Yayınları, İstanbul.
- Mehmet R. (1997), *Genç Kız Kalbi*, Arma Yayınları, İstanbul.
- Mehmet V. (2003), *Mehcure*, Selis Yayınları, İstanbul.
- Mithat, A. (2004a), *Acaib-i Alem*, Bordo Siyah Yayınları, İstanbul.
- Mithat, A. (2004b), *Felatun Bey ve Rakım Efendi*, Klas Yayınları, İstanbul.
- Mithat, A. (2005c), *Müşahadat*, Beyaz Balina Yayınları, İstanbul.
- Mithat, A. (ty-a), *Jön Türk*, Beyaz Balina Yayınları, İstanbul.
- Ortaylı, İ. (2008), *Türkiye Teşkilât ve İdare Tarihi*, Cedit Neşriyat, Ankara.
- Pamuk, Ş. (2005), *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Recaizade M. E. (2009), *Araba Sevdası*, Sonsuz Kitap Yayınları, İstanbul.
- Sey, Y. (1994), *Düinden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Kültür Bakanlığı ve Tarih Yayınları, İstanbul, (5): 62-65.
- Seyitdanlıoğlu, M. (1996), “Yerel Yönetim Metinleri (V):Turuk Ve Ebniye Nizamnamesi ve Getirdikleri”, *Çağdaş Yerel Yönetimler*, 5(3): 67-81.
- Tekeli, İ. (1985a), *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kentsel Dönüşüm*, Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, (3): 878-890.
- Tekeli, İ. (1999b), *19.Yüzyılda İstanbul Metropol Alanının Dönüşümü*, Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri, ed. Paul, Dumont – François, Georgeon, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, ss: 19-30.
- Yaylı, H. ve Pustu Y. (2010), “Klasik Dönemde Osmanlıda Kent Yönetimi ve Kentliler”, *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, ed. Naci Bostancı, Kadim Yayınları, Ankara, (23): 139-162.
- Yerasimos, S. (1999), *Tanzimat'ın Kent Reformları Üzerine*, Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri, ed. Paul Dumont ve François Georgeon, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, ss: 1-30.
- Yılmaz, N. (2004), “Farklılaştırıcı ve Ayrıştırıcı Bir Mekanizma Olarak Kentleşme”, *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, 48: 249-267.
- Zürcher, E. J.(2008), *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul.

Pınar Bayram, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gazetecilik Anabilim Dalında Doktora Eğitimine devam edmektedir. İktisadi ve İğdari Bilimler Fakültesinde, Kamu Yönetimi eğitimini tamamlamış ve Muğla Üniversitesi, Kamu Yönetimi Anabilim Dalında ise Yüksek Lisans programından mezun olmuştur. Çalışma alanları arasında, Gazetecilik, Kentleşme, İletişim ve Sosyal Medya yer almaktadır.

Pınar Bayram is a PhD student of Ege University Journalism program. She completed her undergraduate program in Political Science and Public Administration in Kocaeli University, and she is graduated from Muğla University in Public Administration program. Her fields of study are in Journalism, Urbanization, Communication and Social Media.

YENİ TV PROGRAM ÜRETİM DÜZENİ VE YAPIM AŞAMALARINDAKİ GELİŞMELER

THE NEW TV PROGRAM PRODUCTION SYSTEM AND DEVELOPMENT IN PRODUCTION PHASES

Prof. Dr. Hasan Ünlen DEMİRALP
Yakın Doğu Üniversitesi,
İletişim Fakültesi,
unlendemiralp@neu.edu.tr

Received 12 May 2017- Accepted 8 June 2017
Gönderim 12 Mayıs 2017- Kabul 8 Haziran 2017

Abstract: *Important alterations occurred in television broadcasting as a result of the technological, economical, social and political developments between 1970's and 1990's. Channel capacities increased and commercial corporations were added to public service broadcasting corporations. As the televisions grew the program need grew. As the independent producers and the production companies became more important to satisfy this need, television program production order and production phases were affected. Our aim in this article is to study the production phases within the context of the new developments and changing production order in television broadcasting.*

Keywords: *New program production system, new communication technologies, program project, production phases.*

Öz: *1970'li ve 1990'lı yıllar arasında gerçekleşen teknolojik, ekonomik, sosyal ve siyasal gelişmeler sonucunda televizyon yayıncılığında önemli değişiklikler olmuş, kanal kapasiteleri artmış, kamu hizmeti yayıncılığı yapan yayın kuruluşlarının yanı sıra ticari (özel) televizyonlar yayın hayatına katılmıştır. Sayıları artan ve yaygınlaşan televizyonlarla birlikte program ihtiyacı da artmıştır. Bu ihtiyaçların karşılanması bağimsız yapımcılar ve yapım şirketleri önem kazanmaya başlamış, bu da program üretim düzenini ve yapım aşamalarının tanımlanmasını etkilemiştir. Bu çalışmada amacımız, televizyon yayıncılığındaki yeni gelişmeler ve değişen program üretim düzeni bağlamında (çerçevesinde) yapım aşamalarını irdelemektir.*

Anahtar Kelimeler: *Yeni program üretim düzeni, yeni iletişim teknolojileri, program projesi, yapım aşamaları.*

GİRİŞ

1970'li yıllarla birlikte, yerleşik kitle iletişim sistemini zorlayan teknolojik gelişmeler ve birbiri ardına ortaya çıkan yeni iletişim araçları, 1990'lı yıllara gelindiğinde bütün dünyada iletişim ortamını köklü bir şekilde değiştirmiştir (Alemdar ve Kaya, 1993: 10).

Mikrodalga linkleri, doğrudan yayın ve haberleşme uyduları, koaksiyel ve cam elyaf kablolar, bilgisayarlar ve sayısal teknoloji, video kayıt ve kurgu sistemleri iletişim sistemleri arasındaki sınırları kaldırmış, hizmetleri çeşitlendirmiş ve kanal kapasitelerini arttırmıştır.

Sanayi ülkeleri, bu teknolojilere yaptıkları yatırımlardan sonuç alabilmek ve üretimlerini sürdürebilmek için, kanal kapasitelerinin kullanılmasını, kablo ve uydular aracılığı ile televizyon yayını gibi yeni yayın biçimlerinin uygulama alanına girmesini teşvik etmişlerdir (Topuz, 1987: 1). Batı Avrupa ülkeleri, kamu açıkları sorununun özellikle gündemde olduğu bir ortamda bu durumla karşı karşıya kalmışlardır. Bundan dolayı, TV yayıncılığı alanında yeni kamu yatırımlarına girmek mümkün olmamıştır. Ayrıca, bu dönemde, TV yayıncılığının, hizmet sektörü olarak yoğun iş gücünden yararlanması, günün ekonomi anlayışı bakımından, Pazar ekonomisi kurallarının işletilmesinin ve demokrasi anlayışı bakımından fikirlerin serbestçe oluşumunun, ifade edilmesinin ve dolaşımının gereği üzerinde durulmuştur (Demiralp, 1996: 1005).

Yukarıda kısaca söz edilen teknolojik, ekonomik, sosyal ve siyasal sebeplerden dolayı, televizyon yayınlarındaki kamu tekeli kaldırılmış, bu alan özel girişime açılmış ve böylece ikili sisteme geçilmiştir. Özellikle kara Avrupası'nda egemen olan "kamu hizmeti yayıncılığı" anlayışını sürdüren kamu kuruluşlarının yanında ticari (özel) televizyonlar hızla yaygınlaşmıştır. 1990'lı yılların başından itibaren Türkiye'de görülen gelişme, bunun tipik bir örneğidir.

Televizyonların yaygınlaşmasıyla birlikte, bağımsız yapımcıların ve yapım şirketlerinin sayısı artmış, program üretim düzeni ve yapım süreci ile yapım aşamalarının tanımlanması da bu olgudan etkilenmiştir.

1. YENİ PROGRAM ÜRETİM DÜZENİ

Sayıları giderek artan yayın kuruluşları, yayınladıkları programların önemli bölümünü, bünyelerinde eleman istihdam etmek yerine, bağımsız yapımcılar veya bağımsız yapım şirketlerinden sağlamaya başlamışlardır.

Günümüzde de devam eden bu uygulamada iki yol izlenmektedir: Birinci yol, yayın kuruluşlarının, yayınlamayı planladıkları programlarla ilgili ana fikir ve düşüncelerini yapım şirketlerine açmaları ve onlardan bu düşünceleri geliştirip bir program projesine dönüştürerek sunmalarını beklemeleridir. İkinci yol ise bağımsız yapımcıların veya yapım şirketlerinin, kendi program fikirlerini içeren projeleri, yayın kuruluşlarına, program önerisi haline getirerek sunmalarıdır. Her iki durumda da kuruluşlar, projeleri onaylarsa yapımlara başlanır. Böylece yapım sürecinde ilk aşama tamamlanmış olur.

2. YAPIM SÜRECİ VE YAPIM AŞAMALARI⁷

Yapım süreci, programların yapımında, ana fikirden başlayarak, yayına ve program dosyasının kapatılmasına kadar geçen sürede gerçekleştirilen bütün uygulamaları ve atılan adımları kapsar.

Yapım sürecinde gerçekleştirilen uygulamaların niteliklerine göre gruplandırılması, “yapım aşaması” olarak tanımlanır.

Bir programın yapım sürecinde gerçekleşen uygulamalar, o programın türüne göre bazı farklılıklar gösterse de burada genel olarak ele alınmış ve ilgili yapım aşamasıyla birlikte verilmiştir:

2.1. “Program Geliştirme ve Projeye Dönüştürme” Aşaması (Geliştirim)

- A. Özgün ve gerçekleştirilebilir bir fikir bulmak,
- B. Fikri geliştirmek için ön araştırma yapmak,
- C. Programın amacını ve hedef kitlesini belirlemek,
- D. Hedef kitlenin ihtiyaçlarını, sorunlarını ve beklentilerini göz önünde tutarak, dikkatini ve ilgisini çekecek bir program yaklaşımı bulmak,
- E. Programın yapım tarzını, yapı ve içeriğini, başka bir deyişle görsel ve işitsel içeriğini belirlemek,
- F. Sunucu, oyuncu, konuklar ve sanatçılar gibi kamera önünde yer alacak kişilerle ön görüşme yapmak,
- G. Teknik konularla ilgili ihtiyaçları saptamak,
- H. Programın maliyetini hesaplayarak, tahmini bütçeyi hazırlamak,
- I. Program projesini sunmak

2.2. “Yapım Öncesi” Aşaması (Projenin onaylanması durumunda yapımla ilgili hazırlıklar)

- A. Program geliştirme (oluşturma) evresinde yapılan araştırmayı derinleştirmek,
- B. Konu araştırmasının yanında, program, stüdyo dışında gerçekleştirilecekse, mekân araştırması yapmak,
- C. Program metnini yazmak veya yazdırmak,
- D. Çekim senaryosunu hazırlamak, ihtiyaç varsa, resimli öyküleri çizmek veya çizdirmek,

⁷ Bu bölümde yer alan tanımlar ve açıklamalar, kişisel deneyimlerimin yanı sıra, Erol Mutlu'nun “Televizyonda Program Yapımı”, Colin Hart'ın “Television Program Making” ve Cathrine Kellison'un “Producing For TV and Video” kitaplarından yararlanılarak hazırlandı.

E. Sunucu, oyuncu, konuklar ve sanatçılar gibi programda yer alacak kişileri kesinleştirmek, onlarla sözleşmeleri yapmak,

F. Yapım takvimini hazırlamak,

G. Okuma provalarını, soğuk ve sıcak provaları gerçekleştirmek,

H. Sanat yönetmenleriyle görüşerek, dekor, kostüm ve aksesuarlarla ilgili tasarımların gerçekleşmesini, imalatını veya teminini ve dekorun kurulmasını sağlamak,

I. Grafikler, fotoğraflar ve illüstrasyonlar gibi görsel malzemeleri hazırlamak,

J. İhtiyaç halinde, arşiv filmlerini izlemek ve gerekli olanları seçmek,

K. Programda kullanılacak müzikleri seçmek veya besteletmek. Bunlarla ilgili telif hakları konularını çözüme kavuşturmak,

L. Program çekiminde yer alacak yönetmen, kameraman, ışıkçı, sesçi gibi elemanlardan oluşan yapım ekibini kurmak,

M. Stüdyo dışında yapılacak çalışmalarda, görevlilere konaklama, yeme ve içme gibi imkânları sağlamak.

2. 3. “Yapım” Aşaması

Yapım öncesindeki hazırlıklar, eksiksiz olarak tamamlandıktan sonra yapıma geçilir. Bu aşamada, “çekim”e (kayıt) başlanır ve süreç, çekim bitene kadar devam eder. Program canlı yayınlanacak ise, yayın süreci, yapım aşamasını oluşturur.

2. 4. “Yapım Sonrası” Aşaması

A. Kaba kurguyu ve ardından ince kurguyu gerçekleştirmek,

B. Ses (görüntü üzerine sesli anlatım), müzik, ses efektleri ve görsel efektler eklemek,

C. Gerekiyorsa, düzeltmeleri ve değişiklikleri yapmak, eksiklikleri gidermek,

D. Jenerikleri hazırlamak,

E. Yayın kopyasını kaydetmek,

F. Programı yayın kuruluşuna sunmak (program, bağımsız bir yapımcı veya şirket tarafından gerçekleştirilmişse).

G. Programı bütün unsurlarını tamamlayarak yayına hazır hale getirmek.

2. 5. “Son İşlemler” Aşaması:

A. Sözleşmelerle ilgili işlemleri sonlandırmak,

B. Ödenmemiş faturaları ödemek,

C. Bütçeyi kapatmak,

D. Yapıma yardımcı olan kurum, kuruluş ve kişilere teşekkür mektupları yazmak,

E. Tanıtım, reklam, halkla ilişkiler gibi faaliyetleri yürütmek,

F. Program dosyasını kapatmak.

3. YAPIM AŞAMALARININ TAMAMLANMASINDA FARKLI YAKLAŞIMLAR

- Ivan Cury, yapım sürecini, program projesi kabul edildikten sonra başlatır ve “Program Geliştirme ve Proje Dönüştürme” aşamasına yapım aşaması olarak değinmez ve üç yapım aşaması öngörür: “Yapım Öncesi”, “Yapım” ve “Yapım Sonrası” (Cury, 1998: 179; 192- 199).
- “Cybercollege” (Televizyon, video ve radyo yapımcılığı ile ilgili ücretsiz eğitim veren internet sitesi), üç yapım aşamasından söz eder. Bunlar: “Yapım Öncesi”, “Yapım” ve “Yapım Sonrası”dır (www.cybercollege.com). Burada Ivan Cury’den farklı olan, yapım öncesi aşamasına, “Program Geliştirme ve Projeye Dönüştürme” aşamasının dâhil edilmiş olmasıdır.
- Erol Mutlu’ya göre program yapımı dört aşamada gerçekleşir: “Yapım Öncesi Planlama/Hazırlık”, “Teknik Olanakların ve Mekânın Hazırlanması”, “Yapım” ve “Yapım Sonrası Evresi”. Mutlu da “Program Geliştirme ve Projeye Dönüştürme” aşamasını yapım öncesi aşamasına dâhil eder. Ancak yapım öncesinde gerçekleşen işlemlerden dekorların temini ve kurulmasını, soğuk ve sıcak provaların gerçekleşmesini, grafik, slayt ve film gibi görsel malzemelerin kullanıma hazır hale gelmelerini ve teknik hazırlıkların tamamlanmasını “Teknik Olanakların ve Mekanın Hazırlanması” ana başlığı altında yapım aşaması olarak önerir (Mutlu, 1995: 25- 29).
- Alessandra Kaminski, dört yapım aşaması önerir. Bunlar: “Program Fikri”, “Yapım Öncesi”, “Yapım” ve “Yapım Sonrası”dır. Kaminski, Cybercollege’den farklı olarak, program geliştirme ve proje dönüştürme aşamasını yapım öncesinden ayırır ve program fikri başlığı altında bağımsızlaştırır (www.dosomethingdifferentmedia.com).
- Colin Hart, beş yapım aşaması üzerinde durur. “Geliştirim” (program geliştirme ve projeye dönüştürme), “Yapım Öncesi”, “Yapım”, “Yapım Sonrası” ve “Son İşlemler” (Hart, 1999: 2– 4).
- Cathrine Kellison, tıpkı Colin Hart gibi beş yapım aşamasından söz eder: “Proje geliştirme” (program geliştirme ve projeye dönüştürme), “Yapım Öncesi”, “Yapım”, “Yapım Sonrası” ve “Son İşlemler” (Kellison: 2012, 6- 8).

SONUÇ

Yukarıda verilen yapım aşamalarının belirlenmesiyle ilgili ilk dört örnekte yer alan ve daha birçok kaynakta rastlayabileceğimiz üçlü ve dörtlü düzenlemeler, günümüzde yaygın bir şekilde uygulanan program üretim düzeninde yetersiz kalacaktır.

Bir TV yapımında “Program Geliştirme ve Projeye Dönüştürme” aşaması, yeni program üretim düzeninin olmazsa olmazıdır. Bu aşamada, ana hatlarıyla, programın amacı, mesajı, hedef kitlesi, hedef kitleye nasıl ulaşılacağı, programın yapısı ve konusu, başka bir deyişle görsel ve işitsel içeriği, teknik konularla ilgili ihtiyaçlar ve tahmini bütçe yer alır. Ancak, bu hususlar değerlendirildikten ve onaylandıktan sonra yapım hazırlıklarına başlanabilecek ve yapım öncesi aşamasına geçilebilecektir.

Yukarıdaki ilk dört örnekte, yapımlarda son aşama olan “Son İşlemler” de yer almamaktadır. Bir yapımda, program maliyetinin hesaplanmayacağı ve bütçenin kapanmayacağı düşünülemez. Yoğun rekabet ortamı yaşanan televizyon yayıncılığında, tanıtım, reklam ve halkla ilişkiler faaliyetlerinin ihmal edilmemesi gerekir. Bunların yanı sıra, yapılması gereken kırtasiye ve büro işleri de olabilir. Bu durumda, beşinci aşama olan “Son İşlemler”in yapım aşamaları içerisinde olmaması eksiklik olacaktır.

Sonuç olarak, Hart ve Kellison’un da belirttiği gibi, program yapım sürecinin beş yapım aşaması, “Program Geliştirme ve Projeye Dönüştürme”, Yapım Öncesi”, “Yapım”, “Yapım Sonrası” ve “Son İşlemler” olarak ele alınmalıdır.

KAYNAKÇA

- Alemdar, K. ve Kaya. R. (1993), “*Radyo-Televizyonda Yeni Düzen*”, TOBB. Yayınları, Ankara.
- Cury, I. (1999), “*Directing and Producing for Television*”, USA: Focal Press
- Demiralp, H. Ü. (1996), “Kamu Hizmeti Yayıncılığı ve TRT Televizyonu”, *Yeni Türkiye*, (Media Özel Sayısı 2), 96(12): 1005-1013.
- Hart, C. (1999), “*Television Program Making: Everything you need to know to get started*”, Focal Press, London.
- Kellison, C. (2012), “*Producing for TV and Video: A Real World Approach*”, Taylor & Francis, Burlington.
- Mutlu, E. (1995), “*Televizyonda Program Yapımı*”, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara.
- Topuz, H. (1987), “İletişim Teknolojisi, Yeni Girişimler ve Çoğulculuk”, *İletişim Dünyası*, İstanbul.

Cyber College, (2016), <http://www.cybercollege.com/tvp001-2.htm>, Erişim Tarihi: 31.07.2016.

Media, (2015), <http://www.dosomethingdifferentmedia.com/our-4-step-video-production-process>, Erişim Tarihi: 01.08.2016.

1940 yılında Denizli'nin Çal kazasında doğdu. İlkokulu Kozan'da tamamladı. 1960 yılında TED Ankara Koleji'nden mezun oldu. 1970 yılında Ankara Üniversitesi DTCE İngiliz Dili ve Edebiyatı Bölümü'nü bitirdi. 1963 yılında Ankara Radyosu'nda programcı olarak çalışmaya başladı. 1964 yılında İngiltere'de, 1965- 1966 yıllarında Almanya'da televizyon yapımcılığı ve yönetmenliği konusunda eğitim aldı. 1966 yılında Ankara Televizyonu'na atandı. 1968- 1982 yılları arasında çeşitli kademelerde yönetici olarak çalıştı. İdari görevlerinin yanı sıra yapımcı ve yönetmen olarak TV oyunları ve belgeseller gerçekleştirdi. TRT'yi temsilen birçok uluslararası toplantıya katıldı. Jüri üyeliğinde bulundu. 1982 yılında Anadolu Üniversitesi'nde Açık Öğretim Fakültesi'nin kuruluşunda görev aldı ve akademik kariyerine başladı. İletişim alanında yüksek lisans belgesini Anadolu Üniversitesi'nden, Marmara Üniversitesi'nden ise Sinema-Televizyon ve Fotoğrafçılık Ana Sanat Dalı'ndan sanatta yeterlilik belgesini aldı. 1987 yılında Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi'nde göreve başladı. Akademik ünvanlarını burada aldı. 2006 yılında emekli oldu. Anadolu Üniversitesi ve Gazi Üniversitesi'nde akademik çalışmalarına devam ederken yönetmen olarak tanıtıcı filmler ve belgeseller gerçekleştirdi. 1989- 1993 yılları arasında Üniversiteden izinli olarak Ankara Televizyonu'nda program müdürlüğü yaptı. 1997- 1998 yıllarında KKTC'de Uluslararası Amerikan Üniversitesi'nde, 1999- 2001 yılları arasında Doğu Akdeniz Üniversitesi'nde çalıştı. 2000 yılında 37. Antalya Film Festivali'nde büyük jüri üyeliğinde bulundu. 2005 yılından bu yana Yakındoğu Üniversitesi'nde görev yapmaktadır.

He was born in 1940, in Çal county of Denizli. He completed elementary school in Kozan, graduated from TED Ankara College in 1960. Following that, he graduated from the Department of English Language & Literature of L.H.G.F Ankara University in 1970. In 1963, he started to work as a program producer at Ankara Radio. He had training on television production and supervision in Germany (1965 and 1966) and in England (1964). In 1966, he was assigned to Ankara Television. He worked as an administrator at various levels between the years of 1968- 1982. Besides his administrative assignments, he executed TV plays and documentaries as a producer and director. He represented TRT at many international conventions and was a member of the jury at many events. In 1982, he had an assignment at Anatolian University where he contributed to the start of Open Education Faculty and began his scholarly career there. From Anatolian University, he had masters' degree in communication sciences and from Marmara University he had certificate of proficiency in Cinema, Television and Photographical Arts Major. His assignment at Faculty of Communication of Gazi

University started in 1987. There he received his academic titles and retired in 2006. During his postgraduate studies at Anatolian and Gazi Universities, he directed documentaries and commercials. Between 1989 and 1993, with university's consent, he had a post at Ankara Television as a program manger. He worked at TRNC Girne American University between 1997- 1998 and at Eastern Mediterranean University, between 1999 and 2001. He was a member of the Grand Jury at 37th Antalya Film Festival, 2000. Since 2005, he has been working at Near East University.

NEOLİBERAL EMEK YÖNETİMİNDE DEVLETİN ROLÜ: TÜRKİYE'DE ÖZEL İSTİHDAM BÜROLARI

ROLE OF STATE IN NEOLIBERAL LABOR ADMINISTRATION: PRIVATE EMPLOYMENT AGENCIES IN TURKEY

Hande MALGAÇ
Araştırma Görevlisi
Ankara Üniversitesi,
Siyaset Bilimleri Fakültesi,
handemalgac@gmail.com

Emek Önder ÜNLÜ
Araştırma Görevlisi
Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi,
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi,
emekunlu@gmail.com

Received 27 April 2017- Accepted 24 July 2017
Gönderim 27 Nisan 2017- Kabul 24 Temmuz 2017

Öz: Devletin piyasaya dair herhangi bir müdahalesinin, akılcılığı ve özgürlüğü zedeleyeceğini ve bu nedenle devletin piyasaya müdahale kanallarının mümkün olduğunca kısıtlanması gerektiğini savunan neoliberalizmin pratikteki programı, devletin müdahale biçimlerini ortadan kaldırmak değil, bu biçimleri yeniden yapılandırmak üzerine kuruludur. Bu yeniden yapılandırma eğiliminin tarihsel temeli, ilkel birikim vasıtasıyla mülksüzleştirilen, yoksullaştırılan ve proleterleştirilen geniş yığınların yönetimini merkeze koyan liberalizmde aranmalıdır. Sermaye birikiminin istikrarı için gerekli olan ücretli emeğin oluşumu, klasik liberal düşünürlerin çizdiği tablonun aksine kendiliğinden değil zor yoluyla, bir başka deyişle, devlet iktidarının gücü ile gerçekleştirilmiştir. Bu anlamda emeğin yönetimi, devlet iktidarının toplumsal düzen imalatında oynadığı merkezi role işaret ederken; bu rol liberalizmden neoliberalizme bir süreklilik taşımaktadır. Bu bağlamda Özel İstihdam Büroları (ÖİB) sermaye birikim sürecinde emeğin coğrafi, iktisadi, politik ya da gündelik hareketinin öngörülemez sonuçlarının yaratacağı olumsuz etkilerin yönetilebilmesi için stratejik bir araç olarak değerlendirilebilir. ÖİB'lerin yetkilendirilmesi sermayenin devlet eliyle işgücü piyasasında kurucu ve düzenleyici faaliyetlerin meşru öznesi kılınmasına dayanmaktadır. Türkiye'de sermaye birikiminin devamı ve kârlılık için yalnızca emeğin düşük maliyeti kâfi olmamaktadır. Aynı zamanda emeğin belirli sektörlere, belirli niteliklerle ve belirli bir sürede yönlendirilebilmesini sağlamak gerekmektedir. Bunun anlamı herhangi bir emekçinin niteliklerini çeşitlendirmek ya da geliştirmek için –ki bu sayede emeğini satarken pazarlık şansını artıracaktır- yöneleceği meta-dışı alanlardan ya da bu alanların kazandıracağı zamandan kopartılmasıdır. Böylelikle emek yönetilebilecek bir ölçekte yani ÖİB depolarında konumlandırılabilir.

Anahtar Kelimeler: Liberalizm, Neoliberalizm, devlet, hukuk, emek yönetimi, ÖİB, ilkel birikim

Abstract: Neoliberalism advocates that state intervention in the market should be restricted as much as possible due to the claim that any state intervention would undermine the rationality and the freedom of the market. Yet in practice, neoliberal programme is based on reconstruction and not elimination of state intervention forms. The historical ground of this reconstruction tendency should be traced in liberalism which puts the administration of dispossessed, impoverished and proletarianised masses in its center. The formation of the wage labour which was necessary for the stabilization of capital accumulation, on the contrary, the picture drawn by the classical liberal thinkers, did not happen by itself but was realised by force, in other words, by the power of state. In this sense, labour administration has a continuity between liberalism and neoliberalism by referring to the main role of state power within the production of social order. In this context, Private Employment Agencies (PEA)

can be considered as a strategic instrument to manage the negative effects of unpredictable consequences geographic, economic, political and everyday movement of the labor. PEAs manifest the authorisation of capital, which makes it the legitimate subject of foundational and regulatory activities in labour market, by the legalisation power of the state. In Turkey, low-cost labor is not sufficient for perpetuity of capital accumulation and profitability. It must be ensured that labor could be canalized to certain sectors, with certain abilities at a specific time as well. It means any laborer who inclines to non-market areas for the purpose of diversification and improvement of his/her qualifications -so that he/she could increase his/her negotioton power- would be removed from these non-market areas. Thus, labor will be positioned at a manageable place and scale, namely in the stocks of PEAs.

Keywords: Liberalism, neo-liberalism, state, law, PEA, primitive accumulation, labor admistration.

1. LİBERALİZM VE EMEĞİN YÖNETİMİ

Liberalizm kapitalizmin oluşum sürecinde şekillenen, felsefi-etik bir düşünce sistemi olmasının yanında aynı zamanda belirli bir siyasal ve iktisadi programın adıdır. Bu felsefe ve program yakından ilişkilidir zira yeni çalışma düzenine uyumu salık veren ideoloji, klasik liberal düşünürlerin yürüttüğü etik tartışmasında temellenmiştir.⁸ Kapitalistleşme süreçlerinde kapsamlı bir sermaye stratejisine (burjuva programa) dönüşmüş olan liberalizm; serbest piyasanın işleyişi, özel mülkiyetin korunması, devlet ve siyasal iktidarın konumu ve ücretli emeğin oluşumunu birbiri ile ilişkilendiren radikal bir politik proje olarak değerlendirilebilir. Bu kapsamlı içeriği ile liberalizmin aynı zamanda yeni bir toplumsal düzen tasavvuru olduğunu rahatlıkla belirtebiliriz. Bu anlamda liberalizmin yeni toplumsal düzeni için üç ögenin yaşamsal olduğu söylenebilir. Bunlar; kâr için üretim yapma güdüsü ile hareket eden sermaye sahiplerinin sınırlandırılmadan serbestçe hareket edebileceği bir piyasa, bu üretimin gerçekleştirilebilmesi için çalışma kapasitesini satacak ücretli emek ve nihayet piyasanın serbestçe işleyişinin ve özel mülkiyet hakkının korunması için hukuksal bir düzen ihtiyacıdır (Tiger ve Levy, 2016). Bir başka ifadeyle bu düzen, Jeremy Bentham’ın “mutlak bir ihtiyaç olduğundan hiç şüphe duymadığı ‘Mülkiyetin Anayasası’dır (Constitution of Property)”(Perelman, 2000: 21).

Şüphesiz bu yeni toplumsal düzenin dayanacağı kapitalist iktisadi ilişkiler ve siyasal rejimin şekillenmesi çatışma yüklü olmuştur. Sınıfsal, politik ve ideolojik cepheleleri olan bu çatışmalar liberalizmin zaferiyle sonuçlanmıştır. Feodalizmin topyekûn krizinden türeyen belirli tarihsel eğilimler ve sınıf mücadeleleri sonucunda şekillenen kapitalizmin gelişmesi, olgunlaşması ve yerleşiklik kazanmasında bu zaferin payı merkezidir. Liberalizmin zaferi ve kapitalizm arasında altı çizilen bu ilişkiyle, temelde liberal düşüncenin günümüze değin taşınmayı başardığı bir politik yanılısamaya vurgu yapmak amaçlanmaktadır. Liberalizmin en temel iddiaları -eğer bunların, Adam Smith’in düşüncelerinde temsil edildiği kabul edilirse- bireylerin özgürce, çıkarları doğrultusunda hareket edebildikleri bir piyasanın, ancak devletin ve kamusal müdahalelerin özel mülkiyet hukuku ve birey güvenliğiyle sınırlandırılması ile gerçekleştiği yönünde bir vurguda kendini göstermektedir (Smith,[1776] 2014) . Oysa ne kapitalizmin oluşumunda kritik öneme sahip sermaye birikim süreçlerinde ne de ücretli emeğin oluşumunda,

⁸ Örneğin, Adam Smith’in erken çalışmalarından biri *The Theory of Moral Sentiments (Ahlaki Duygular Teorisi)* adını taşımaktadır.

kendiliğinden işleyen, doğal ya da bu aktörlerin eylemlerine içsel bir “gizli el” marifeti bulunmaktadır. Aslına bakılırsa liberalizmin zaferinde son derece görünür bir elin katkısı hayati olmuştur. Bu el, çok uzun zamandır görünür olan devlet ve yönetsel kurumlarından başkası değildir. Oysa Smith ve diğer liberal düşünürlerin temel eserlerinde, piyasaya dışsal olarak konumlandırılan ve müdahalesi “şeylerin doğal düzenini” bozduğu gerekçesiyle kınanan –bu sayede rolü gizlenen- devletin, serbest piyasa ve “sivil toplum” üzerindeki kurucu etkisi göz ardı edilir (Neocleous, 2013: 84). Liberal düşüncenin kapitalist piyasa sisteminde devlet müdahalesinin rolünü göz ardı edişi, yanlış bir kavrayış olmanın ötesinde, sermaye birikiminin önündeki iktisadi, toplumsal ve kültürel engelleri kaldırma mücadelesinde bir taraf oluşu ile ilişkilidir.

“Mülkiyetin Anayasasını” egemen kılma mücadelesinde liberalizm, kapitalist sermaye birikimi için gerekli ücretli emeği piyasa düzeni içerisine sokmak için büyük kitlelerin mülksüzleştirilmesini⁹ savunmada önemli ideolojik işlevler görmüştür. Klasik ekonomi politığın “laissez-faire” külliyatında yazılı olanlara bakılırsa, liberalizmin, kendi geçim araçlarından kopartılarak mülksüzleştirilen geniş köylü kitlelerin akıbetleriyle hiçbir alakası yokmuş gibi görünmektedir (Perelman, 2000: 2). Oysa “gerçekte “laissez-faire”in inşası ile geçimlik üreticilerin çoğunluğunun mülksüzleştirilmesi yakından ilişkilidir” (Perelman, 2000: 2). Bilindiği gibi Marx bu süreci *ilkel birikim* olarak adlandırmıştır (Marx, 2011: 686-731).¹⁰ Aslında Marx’ın tartıştığı mesele, kapitalist sermaye birikimini önceleyen sermaye ve emek gücünün nereden geldiğidir. Detaylı bir tarihsel malzeme ile birlikte, Marx şöyle özetler: “Demek oluyor ki, ilkel birikim denilen şey, üreticileri üretim araçlarından ayıran tarihsel bir süreçten başka bir şey değildir” (2011: 687). Bu süreç “kamusal mülkiyetin gaspı” olarak 15. Yüzyıl sonundan 16. Yüzyıla kadar sürmüştür. Özellikle toprağa el konulması ve köylülerin mülksüzleştirilmesi ilkel birikimin en geniş çaplı uygulaması olarak düşünülebilir. Bu el koyma içerdiği iktisadi sonuçlardan öte bir anlam taşımaktadır. Toprak ve toprağın kullanım formlarının üzerinde yükselen şey, uzunca bir dönemin ruhu ya da geleneksel toplumsal ilişki ve değerlerin inatçı bir bileşimiydi. E.P. Thompson’ın (2004) ifadesiyle para kudreti (tüccar ve tefecilerin artan toplumsal etkinliği) karşısında bir tür “ahlaki ekonomi” (Thompson, 2004) kapitalizmin yükselen gücü karşısında tutunmaya çalışıyordu. Şüphesiz bu tutunma, çeşitli biçimlerde köylülerin proleterleşmeye direnişini içermektedir ve bu sayede süreç yalnızca gaspla sınırlı kalmayan bir toplumsal, politik ve hukuki düzenlemeler dönemini açacaktır. Bu

⁹ İngiltere’de 14. Yüzyıldan başlayıp 18. Yüzyıla dek süren toprağın ticarileşmesi biçiminde düşünülebilecek “çitleme (enclosurement)” hareketi, anılan mülksüzleştirme sürecinin en kapsamlı ve önemli olgusudur. Hem sermaye birikim süreci açısından hem de ücretli emeğin oluşumu açısından hayati sonuçları olan çitleme süreci aynı zamanda mülksüzleşmenin ortaya çıkardığı olumsuz toplumsal süreçlerin yönetilmesi anlamında toplumsal düzenin “imalatı” olarak incelenebilir. Bu çalışmada detaylarına girilmeyecek olsa da çitlemenin emek yönetiminin tarihsel zemini olarak kavrandığını belirtmeliyiz.

¹⁰ Marx’ın ilkel birikimi (*Primitive Accumulation*) işlediği “Kapital” eserinin Yordam yayınlarından olan Türkçe çevirisinde kavram, “*ilk birikim*” şeklinde çevrilmiştir. Bu çeviri farklılığının, kavramın analitik konumu ve içeriğine dair kuramsal tartışmalar göz önüne alınarak yapıldığı anlaşılmaktadır. Burada yalnızca Türkçe literatürde daha yaygın kullanıldığı için “ilkel birikim” şeklinde kullanmak tercih edilmiştir.

sürecin kapitalizm açısından son derece tayin edici bir karakteri olduğu vurgulanmalıdır. Bir tarafta, Marx’ın ilkel birikimin kapitalizmin oluşumundaki kritik rolüne ilişkin “*ilk günah* (original sin)” (2011: 686) benzetmesinden ilham alarak ifade edersek, mülksüzleştirilen köylüler sanki bir evrenden başka bir evrene fırlatılıp atılmışlardır. Diğer tarafta, paranın toplumsal iktidar aracı olarak, anılan geleneksel ilişki ve değerleri aşındıran etkisinin vücut bulduğu sınıfsal aktörler, parayı iktidarın kaynağı haline getiriyorlardı. Marx’ın ifadesiyle “yeni soylular, parayı her türlü iktidarın kaynağı olarak gören zamane çocuklarıydı” (2011: 735). Bu “zamane çocuklarının” motivasyonlarına ve yapıp ettiklerine yer veren Marx, “ilkel birikim tartışmasında çok büyük oranda proleterleşmeye odaklanır; zira onu en çok ilgilendiren mesele en devrimci özne olarak kabul ettiklerinin oluşumu ve bunların üzerinde mücadele ettikleri merkezi sorunlardı” (Glassman, 2006: 611). Dolayısıyla ilkel birikimin içeriğinin iki yönü öne çıkmaktadır: Paranın ve proleterleşmenin yönetilmesi.

İlkel birikim süreci, kapitalizmin oluşumu için gerekli ilk sermaye birikimini sağlamakla burjuvaziye etkin bir politik aktör olarak tarih sahnesine yerleştirmiştir. Bu süreç aynı zamanda, mülksüzleştirilen geniş köylü kitlelerden doğan, yaşamını yalnızca emeğini satarak sürdürmek zorunda olan işçi sınıfına aynı sahnede yer açmıştır. Bu katı mülksüzleştirme süreci, liberal düşüncenin sembol ismi Adam Smith’in ünlü “gizli” el kavramlaştırmasının -kapitalist piyasa ekonomisinde bireysel çıkarlarıyla hareket eden aktörlerin özgür hareketinin kaos ve çatışma yaratmasına engel olup tüm çıkarları son kertede dengeleyen bir tür “doğal mekanizma”nın- varlığını önemsiz hale getirmektedir. Bir bakıma buradaki “gizli el”, katı bir biçimde ve zor kullanarak mülksüzleştirilen insanlar için son derece “görünür” olan toplumsal güçlerin varlığının Smith’in liberal ideolojisine dönük şüphe uyandırmasını ve direnişle karşılaşmasını engellemek için “gizlenmiş bir el” gibi durmaktadır. Esasında Smith’in ilgilendiği temel konu, insan davranışlarının¹¹ liberal toplumsal düzene uygun düşecek biçimde değiştirilmesinin nasıl savunulabileceğidir (Perelman, 2000:9). Bu savununun anahtar kavramları ise oldukça tanıdık. Smith için mevzu bahis piyasa toplumunun gelişimi ve yerleşiklik kazanması olduğunda, “yasa ve düzenin önceliği” şüphe götürmez. Hatta “barış -emekçi sınıfların burjuva toplumsal düzene uyumu- ve düzen” insani sefaletin tesellisi olarak yoksullara duyduğumuz merhametten çok daha önemlidir (akt. Perelman, 2009: 191).

Bu anlamda liberalizmde -söylemin aksine gerçekte işleyen biçimiyle kapitalizmde olduğu gibi- emeğin mülksüzleştirilmesi, tüm geçimini ücretli bir işte çalışmaya bağlaması ve piyasa dışı (meta-dışı) yönelimlere girmesinin engellenmesi için gerekli toplumsal düzenin inşası merkezi önemdedir. Bu, hayata geçirilmesi için kapitalist emek sürecinde patriarkal ve despotik fabrika rejimlerinin ya da disiplininin sunduğu denetimi merkeze alsa da, (Burawoy, 1985) kapitalist üretimin işyeri ölçeğini aşan bir ölçekte müdahale ve denetimi gerektirmiştir. En özlü ifadesiyle liberalizmin toplumsal düzeni, emeğin yönetilmesine dayanır. Bir başka ifadeyle emeğin yönetimi, burjuva toplumsal düzeninin devlet müdahalesi aracılığıyla iktisadi, politik, kurumsal, idari ve ideolojik olarak inşa edilmesini ve sürdürülmesini içeren çatışmalı pratikler bütünüdür ifade eder.

¹¹ Burada özellikle yoksul köylülerin sermaye birikimine engel olan ve ücretli bir işte çalışmaktansa alternatif geçim kaynakları arayan geleneksel tutum ve davranışları hedef alınır.

Bu nedenle liberalizmin kavramsal yapısında, ideolojik çerçevesinde ve politik pratiğinde “piyasa-devlet” ilişkisinin çelişkili niteliğini tartışmak için ‘ilkel birikim kavramı’ merkezi önemdedir. Zira ilkel birikim tartışması, liberalizmin “serbest” piyasa mitinin en güçlü ideolojik kaynaklarından biri olarak kavranabilecek “devlet müdahalesi- piyasa ilişkisi” formülasyonundaki çelişkiyi açığa vurmaktadır. Geniş yığınların mülksüzleştirilmesi sürecinde her biçimiyle kullanılan zorlayıcı düzenleme ve uygulamalar devlet iktidarının yasallaştırma ve hukukileştirme otoritesi aracılığıyla gerçekleştirilmiştir. Fakat liberalizmin anlatısında bu süreç “istisna hali” gibi sunulmaktadır.

1.1. İkel Birikimin Rolü ve Yoksulluğun Yönetimi

Liberalizmin ve kapitalist toplumsal düzenin temel özellikleri tipik karakterini hemen hemen tümüyle İngiltere’nin tarihsel sürecinde¹² kazanmıştır. Fakat bu durum, kapitalistleşme süreçlerinde liberal strateji ve uygulamaların, farklı hız, çap ve doğrultularla da olsa, yaygınlaşmasını engellememiştir. Zira kapitalist sermaye birikimi evrenselleşme eğilimi ile maluldür. Bu evrenselleşme eğilimi özel mülkiyet düzeninin coğrafi genişlemesinde ne nitelikte toplumsal, politik ya da kültürel engellerle karşılaştığına bağlı olarak şekillenmiştir. Fakat ne liberalizmin piyasa-devlet ilişkisine dair söylemi ne geniş yığınları mülksüzleştirerek ilerleyen birikim süreci ne de tüm bu süreçlerin içerdiği sosyo-politik çatışmalar genel niteliğini kaybetmiştir (Chibber, 2016). Bu nedenle emeğin yönetimi kavramlaştırması ve bu kavramlaştırmanın ilkel birikim sürecinin kapitalist toplumsal düzenin oluşumundaki rolüne dayanarak kullanılması mümkün hale gelmektedir. Emeğin yönetimi, proleterleşme sürecinde gerçekleşen geniş çaplı toplumsal değişimlerden kaynaklanan gerilim ve çatışmaların, belirli bir toplumsal düzene dönüştürülmesi için gerekli kapsamlı sermaye ve devlet pratiklerinin tümünü içerecek biçimde düşünülebilir. Bu pratiklerin ilk örneklerini iç içe geçiren sahnenin “karanlık tasarıları”, Marx tarafından şöyle özetlenir:

“Kilise mülklerinin yağmalanması, devlet topraklarına hileli yollarla el konulması, ortak toprakların çalınması, feodal mülkiyet ile klan mülkiyetinin gaspçı ve insafsız bir terörle modern özel mülkiyete dönüştürülmesi, bütün bunlar, ilk birikimin huzur veren yöntemleriydi. Bunlar Kapitalist tarım için araziye fethetti; toprağı sermayenin parçası haline getirdi ve kentsel sanayileri için gerekli ‘özgür’ ve korunmasız proletaryanın arzını sağladı.” (Marx, 2011: 704).

Bu anlamda ilkel birikime “proleterleşmenin ekonomi politikası” olarak bakabiliriz (Özügurlu, 2008: 64)

Liberalizmde istisnai olarak konumlandırılan devlet müdahalesinin aslında oldukça etkin biçimde gerçekleştirildiğini ortaya koyan ilkel birikim kavramı “kısaca, doğrudan üreticilerin proletaryaya ve onlara ait emek araçlarının da sermayeye dönüştürülmesi” (Özügurlu, 2008: 64) biçiminde tanımlanabilir. Kapitalizmin oluşumunda proleterleşme

¹² Bu süreç aynı zamanda burjuva hukukunun da oluşum sürecidir. Tacirin hareket özgürlüğünü sağlayacak ve garanti altına alacak sözleşme, mülkiyet ve yöntemlerin belirli kurallar içine oturtulması ve uygulanmasıdır. Bu kurallar doğal akıl ve doğal hukuk teorileri yardımıyla insanlar tarafından tercih edilmiş ve uygulanmış kurallar bütünü olarak hukuksal ideolojinin bağlamı içerisine oturtulmuştur. Yazılı kurallar, feodal parçalılığın aşılmasında, ticaretin Kilise ve Krallık çıkarları doğrultusunda teoloji, ahlak ve hukuk sistemine dahil edilmesinde rol oynamıştır (Tiger ve Levy, 2016).

süreci “bir yanda, yoksullaşma ve mülksüzleşme, diğer yanda üretim ve geçim araçlarının sermayeleşmesi ve özel mülkiyet temelinde yoğunlaşması” ile şekillenir. “Kapitalist üretim ve birikim tarzı, dolayısıyla aynı zamanda özel mülkiyet, kişinin kendi emeğine dayanan özel mülkiyetin ortadan kaldırılmasını, yani işçinin mülksüzleştirilmesini gerektirir” (Marx, 2011: 740). Şüphesiz bu mülksüzleştirme sürecinin belirli aktörleri vardır ve bu aktörlerin uygulamalarının süreklilik kazanmasında ve güvence altına alınmasında devletin yasallaştırma yoluyla müdahaleleri kritik bir konumda olmuştur. “Biçimsel anlamda bakıldığında bu mülksüzleştirme tamamen yasaldı. Sonuçta köylüler kelimenin dar anlamında mülkiyet hakkına sahip değildiler. Yalnızca geleneksel hakları vardı. Piyasalar geliştikçe, ilkin toprak elde etme hırsındaki soylular, daha sonra da burjuvazi, bu geleneksel hakları yürürlükten kaldıracak bir yasal yapı yaratmak için devleti kullandı” (Tiger ve Levy, 2016). Devletin bu biçimde kullanılması, yalnızca burjuvazinin emeğin ücret disiplinine sokulması açısından çıkarlarına işaret etmez; aynı zamanda bu disipline edilmiş emek, yönetilebilir bir toplumsal düzen için gerekli uyumlu yurttaşlar olarak, devlet iktidarının da çıkarlarına işaret eder. Bu karşılıklı ilişkiyi, Smith’in de hocası olan Hutcheson farklı ama isabetli bir biçimde ortaya koyar: “halka kendi meselelerini idare etmesi ve endüstriyel becerilerini yerine getirmesi için en iyi yöntemler öğretilmeli ve yasalarla taahhüt edilmelidir” (akt. Perelman, 2000: 23).

Liberal düşünürlerin “resmi anlatısında” yer bulmayan, ilkel birikim süreci ve mülksüzleştirmenin ücretli emeğin zorla oluşturulmasına dönük politik ve hukuksal araçlarını takip ederek, liberalizmde piyasanın, belirli bir çalışma düzenine bağlanarak devlet otoritesinin seferber edildiği tarihsel süreçle nasıl kurulduğunu özellikle 18 ve 19. yüzyıl İngiltere’sinde görebiliriz. Örneğin bu dönemlerde çıkarılmış bir yasa maddesinde öngörülen cezaya göre, 14 yaş üzerindeki dilenciler, ağır bir biçimde kırbaçlanmalı ve sol kulağından damgalanmalıydı. Bu ceza ancak birisinin bu kişileri gönüllü olarak iki yıl süre ile kendi hizmetine kabul etmesiyle uygulanmayacaktı (Perelman, 2000: 14). İlkel birikim sürecinde mülksüzleştirilen ve geçim araçlarından koparılan insanların yoksullaşmasıyla birlikte dilencilik yoğun bir biçimde görülmeye başlanmıştı. Aslına bakılırsa yeni oluşturulan liberal çalışma düzeninde ücretli emeğe dâhil olmayanların, bir işte para karşılığı çalışmak yerine dilenmeyi “tercih ettiklerine” inanıldığından, benzeri acımasız yasal yaptırımlar oldukça olağandı. Ücretli bir işte çalışmak yerine “piyasa dışı” her türden faaliyet bir günah ve cezalandırma konusu olarak kabul edilmekteydi. Buradaki yaptırımın temel amacı cezalandırmaktan ya da hapisanelere kapatmaktan ziyade, çalışma düzeni dışındaki her türden faaliyetin ceza tehdidi ile “muktedir bedenlere sahip dilenci ve aylakları, emeklerini piyasaya sunar hale getirerek, kapatma kurumunun dışında iş göreceğ olan emek gücüne şekil vermektir” (Neocleous, 2013: 24). Bu kavrayışa, yoksullara karşı duyulan geleneksel bir egemen sınıf korkusu da eşlik etmektedir. Örneğin Adam Smith’e göre emekçi sınıflar, faaliyetlerinde istikrarlı bir biçimde var olan ve evrensel olarak etkilendikleri tutkular tarafından ele geçirilmişlerdir. Bu tutkular ise emekçileri mülkiyeti istila etmeye kıskırtır. Sonuç olarak devlet iktidarı zenginlerin mülkünü korumak için zorunludur (akt. Perelman, 2000: 190). Smith’in bu muhafazakâr kavrayışı, ücret düzeninin inşasına, sermaye birikimini güvence altına almasının yanında sınıflı toplumsal düzeni ve mülk

sahibi sınıfları koruma misyonu da biçmektedir.¹³ Bunun yanında oluşmakta olan kapitalizmin ihtiyaç duyduğu toplumsal düzenlemelerin gerçekleştirilmesi için emeğin yönetilmesine dönük liberal programın sürdürülmesinde devlet iktidarının ve hukuki düzenlemelerinin yaşamsal görüldüğü de anlaşılmaktadır. İlkel birikimin bir ucunda mülksüzleşme ve yoksullaşma bulunduğundan liberal düşüncede yoksulluğun nasıl kavranması gerektiği, emeğin yönetiminde en önemli konulardan biri olmuştur. Esasında kişilerin ücretli çalışmaya zorlanmaları için tüm piyasa-dışı geçim araçlarından koparılımları ve yoksullaştırılmaları zorunludur. Bir bakıma kişiler yoksul olmazlarsa ücretli çalışmaya da ihtiyaç duymazlar ve bu da sermaye birikimi önünde bir engele dönüşür. Yine Hutcheson'ın ifadesiyle “bir halk endüstriyel alışkanlıklar [*yani disipline edilmiş ücretli emek*] kazanmaz ise zorunlu yaşamsal ihtiyaçların ucuzluğu [*meta-dışı geçimlik araçlarla yaşamını sürdürme*] aylaklığı cesaretlendirir” ve “en iyi çare tüm yaşamsal ihtiyaçlar için talebin yükseltilmesidir [*yani emeği dışında bir geçim aracı kalmayana dek mülksüzleştirilmelidir*]” (akt. Perelman, 2000: 16). Yine de aylaklıkta ısrar edilirse cezası “en az iki yıl geçici kölelik (*servitude*)” olmalıdır (akt. Perelman, 2000: 16).

Bu çerçevede İngiliz “yoksul yasaları” da aynı liberal programın ve hedeflerin ürünü olarak düşünülebilir. Zira hem yoksul yasaları düzenlemeleri hem de yoksul yasaları üzerinden düzenlenen çalışma düzeni, modern iktisadi ve politik kurumların şekillenmesinde önemli olmuştur. Hem modern iktisadi üretim örgütlenmelerinin hem de devlet tarafından kurumsallaştırılan modern çalışma düzenlemeleri önemli ölçüde yoksul yasaları deneyimine dayanmaktadır (Neocleous, 2013).

Neocleous'un yoksulları yönetmeye dönük tüm devlet pratiklerini ve sermaye birikiminin güvence altına alınması için gerekli tüm iktisadi düzenlemeleri içerecek bir anlamda kullandığı “politik idare kavramı”, liberal politik programda ilkel birikim, proleterleşme ve özel mülkiyet rejiminin korunmasına dair eylemlerin yürütücüsü ve denetleyicisi olarak bir “polis projesi” biçiminde kavramsallaştırılmıştır. Aslında bu kavramlaştırma konumuz açısından emeğin yönetiminin içerik, aktör ve araçlarını açılar. Örneğin 19. yüzyıl İngiltere'sinde yoksulluk yasalarında, yardımları son derece küçük bir kesimle sınırlandıran değişikliklerin uygulanmasında parlamento komitesi, polisi yardımcı dağıtım görevlileri olarak belirlemiştir. Bunun yanında 1857 ve 1880 arasında 35 ayrı bölge polisleri dağıtım görevlileri olarak istihdam edilmiştir (Neocleous,2013:136). Emeğin disipline edilmesinde polis ve yasa arasındaki bu çakışma yalnızca İngiltere'ye özgü olmamıştır. 19. Yüzyıl Avrupası'nda emeğin yönetimi konusunda bu tartışma son derece merkezi bir konumda olmuştur (Neocleous, 2013:137). Burada yoksulluk, aylaklık ve polis yöntemleri ile ücretli çalışma düzeninin oluşturulmasına dönük tüm pratiklerin çakışmasının yeniden gösterdiği şey -liberalizmin özgürlük anlatısına rağmen- kapitalist toplumsal düzen inşasında güçlü devlet müdahalelerinin ağırlığıdır.

¹³ Smith, daha açıkça şöyle ifade eder: “Hukuk ve hükümet, her durumda, zenginin fakiri ezmesinin ve hükümet tarafından engellenmedikçe açık şiddet suretiyle yoksulların zenginleri kendileriyle eşit bir seviyeye çekecek saldırısına uğrayacak kimi emvalin, kendilerinden yana eşitsizliğinin zenginler tarafından korunmasının bir bileşkesi olarak değerlendirilebilir” (akt. Perelman, 2000: 190).

“Sonuç, çalışmayı dayatmak için ortaya bir dizi önlemin konulması oldu. Aylaklığa ve dilencilığe karşı oluşturulan bu önlemler, polisin ilk aşamasında, işsiz güçsüz gezenleri şehrin dışına atmak, kırbaçlamak veya kürek cezasına çarptırmak gibi cezai nitelik taşıırken, ikinci aşamada etkin bir şekilde daha müdahaleci ve daha "olumlu" bir hale bürünmüş ve boşta gezenlerde saklı kalan cevheri dolaşıma sokmaya yönelmişlerdir. Sürgün ve benzeri tedbirler hâlâ yürürlükte kalsa da, tüm Avrupa’da yoksulluğu zabtetmenin genel yönelimi artarak, çalışma evleri, hopitiaux generaux, Zuchthausern, Tuchthuizen, Armen und Wohlfahrtsanstalten gibi yoksulları kapatmaya yarayan kurumları ortaya çıkarmıştır” (Neocleous, 2013: 64).

İngiltere’de ve kapitalizmin yayıldığı farklı coğrafyalarda ilkel birikimin bu şiddetli tarihsel sürecine bakıldığında; burjuvazinin ve liberal programın emekçileri piyasa- dışı ve müşterek geçim araçlarından nasıl ve hangi araçlarla kopardığı, nasıl zorla liberal çalışma düzeni altına aldığı ve kapitalizmden önceki ücret biçimlerinin yasa dışı ilan edilerek suç sayılmasıyla idam cezalarının emeğin yönetiminde nasıl yaygın bir şiddete dönüştüğü rahatlıkla görülebilir (Linebaugh, 2006;2008). Bu yaygın şiddet kapitalist toplumsal düzenin oluşumunda ilkel birikimin oynadığı rolün ve yarattığı sonuçların yönetilmesi ile doğrudan bağlantılıdır. “Darağacıyla kurulan bu tür bir tarih bize, hem yoksulların üretim araçlarından mülksüzleştirilmesini (ki ‘kentleşme’ ile sonuçlanmıştır) hem de yoksulların geçim araçlarından yoksun bırakılmasını (bu da ‘kent suçu’ ile sonuçlanır) içeren on sekizinci yüzyıl sınıf mücadeleleri tarihini sunar” (Linebaugh, 2015:22). Böylelikle liberalizmin, kapitalizm ve devletin hukukileştirme kudretinin¹⁴ bir bileşiminden oluşan emek politikalarından, günümüz neoliberal iddialarına dek uzanan kapitalist toplumsal düzen anlayışının önemli öğelerinin mucidi, savunucusu ve uygulayıcısı olduğu iddia edilebilir.

Bu süreç aynı zamanda emeğin yönetimi göz önüne alındığında, liberalizmin anılan kapsamlı iktisadi siyasal ve toplumsal programından neoliberal düşünceye devrolan temel yönelimleri de belirlemeyi mümkün kılar. Bu temel yönelimler kapitalist sınıf ilişkilerinde maddi temelini bulan sömürü ve iktidar ilişkilerinin yeniden üretilmesi için gerekli burjuva toplumsal düzeninin sürdürülmesini temel alırlar. Bu anlamda emeğin yönetimi, modern kapitalist toplumsal düzenlerin yaşamsal öğelerini oluşturan vazgeçilmez yönetsel ilkelere işaret eden program ve uygulamaların tarihsel olarak çatışmalı yapısını ifade eder. Bu temel yönelimler; özel mülkiyetin mutlak biçimde korunması, kârlılığın sürdürülmesi için piyasanın korunması, üretimin sürdürülmesi için çalışma düzeninin korunması, toplumsal yaşamın düzeni, suçun tanımlanması ve cezalandırılması yoluyla güvenliğin korunması olarak ifade edilebilir (Neocleous, 2013).

Tüm bu belirtilenler bağlamında, liberalizmde emeğin yönetimi için kapitalizmin ihtiyaç duyduğu toplumsal düzen ihtiyacının devlet otoritesinden bulduğu en önemli karşılık yasallaştırma ya da hukukileştirme gücüdür.

¹⁴ Yasa bu mutlak gücü bir yanıyla ilahi yasadın devralmıştır. Kilise otoritesinin toplumsal olarak örgütlü gücünden beslenen bu "hukukileştirme kudreti" yeni bir düzen inşasında cezalandırmanın biçimlerinde ilginç uygulamaları da sürdürmüştür. Örneğin "kelle kurtaran ayet" (neck verse), idamlıkların okur yazar olduklarını ispatlamaları için ezberden okumaları istenen 51. İlahiye verilen isimdi. Eğer doğru okunursa darağacından mahkûmu kurtarıyordu (Linebaugh, 2006: 53).

1.2. Liberalizm, Sermayenin Hukuku ve Devlet

Tarihsel süreç boyunca ısrarlı bir biçimde liberalizmden neoliberalizme devredilen eğilimlerin en önemlilerinden biri, sermayenin kapitalist düzen içerisindeki varlığının, devlet otoritesi aracılığıyla hukukileştirilerek sürdürülmesi doğrultusunda olmuştur. Nasıl ki emek, katı yasal düzenlemeler aracılığıyla kapitalist toplumsal düzen içerisinde konumlandırıldıysa; sermaye de hukukileştirme yoluyla devlet iktidarının soyut otoritesi ve dokunulmazlığına kavuşturulmaya çalışılmıştır. Zira emeği toplumsal düzen içerisinde konumlandırmak, bunu eyleyenin kendisini konumlandırmasıdır. Yukarıda liberalizmin siyasal programı olarak ifade edilen öğelerin emek cephesindeki gerçek konumu nasıl giderek liberal anlatıdan silindiyse, sermaye düzeninin varlığı da aktarılan sınıfsal çatışma ve mücadelelerden ayıklanarak adeta son derece doğal bir sürecin zorunlu sonucu olarak anlaşılmıştır. Oysa sermaye, emek üzerindeki toplumsal iktidarını, devlet iktidarını tekrar etmesini mümkün kılan bir politik mücadele sonucunda kazanmış ve pekiştirmiştir.

Marx, “*Kapital*” adlı çalışmasının birinci cildinde, sermayeyi bir toplumsal ilişki olarak kavradığından bahseder ve piyasa ilişkilerinde bireylerin gerçek konumlarından ziyade taşıdıkları sınıfsal konumların temsili aracılığıyla ilişki kurduklarını vurgular. Burada kurulan sözleşme ilişkisi iradeleri tersine çevirerek, iktisadi kategorilerin kişileşmesi ile sonuçlanır:

“Sözleşme sistemi hukuk sistemi içinde gelişmiş olsun olmasın, bir sözleşme biçiminde olan hukuki ilişki, kendisinde iktisadi ilişkinin yansıdığı bir irade ilişkisidir. Bu hukuk veya irade ilişkisinin içeriğini belirleyen, bizzat iktisadi ilişkinin kendisidir. Kişiler burada birbirleri için ancak metaların temsilcileri ve dolayısıyla meta sahipleri olarak mevcuttur. Araştırmamız ilerledikçe, iktisat sahnesine çıkan kişilerin karakter maskelerinin, birbirlerinin karşısına taşıyıcıları olarak çıktıkları iktisadi ilişkilerin kişileşmelerinden başka bir şey olmadıklarını göreceğiz” (Marx, 2011: 93-94).

Burada altı kalınca çizilmesi gereken mesele, kapitalizm koşullarında hukuki temsilin, iktisadi ilişkideki sınıfsal konumların temsilinden ibaret olmasına rağmen, hukuki soyutlamanın birer gerçek kişi gibi işlemesine neden olmasıdır. Esasında böylece gerçek konumların taşıdığı gerilim ve çatışma biçimsel olarak denkleştirilirken, farklı sınıfsal konumlardaki gerçek kişilerin iradeleri, bambaşka ilişkilenebilecek olmalarına rağmen son derece doğal, olağan ve zorunlu bir görünüm kazanır. Buradaki zorunlu görünüm emek-sermaye ilişkisinin hukuksal bir düzen içinde yasallaştırılmasıyla ortaya çıkar. Böylece liberal düşüncedeki serbest piyasa anlatısının dayandığı güçlü bir ideolojik temel haline gelir. Zira piyasanın hukuki temsili, kişilerin gerçek konumlarının ve koşullarının yerine geçerek, *inşa edilen* değil de *hep mevcut olan* şeklinde kavranmıştır. Bu durum, kapitalist toplumsal düzenin yeniden üretilmesi açısından sermaye ve devletin yasallaştırma gücünün ilişkisini son derece kritik bir konuma yerleştirir. Bu ilişkiyi kritik kılan ise sermayenin toplumsal düzeninde her aktörün sermaye birikim biçimlerine öyle ya da böyle intibak etmesi ya da en azından dengeli bir biçimde ilişkilenebilmesinden ileri gelir (Harvey, 2016).

Bu ilişkinin tarihsel olarak cisimleştiği olgulardan biriye, şirketler hukuku ve anonim şirketin oluşumu ve ortaya çıkışıdır (Neocleous, 2014). İngiltere’de 1844 tarihli “Anonim şirketler ve Tescil ve Düzenleme Yasası”, bugün de şirketler hukukunun

temeli olarak görülebilecek ilkeleri belirlemiştir: Anonim Şirketlerle özel ortaklıklar arasında bir ayrıma gidilmesi; yolsuzluğa karşı şeffaflığın sağlanması ve parlamenter iktidar atlanarak, doğrudan tescil işlemiyle şirketleşmenin sağlanması (Neocleous, 2013a: 211). Nihayet 1856 tarihli Anonim şirketler Yasasında şirketler için sınırlı sorumluluğun tanınması önemli bir adım oldu. Yasa anonim şirketlere yönelik olarak çıksa da ortaklık yapısına dair sınırların düşürülmesi ile tek sahipli şirketlerin ve küçük ortaklıkların sınırlı sorumluluktan faydalanmasını sağladı. 1907 tarihli “Limited Şirket yasaı” da şahıs şirketlerini resmen tanımlayarak ve tanıyarak sermayenin yasal biçimi olarak şirketin yerini sağlamlattı (Neocleous, 2013a: 211-212). Tüm bu gelişmeler esasında sermayenin, gerçek kişiler ve onların sorumluluklarıyla bağı olmayan dokunulmaz bir biçim kazanmasında belirleyici olmuştur:

“İngiliz devleti, şirket yasaını geliştirirken ne yalnızca İngiliz kapitalizminin sergilediği sorunlara karşılık veriyor ne de işçi sınıfına ‘sosyalist’ ödünlerde bulunuyordu. Buradaki amaç, modern sermayenin yasal özneliğini biçimlendirmektir ve bu da mülkiyet kavramının atomunu parçalamaya eşdeğer bir süreci ifade ediyordu” (Neocleous, 2013a:213).

Böylece sermaye-devlet ilişkisinde devletin hukukileştirme gücünün kapitalist toplumsal düzene ne kadar hayati bir katkı yaptığı görülebilmektedir. Sermayenin hukuki biçimi olarak şirket, kendisini birey konumundaki yasal öznelerden kalıcı olarak ayırmıştır. Bu noktada işçi sınıfının (bireysel ve toplu iş hukuku), sermayenin (sermaye piyasası hukuku) kolektif bir aktör olarak tanınması arasındaki fark vurgulanmalıdır. Burjuvazi ilkin emekçilere ücret düzenini bir zorunluluk olarak dayatırken, ideoloji düzleminde sınıfsal ilişkiyi (iş sözleşmeleri vasıtasıyla) bireysel sorumluluğa dönüştürmüştür. Dolayısıyla görünürde olan; “özgür emeğin” tercih ve rızasının akde dönüşümüdür. Böylece sermaye hukuku kişilerin tercihleri ile aynı düzlemdeymiş gibi kabul ettirilir. Dolayısıyla işçiler önce “birey” olduklarından sınıf olarak tanınmaları için çetin mücadeleler gerekmiştir. Oysa sermaye en başta bireyden ayrı “kolektif bir özne olarak” tanımlanmıştır.

Dolayısıyla emeğin yönetimi için girişilen onca çabanın hukuksal sonucu, sermayeyi emek tarafından mevcut toplumsal düzen içerisinde sorgulanamaz hale getirmiştir. Yine liberal anlatının aksine, devletin son derece etkili bir konum aldığı görülmektedir. Bu anlamda devlet, “sermayeye kişilik verir, fakat onu bir kişi olarak cezalandırmaz. Devlet sermayeyi, sermaye olarak cezalandırır, onu fertlerden ayrı bir şey olarak değerlendirir” ve bunun sonucu olarak “anonim şirketlerin işlediği ‘suçların’, yalnızca düzenleme ve kaideleri izleme eksiklikleri olarak ele alınması -ve dolayısıyla ‘suç’ olmamaları- eğilimi oluşmuştur: Yönetici sınıf sermayeyi suçun dışında” tanımlamaya çalışmıştır (Neocleous, 2014: 146-147).

Sonuç olarak devletin hukukileştirme gücünün sermaye açısından taşıdığı anlam, bir yasal özne olarak şirketin tanımlanması ve tanınması sürecinin sermayenin toplumsal iktidarının güçlenmesine ciddi katkı sağlamış olmasıdır. Gerçek kişiler ölümlerine tüzel kişi yaşar. Ancak egemen bir başka tüzel kişi olan devlet ve yine ancak belirli koşulların müsaadesiyle bir başka tüzel kişiyi -şirketi- öldürebilir. Bu anlamda kapitalist piyasa ekonomisinin işleyişinin evrensel dayatmasında liberalizmin kazandığı en büyük zaferlerden biri çelişkili sınıf ilişkilerinin hukukileştirilmesi yolunun, ister lehte ister

aleyhte olsun, nihaileşmiş gibi kabul görmesidir. Tıpkı tüzel kişinin ele avuca gelmez hayaletimsiliğinin iki yönlü işleyeceğinin düşünülmesinde olduğu gibi, emek ve sermaye arasındaki ilişkinin gerçek değil hukuki varlığına da bu şekilde yaklaşılr.¹⁵ Bu, emek yönetimi diye tarif edilebilecek devletle ilişkili tüm müdahalelerde bakılacak noktayı gerçek iktisadi ve politik sınıf ilişkilerinden uzaklaştırarak, soyut hukuki temsillere dönüştürür. “Anonim şirketin kişisi böylece tahakkümün temeli olarak devlet erkinin birliği aracılığıyla devlet erkini tekrarlar” (Neocleous, 2014: 141).

Liberalizm, emeğin yönetimi ve devletin müdahalesi arasında ortaya konulmaya çalışılan temel eğilimler, istikrarlı bir biçimde neoliberal düşünce tarafından devralınmıştır ve bu eğilimler, kapitalist toplumsal düzenin sürdürülmesinde farklı biçim ve sonuçlara yol açsa da sermayenin ve devletin istikrarlı olarak takip ettiği ilkeler olarak neoliberalizmin bağrına kazınmıştır.

2.NEOLİBERALİZM VE EMEĞİN YÖNETİMİ

Kapitalizmin oluşum dönemlerinin liberalizm programından bugüne, kapitalist toplumsal sistem ve devletin yapısı, konumu ve müdahaleleri ciddi değişim ve dönüşümler geçirerek oldukça karmaşıklaşmıştır. Neoliberalizm kapitalizmin özellikle 1970’li yıllardan itibaren içerisine girdiği sermaye birikim krizine ve uluslararası kapitalist sistemin içerisinde olduğu sınıfsal, toplumsal, politik ve ideolojik gerilemeye kapitalist merkezlerden üretilen yanıtları içermektedir. Bu yanıtlar, özü itibariyle, mutlak bir benzerlik sergilemese de temel yönelimler itibariyle ortaklıklara sahip politik bir program olarak düşünülebilir. Kapitalizmin yukarıda bazı hatlarıyla vurgulanan liberal programının mücadelesinin verildiği tarihlerden bugüne, emek-sermaye ilişkilerinde, sermayenin coğrafi genişlemesinde, birikim biçimlerinde, toplumsal yeniden üretim alanlarında, devlet yapılarında, kurumsal düzenlemelerde, hukuki yapılarda, emekçi sınıfların bileşimi, yapısı ve örgütlenmesinde önemli farklılaşmalar, krizler ve dönüşümler vuku bulmuştur. Bu süreçte kapsamlı ekonomik krizler, devrimler, şiddetli sınıfsal ve toplumsal mücadeleler, iki dünya savaşı, soğuk savaş, kapitalist ekonomide devletin kamusal varlığının arttırıldığı refah devletlerinin ortaya çıkışı, krizi ve çözülüşü deneyimlenmiş ve nihayet küreselleşme olarak adlandırılan, üretim ve sermaye birikim süreçlerinin uluslararasılaşması ile günümüz kapitalizmine ulaşılmıştır. Neo-liberalizmin kapitalizmin tarihsel serüveni içerisinde nereye konumlandırılacağı ve liberalizmden hangi biçimlerde farklılaştığı üzerine tartışmalar, iktisadi, politik, ideolojik ve toplumsal birçok alanı kapsamaktadır. Dolayısıyla bu genişlikte ele alınan bir olgunun basitçe iktisadi programlarda meydana gelmiş bir değişime atfen tanımlanması yeterli olmayacaktır. Saaad-Filho ve Fine’in (2016) detaylı ifadesiyle:

“Sosyal bilimler literatüründe neoliberalizm genel olarak, yakından ilişkili ve kolaylıkla ayrıştırılamayan dört yolla anlaşılır: (a) (yeni) Avusturya okulu ve monetarizmden eşit olmayan ve sıklıkla düzensiz şekilde esinlenmiş bir takım fikirler biçiminde; (b) bu fikirlerden esinlenmiş

¹⁵ Daha açık bir ifade ile hukukileştirmenin hem başlangıç (itirazın hukukiliği) hem de sonuç (nihai müdahalenin hukukiliği) olduğu bir durum meşruiyetini yalnızca belirli biçimlerde var olmasına dayandıran sermayenin dokunulmazlığını kalıcılaştırır.

ve/veya bunlarca tasdik edilmiş bir takım politikalar, kurumlar ve pratikler biçiminde; (c) genel anlamda sermaye ve özel olarak finans namına işçilere ve yoksullara karşı devlet tarafından öncülük edilen bir sınıfsal saldırı biçiminde (bu saldırı normalde, özellikle gelişmekte olan ve artan biçimde de gelişmiş kriz içindeki ülkelerde, neoliberal düşüncelere başvurulmuş ve sözde ekonomik ‘uyum’ vasıtasıyla hayata geçirilerek haklılaştırılır); ve (d) finansallaşma tarafından desteklenen toplumsal, ekonomik ve politik yeniden-üretimin maddi temeli biçiminde ki bu durumda neoliberalizm, kapitalizmin mevcut evresi, dönemi ya da varoluş biçimidir” (2016: 3).

Bu uzun aktarmadan anlaşılabilceği gibi neoliberalizm türdeş olmayan birçok süreç, ilişki ve mekanizmayı içermektedir ve dolayısıyla kavrayış biçimlerinin hemen tamamının belirli bir gerçekliğe denk düştüğü söylenebilir. Şüphesiz bu durum anılan gerçekliklerin herhangi birine yoğunlaşmanın mümkün olmadığı anlamına gelmez fakat yoğunlaşmanın neoliberalizmin bu çok yüzlülüğünü hesaba katarak gerçekleştirilmesini ve yoğunlaşılacak alanın diğer alanlarla nasıl bir ilişki içinde olduğunu göstermeyi gerekli kılar. Aslında böylece liberalizmden neoliberalizme doğru değişimin temelleri, ölçüğü, boyutları ve dinamikleri kadar önemli olan iktisadi ve politik sürekliliklere de ilgisiz kalınmamış olur. Örneğin Saad-Filho ve Fine (2016) neoliberalizmi finansallaşmayı merkeze alarak değerlendirirler ve bu son otuz yılda finansallaşmanın yükselişinin ekonomik ve toplumsal yeniden üretimin örgütlenmesini dönüşüme uğrattığını vurgularlar (2016:4). Ama bu dönüşüm, finansallaşmanın çeşitli çıktılarından ibaret değildir; aynı zamanda bunu üretim, istihdam, uluslararası entegrasyon, devlet ve ideoloji düzlemleri boyunca belirleyen yapılar, süreçler, aktörler ve ilişkileri içerir (2016: 4). Özetle neoliberalizme iç tutarlılığa sahip bir iktisadi-politik program keşfetmek amacıyla bakmak bu konudaki anlayışımızı sınırlandıracaktır. Zira neoliberal politikalara esin kaynağı olan düşünce gelenekleri de benzeri bir duruma işaret etmektedir. Ne 1947 yılında kurulan ve Friedrich von Hayek’in merkezinde durduğu “Mont Pelerin Cemiyeti” etrafındaki akademisyenlerin (daha çok devlet ve bireysel özgürlüklerin uyuşmazlığı konusunda sembolleşen) felsefi ve politik iddialarının zaman içerisinde neo-klasik iktisatla bütünleştirilmesine dayandırılan neoliberal teori, ne de özellikle 1970’li yıllarla birlikte Milton Friedman’ın etkili olduğu Chicago Üniversitesi eliyle politik programa dönüşen düşünce çerçevesi tamamen tutarlıdır. Çünkü bu görüşler bir tarafta devlet iktidarına mutlak bir güvensizlik ilan ederken, diğer tarafta özel mülkiyeti, bireysel özgürlükleri ve serbest piyasayı koruyacak güçlü bir devlet ihtiyacına işaret etmekten geri durmayarak bu iki taraf arasında salınmaktadır (Harvey, 2015: 27-30). Bir bakıma “neoliberal ideoloji, etkileyici gücüne rağmen ya da onun nedeniyle, toplumun tutarlı bir temsilini sağlamak için fazla parçalı” durmaktadır (Saad-Filho ve Fine, 2016: 8).

Bu bağlamda neoliberalizm, özellikle bu son sürecin belirli aşamalarında öne çıkan, bazı temel yönelimleri ortaya konabilse de farklılık ve çelişki barındıran bir politik, ekonomik eğilimler ve pratikler toplamı olarak düşünülebilir (Harvey, 2015). Sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesi, finansallaşma, emek piyasalarının kuralılaşlaştırılması ve esnekleştirilmesi, kamu işletmelerinin özelleştirilmesi ve sıkı para politikaları neoliberalizmle genel olarak özdeşleştirilen iktisadi yönelimlerdir (Yılmaz, 2012: 240-241). Fakat neoliberalizm salt bir iktisadi düşünce ve pratikler bütünü değildir. Aynı zamanda, kapitalist toplumsal düzenin oluşum döneminden itibaren içsel olarak taşıdığı çelişkili yapının sonuçları olarak da düşünülebilecek krizlere, sermaye cephesinden

geliştirilen politik bir yanıttır. Burada neoliberalizmin tam bir tartışmasını yapmaktansa, emeğin yönetimine dair liberalizmden devralınan ve süreklilik gösteren kimi söylem ve pratiklerle, kapitalist sermaye birikiminde tarihsel olarak süreklilik arz eden kimi yönelimlerin ilişkisi kurulmaya çalışılacaktır. Böylelikle sermaye birikim süreçleri, proleterleşme süreçleri ve emek yönetiminde devletin rolüne dair neoliberal uygulamalardan çıkarılacak genel kavramsal çerçevenin Türkiye’de Özel İstihdam Büroları özelinde değerlendirilmesi denenecektir.

İlkel birikime dair daha önce vurgulananlar hatırlandığında, bu sürecin kapitalizmin oluşum dönemi ve koşullarıyla sınırlı biçimde ele alındığı hatırlanacaktır. Fakat ilkel birikim kavramı, güncel kapitalizmin sermaye ve sınıf dinamiklerini çözümlenecek biçimde, geniş anlamı ile de ele alınarak neoliberalizmle ilişkilendirilmektedir (Perelman, 2000; Harvey, 2004; De Angelis 2007; Göztepe, 2014).

Bu anlamda ilkel birikim kavramını neoliberal bir sermaye stratejisi olarak ele alacak biçimde genişletmek mümkündür. İlkel birikim yukarıda belirtilen sınırlı anlamıyla “insanların geçimlik araçlarından kopartılmalarını” vurgulamaktaysa geniş anlamıyla “insanların ücret sistemi dışındaki alternatif geçim stratejilerinden uzak tutulmalarını”nın altını çizer. (Özüğurlu, 2008: 65). Bu, kısaca, emeğin yeniden üretim koşullarının giderek genişleyen ölçekte piyasaya bağımlı kılınmasını yani metalaştırılmasını ifade etmektedir. Burada iddia edilen unsur güncel kapitalizm koşullarında ilkel birikimin sürekliliğidir. Buna göre örneğin “modern hane yaşamının inşası da ilkel birikimin modern bir varyantıdır; hanenin- çamaşır yıkama alanlarının mülkiyetinden (bahçedeki çeşmeden –özel mülk- ya da dere kenarından –ortak mülkiyet-) kopartılmaları ile üretim araçlarının mülkiyetinden kopartılmaları arasında temelden bir fark yoktur” (Özüğurlu, 2008: 65). Mülksüzleştirme ve proleterleştirme ile birlikte fakat onunla sınırlı olmayan ve “kişinin meta-dışı geçim alanlarını, *yeteneklerini, vasıflarını* kuşatarak” (Özüğurlu, 2008:65) işleyen ilkel birikim süreci bu anlamda kapsamlı bir sermaye stratejisi hüviyetini kazanmaktadır. Neoliberalizmin kamusal varlıkların özelleştirilmesi yönünde son derece ısrarlı konumu bu strateji ile ilişkili kabul edilmelidir. Neoliberalizmde sermayenin uluslararasılaşması, iktisadi, politik, ideolojik ve toplumsal düzeylerde çeşitlilik sergilediğinden, ilkel birikim stratejileri de bu çeşitlilikle uyumlu olacak biçimde geniş bir alana yayılmıştır. Bu anlamda “(...) maliyeti tamamen sermaye tarafından ödenmeyen fakat sermayenin ihtiyaç duyduğu toplumsal emeğin çeşitli formları -kamu tarafından finanse edilen altyapı fonlarından araştırma ve geliştirme desteklerine; işçilerin yetiştirilmesi ve eğitimlerinin kamusal finansmanından cinsiyetçi ve sıklıkla irksallaştırılmış haneçi emeğe; polisiye ve diğer faaliyetlerden kapitalist mülkiyet ilişkilerinin korunmasına kadar” (Glassman, 2005: 616-617) farklı biçimlerde ilkel birikimin konusu haline gelebilmektedir.¹⁶ Liberalizmin gerçekte savunduğu ve emeğin kapitalist çalışma düzenine içerilmesini zorlayan uygulamalardan hatırlanacağı üzere, bu stratejiler yalnızca iktisadi araçlardan oluşmaz. Kapitalizmde proleterleşme süreçlerinin süreklilik gösterdiği göz önüne alınırsa

¹⁶ Glassman (2005) sermaye birikim sürecinin ilişkili yüzlerini, ilkel birikim (Marx), mülksüzleştirerek birikim (Harvey) ve ‘ekonomi dışı araçlarla birikim’ (*accumulation by extra-economik means*) (Glassman) olarak tariflerken, tüm bunları ilişkisel ve ilkel birikimin geniş anlamı içerisinde düşünmeyi önerir.

neoliberal sermaye stratejisinin parçası haline gelmiş ilkel birikim sıklıkla çeşitli zor yöntemlerini devreye sokmaktadır. İkel birikimin sürekliliğinde sıklıkla devreye sokulan yöntemlerden en etkili ise devlet gücüdür zira “iksel birikim süreci piyasa güçlerinin doğal işleyişinin bir sonucu değildir” ve “ekonomi-dışı, politik müdahalelere” (Glassman, 2005: 620) gereksinim duyar. Tarihsel olarak tekrar eden bir biçimde emek, ilkel birikimin genişleyen bu bağlamıyla sürekli mülksüzleştirilmekte ve yoksullaştırılmaktadır.¹⁷ Böylece her durumda proleterleşen geniş yığınların, sermaye birikimi ve özel mülkiyete tehdit oluşturacak piyasa dışı yönelimlerden uzak tutulması gündemde kaldığından, kapitalist toplumsal düzenin yeniden üretiminde emeğin yönetimi merkezi yerini korumaktadır. Zira neoliberalizmin esneklik, taşeronlaştırma, kuralsızlaştırma, devletin küçültülmesi ve özelleştirme konularında izlediği ısrarlı politika sınıfsal ve toplumsal olarak son derece gerilimli ve çatışmalı bir görünüm arz etmektedir. Kapitalizmin oluşum dönemlerinde, liberalizmin yoksulluk sorununu ele alışı nasıl bu gerilim alanını işaret etmekteyse; bugün de neoliberal stratejinin sonuçları, sosyal dışlanma şeklinde (proleterleşme ile çakışan) benzer bir gerilim alanını işaret etmektedir (Özügürlü, 2008: 66). Bu durumda neoliberal emek yönetiminden bahsetmek, güncel kapitalizmin iktisadi yönelimlerinin ortaya çıkardığı işsizlik, güvencesizleşme, taşeronlaşma ve bunlara bağlı yoksullaşma gibi sorunların yönetiminden bahsetmek anlamını taşıyacaktır. Liberalizmle ilişkili olarak daha önce vurgulandığı gibi neoliberalizmde de asıl amaç; sorunların çeşitli iktisadi, politik, toplumsal ve hukuksal biçimlerde çözülmesinden ziyade bu gerilim ve belirsizliklerin idare edilmesidir. Burada yine söylemde aksi vurgulansa da devletin önemli bir rolü bulunmaktadır. Fakat buna ek olarak sermayenin uluslararasılaştığı güncel kapitalist sistemde, sorunlar ulusal ölçeğin ötesinde etkili olduğundan, gerilim ve belirsizliklerin idare edilmesinde, Dünya Bankası gibi uluslararası kurumların etkileri de önemli bir ağırlık taşımaktadır (Yılmaz, 2012).

Buraya kadar ifade edilenlerden emek yönetiminin aynı zamanda ücretli çalışmaya dair tüm hukuksal düzenlemeleri de içerecek biçimde kavrandığı vurgulanmalıdır. Ulusal ve uluslararası tüm çalışma mevzuatları, iş hukuku, sosyal güvenlik uygulamaları, sosyal politika düzenlemeleri ve istihdam politikaları emeğin yönetimi yani proleterleşmenin idare edilmesi merkezinde düşünülebilir. Bu durumda doğal olarak devletin rolü genel hatlarıyla ele alınmalıdır. Böylece daha önce tarihsel olarak sermaye ve devlet iktidarının karşılıklı olarak birbirlerini pekiştirmelerinde hukukun rolüne atfedilen önem yeniden gündeme gelmektedir.

¹⁷ Glassman (2005) bu konuya dair iki çalışmayı örnek gösterir. Bunlar, Walker’ın klasik anlamıyla ilkel birikim sürecinin, Kaliforniya tarımında proleterleşme üzerinden gelişmiş bir kapitalist ülkede nasıl işlediğini ortaya koyan çalışması, *The Conquest of Bread* (2004); ve McCarthy’nin çevre politikalarının, neoliberal ticaret anlaşmaları ve uluslararası hukukun kamusal mülkiyetler üzerinde şirketlere sağladığı ayrıcalıklı haklar vasıtasıyla ilkel birikimin bir biçimine dönüştürülmesini anlatan “*Privatizing Conditions of Production: Trade Agreements as Neoliberal Environmental Governance*”(2004) adlı çalışmasıdır. Bu çalışmada ilkel birikim sürecinin bu geniş işleyiş alanı hesaba katılarak özellikle proleterleşme süreçlerini tetikleyen mülksüzleştirme politikaları (özelleştirme, kentsel ve kırsal rant gibi) ve bu politikaların sonuçlarının (işsizlik, yoksulluk ve güvencesizlik gibi) yönetiminde stratejik bir araç olarak görülebilecek Özel İstihdam Bürolarına odaklanılmaktadır.

2.1. Neoliberalizmde Devletin Rolü

Devlet neoliberalizmde özel mülkiyet hakkının mutlak korunması, serbest piyasanın özgürce işleyişi, serbest ticaret kurumlarının korunması ve bu anlamda hukukun üstünlüğünün sağlanması için kısmen denetleyici bir konuma yerleştirilmiştir. Gerekirse bu yaşamsal niteliklerin korunması için devlet, tekelindeki şiddet araçlarını devreye sokmalıdır (Harvey, 2015: 72). Bu anlamda neoliberal söylem de devleti, sermaye birikim süreçlerinin önüne çıkabilecek önlemlerin kaldırılmasında en etkili güç olarak kabul etmektedir. Burada kritik olanın, müdahalenin serbest piyasanın içsel ve kendiliğinden işleyen dinamiklerine değil piyasaya dışsal güçlerle sınırlandırılmış olmasıdır. Fakat bir taraftan anılan unsurların güvenceye alınmadığı ya da belirsiz olduğu durumların varlığına işaret edilerek devletin, “iktidarını kullanarak piyasa sistemleri yaratmasından ya da dayatmasından” söz edilmektedir (Harvey, 2015: 73). Aslında piyasa ve devletin ilişkisine dair neoliberal söylemin geliştirdiği karşıtlık yanıltıcıdır. Bir kere “devlet ve piyasanın rolleri, aralarında kurulan basit bir karşıtlık ilişkisine dayanarak kullanışlı bir biçimde tanımlanamaz” zira “birikimin ilişkili örüntüleri, yeniden yapılanmalar ve toplumsal ve ekonomik yeniden üretim, görece somut ve özgül tarihsel analizler yoluyla anlaşılabilir” (Saad-Filho ve Fine, 2016: 12).¹⁸ Görüldüğü üzere devlete biçilen roller, ister düzenleyici ister kurucu olsun, yaptırım gücünü etkili bir konuma yerleştirmektedir. Bu ise her durumda neoliberalizmin devleti, sınırlandırdığı biçimin çok ötesinde kavradığını göstermektedir. Özellikle sermaye birikim süreçleri açısından kritik olan düzenlemelerin hızlıca gerçekleştirilmesine dönük neoliberal itki, devletin anılan kavranışının gerçekte tercih edildiğini bize söylemektedir. Fakat bu kavrayışın özünde, iddia edildiğinin aksine, biçimsel de olsa demokratik bir karar alma sürecine atıf yapılmamaktadır. Zira “kararnameler ve yargı kararlarıyla yönetim yönünde güçlü bir tercih vardır” (Harvey, 2015: 74). Bu tercih edilirdir çünkü yasal düzenlemeler daha önce de vurgulandığı gibi sermayenin de dâhil olduğu bir denetimden ziyade emeğin yönetimini merkeze almaktadır. Burada hukuksal düzenlemelerin rolü sermaye hareketinin önünün daha fazla açılması için yetkilendirilmesine odaklanmıştır. Böylece olası bir direnişe karşı sermayenin hukuksal temsili, toplumsal düzende hukukun üstünlüğü ilkesinin en önemli unsuruna dönüştürülerek (özel mülkiyet hakkının mutlaklığı) dokunulmazlık kazanmıştır. “Neoliberal teorinin hukukun üstünlüğüne ve katı bir anayasallık yorumuna odaklanması, çatışma ve muhalefetin mahkemeler aracılığıyla çözülmesi zorunluluğunu getirir. Her sorunun çözümü ve çaresi mahkemelerde aranmalıdır” (Harvey, 2015: 74). Neoliberal teoride her türden sorunun çözümünün yargısallaştırılması, emek açısından hak kayıplarına karşı hukuksal ve toplumsal güvenliği garanti etmez. Aksine bu durum, ekonomik güvenliğin öncelikli aktörü şirketler olarak kabul edildiğinden ve daha önce vurgulandığı gibi sermayenin kolektif yapısı hukuksal temsil aracılığı ile kişileştirildiğinden, daha en başından bireylerin hukuksal kişiliği karşısında sermayeyi

¹⁸ Saad-Filho ve Fine (2016) bu vurguyu açarak şöyle devam ederler: “ Bu analizler, belirli kurumlar arasındaki etkileşimleri, çekişmeleri ve işbirliğini, bu varsayımsal bölünmenin dâhilinde, üzerinde ve ötesinde içermelidir. Bu süreçlerin kendileri ağırlıklı böylesi kurumlara dayanarak ve bu kurumlar aracılığıyla temellerindeki ekonomik, politik ve ideolojik (sınıf) çıkarlarına indirgenemeseler de bu çıkarlardan etkilenirler” (2016: 12).

sorumlu kılınmaz bir konumda tutmaktadır. Örneğin, sermayenin üretim faaliyetlerinin yol açtığı ve kişilere zarar veren toplumsal maliyetler karşısında kişilerin açtıkları davaların neredeyse hiçbir değişiklik sağlamaması yalnızca güç asimetrisi ile ilgili değildir. Esasında daha en başından devletin hukuksal düzenleme gücü sermayeyi neredeyse dokunulmaz kılmaktadır.

Üstelik neoliberal programın artık genel kabul gören sonuçları “daha düşük ücret, artan iş güvencesizliği ve - pek çok örnekte - sosyal güvenlik haklarının ve iş güvencesinin kaybedilmesi” (Harvey, 2015: 84) olmasına rağmen, sermayenin toplumsal düzendeki varlığına dair temelli hiçbir sorgulama yapılmaksızın tüm ülkelere esnek çalışma ve istihdam politikalarının dayatıldığı görülmektedir. Sonuç olarak neoliberal emek yönetiminde devletin rolünü görünür kılan süreç, her ne kadar farklı coğrafyalarda farklı ağırlık ve biçimler kazanarak karmaşıklılaşsa da temel yönelim anlamında, sermaye stratejisinin ilkel birikimin sürekli genişlemesini ve proleterleşme süreçlerinin bu sonucu korumak için yönetilmesini kopmaz bir biçimde birbirine bağlamasıyla şekillenmektedir. Zira “neoliberal politikaların uygulama hızı ve çapı, sınıfsal dengelere ve kapitalist sınıfın devlete bağımlılık derecesine bağlıdır” (Harvey, 2015: 94). Bir başka ifade ile sonuç almak yerine yönetmenin ya da idare etmenin devreye girdiği her yerde, devlet devreye girer.

Neoliberal emek yönetimi tekniği olarak tanımlanabilecek olan “neoliberal ilkel birikim stratejisi”, (Özüğurlu, 2009) üretim sürecinin esneklik, takım çalışması, tam zamanlı üretim gibi teknikleri içeren ve bu tekniklerle birlikte örgütlenen “müdahaleye kapalı” pazar yönetimini birbirine bağlayan yönetim biçimidir. Bu yönetim biçimi altında işleyen meta üretiminde “yeni olan unsur, sermayenin yoğunlaşması ve merkezileşmesi ile işgücünün mekânsal toplulaşması arasındaki coğrafi ve mekânsal örtüşmenin değişmiş olmasıdır” (Özüğurlu, 2009: 123). “Sermaye, işgücünün toplulaşmasından belirli ölçülerde özerk bir yoğunlaşma eğilimi içindedir; bu eğilimin yaslandığı temel ilişki biçimi ise, son yıllarda hızla yaygınlaşan alt-sözleşme (geçici iş ilişkisi) sistemidir” (Özüğurlu, 2009: 123).

Geçici iş ilişkisi ile sermaye maliyet risklerini dışsallaştırarak, alt basamaklarda yer alan firmalara ertelenmiş maliyet riskleri olarak aktarır. “Esneklik yükü” olarak tanımlanan bu ertelenmiş maliyet nedeniyle geçici iş ilişkilerinin kurulması temel eğilim haline gelmiştir. Bu biçimde istihdam, emeğin yeniden üretim koşullarının sağlanmasını olanaksız hale getirmektedir. Dolayısıyla her anlamda bir yoksullaşma anlamına gelen geçici iş ilişkilerinin yönetilmesi için çeşitli düzenleme ve mekanizmalara ihtiyaç duyulmaktadır. Bunlar, yedek işgücünün artışı ile işçiler arasındaki rekabetin hızlandırılması, mümkün olduğunca sınırlandırılmış iş yasaları, sendikal faaliyetlerin sınırlandırılması ve bu mekanizmaların yetersiz kaldığı yerde de baskıcı bir gücün devreye girmesi olarak sıralanabilir.

Sermayenin kârlılık koşullarının iyileştirilerek devamını sağlama amacını taşıyan neoliberal politikalar, bir yandan devletin küçültülmesi, özelleştirme gibi araçlar kullanılarak devam ettirilirken bir yandan da devletin sağladığı sosyal hizmet alanlarının metalaştırılmasını düzenleyerek sermayenin pazar alanlarının genişletilmesini sağlamaktadır (Yılmaz, 2005: 124). Ulusal ve uluslararası çalışma mevzuatları, iş

kanunları, çalışma koşullarını düzenleyen kararnameler ve yargı kararları gibi araçlar ile işleyen bu süreç ilk elden reel ücretlerin baskılanması, sosyal hakların kısıtlanması biçiminde gerçekleşmektedir. İşgücünün yeniden üretim maliyetlerini düşük tutmak amacıyla başvurulan bu yöntemler yeniden üretim sürecini sınırlandırarak emeği yoksullaştırmaktadır. Bu sınırlandırma alternatif geçim stratejilerinden emekçileri uzaklaştırmak; meta ilişkileri ve metalaşma biçimlerine onları hapsedmek anlamı taşır.

3. TÜRKİYE’DE ÖZEL İSTİHDAM BÜROLARI VE EMEĞİN YÖNETİMİ

Uluslararası Çalışma Örgütü’nün (ILO) tanımına göre Özel İstihdam Büroları (ÖİB), “modern emek piyasalarında şirketlere işgücünü niceliksel olarak arttırıp, azaltma olanağı veren daha üst düzeyde esneklik sağlarken; işçilere de iş bulma ile ücret, çalışma süreleri ve eğitim de dâhil olmak üzere istihdam standartları anlamında yeterli güvenceleri sağlamanın asli araçlarının başında gelmektedir” (akt: Yılmaz, 2010:33). Bu tanımdan da anlaşılacağı gibi ILO emek piyasasının düzenli işleyişi için işçilerin yanında işverenin de çeşitli güvencelere sahip olması gerektiğini karara bağlamıştır. 1997 tarihinde 181 Sayılı Sözleşme ve 188 Sayılı Tavsiye Kararı ile yapılan düzenleme ile yerleşiklik kazanan ÖİB tanımı aynı zamanda iş hukuku alanında da bir değişikliğin ifadesidir. Bu sözleşme ile ILO işe alma ve işe yerleştirilmede devlet eli ile yürütülen biçimler dışındaki biçimleri de kabul etmiş ve düzenlemiştir. “181 sayılı Sözleşme ile emek piyasasının dinamizmini sağlamada kamu istihdam büroları yanında özel istihdam bürolarının faaliyetlerine de izin verilerek, istihdam kalitesinin artırılması hedeflenmiştir” (Türk-İş, 2009: 6).

3.1 Özel İstihdam Bürolarının Düzenlenmesi ve Gelişimi

ÖİB’lerin işgücü piyasasında hukuksal düzenlenmelerinin tarihi oldukça geriye gitmektedir. 1919 yılında ILO’nun *İşsizlik Sözleşmesi* ile temelleri atılan ÖİB’lerin işleyişinin düzenlenmesi yine aynı Örgütün 1948 tarihli 88 No’lu *İstihdam Sözleşmesi* ile olmuştur.

ILO, 2 numaralı *İşsizlik Sözleşmesi* ile Birinci Dünya Savaşı sonrasında ortaya çıkan işsizlik ve işsizliği azaltma için başvurulacak araçlara olan ihtiyaçları belirterek, sözleşmeyi tanıyan her ülkenin resmi makamlara bağlı bir “resmi parasız iş bulma” bürosu sistemi oluşturmasını öngörmüştür. 1929 Buhranı ile hızla büyüyen işsizlik karşısında ücretli olarak iş bulma hizmeti veren ve resmi olmayan büroların sayılarının artması ile birlikte bu bürolara ücret karşılığında üye olma yaygın hale gelmiştir. Devlet eliyle yürütülen işe alma sürecindeki aracılıkta özel girişimlerin de yaygın biçimde rol üstlenmeye başladığı tespit edilmiştir. Bunun üzerine dönemin ekonomi politikaları ile paralel olacak biçimde iş hukukunun düzenlenmesinde söz sahibi olan ILO, 1933 tarihli ve 34 Sayılı Sözleşmesi ile ücretli olarak hizmet veren özel istihdam bürolarının kapatılması kararı almıştır. Büroların kapatılması bir geçiş sürecine bağlanmış olsa da ILO bu kararı ile işe alım sürecindeki düzenleyici yetkinin kamu tekelinde olması gerektiğini vurgulamıştır (Türk-İş, 2009:4). Bu dönemde istihdamın kamu tekelinde olması, dönemin sermaye birikim ihtiyaçlarının kapsamının ulus-devlet ölçeğinde bir emek hareketi gerektirmesi ile ilgilidir. Zira bu ölçek, devlet iktidarının belirli bir

biçimine tanımlı olduğundan emeğin yönetiminde devlet "çağırılır". 34 Sayılı Sözleşmenin ardından ÖİB ile ilgili düzenleme 1948 yılında İkinci Dünya Savaşı sonrasında izlenen tam istihdam politikaları ile uyumlu olarak yapılmıştır. İş ve İşçi Bulma Servisi Kurulması Hakkında 88 Sayılı Sözleşme tam istihdam politikalarının sağlıklı bir biçimde işlemesi amacıyla tüm üye ülkelerin ücretsiz kamu istihdam büroları kurmalarını zorunlu hale getirmiştir. Ancak Sözleşme ÖİB’lerin kaldırılması yönünde herhangi bir hüküm içermemektedir. Bu durumda özel istihdam büroları kamu istihdam büroları ile birlikte faaliyet göstermeye devam etmişlerdir. Bu düzenlemenin hemen arkasından 1949 yılında Ücretli İstihdam Büroları Hakkında 96 Sayılı Sözleşme kabul edilmiş ve işgücü piyasasında özel istihdam bürolarının yeri kesinlik kazanmıştır. Sözleşmenin üçüncü kısmına göre, “kamu kurumu istihdam bürolarının yanında kazanç gyesi taşımak amacıyla özel istihdam bürolarının da faaliyet gösterilmesine izin verilmiştir” (Türk-İş, 2009: 4). Bu düzenleme sonrasında hızla artan özel istihdam büroları ile birlikte geçici istihdam büroları adı altında yeni bir tür de ortaya çıkmıştır:

“Özellikle geçici iş bürosu adı altında faaliyet gösteren ve kendi işçilerini bir üçüncü gerçek veya tüzel kişinin hizmetine vermek amacıyla, mesleki faaliyet olarak ödünç işçi sağlama fonksiyonu gören büroların sayısında büyük artış görülmüştür. Yani burada süreç ters işlemiştir. Kamu istihdam büroları öne geçip etkin olacakken tam tersi olmuş, özel istihdam büroları (özellikle geçici istihdam büroları) hakimiyet kazanmıştır” (Türk-İş, 2009: 5).

1997 yılına gelene dek çeşitli evrelerden geçerek işgücü piyasasına gittikçe yerleşen ÖİB’lere dair son uluslararası düzenleme Avrupa Birliği’nin (AB) 2008 yılındaki direktifidir. Buna göre ödünç iş aracılığıyla etkin bir biçimde istihdam ve buna uygun esnek çalışma modellerinin geliştirilmesi amaçlanmaktadır.

İşgücü piyasasını düzenleyen uluslararası kuruluşlardan sadece biri olan ILO’nun geçici iş ilişkisi sistemi ve sistemin yürütücüsü olan özel istihdam büroları ile ilgili yaptığı düzenlemeler göstermektedir ki emeğin yönetimi ile ilgili politikalar her daim bir düzenleyiciye ihtiyaç duymaktadır. 18. ve 19. yüzyıllarda yoksulluk politikaları bir tür "cezai emek yönetimi" olarak düşünülebilirken, 20. yüzyılda ise tam istihdam politikaları emek ve sermaye arasında "iş gören bir anlaşma" zorunluluğundan türediğinden bir tür "içerici emek yönetimi"nden söz edilebilir. Şüphesiz bunun nedenleri arasında en önemlilerinden biri İkinci Dünya Savaşı sonrası emekçi sınıfların "düzen-dışı" yönelimlerden uzak tutulmasıdır. Farklı coğrafyalarda farklı ağırlıklar ve biçimler altında değişen bu düzenleme eğilimi tarihsel süreç izlendiğinde kendini açık biçimde ortaya koymaktadır.

3.2 Türkiye’de Özel İstihdam Bürolarının Düzenlenmesi ve Gelişimi

1970’li yılların ortalarında itibaren yaşanan sermaye birikimi krizinin yansımaları hem devlet biçiminde hem emek rejiminde hem de sermaye birikim modelinde kendini göstermiştir. Daha önceki modelde -sosyal devlet- güvenceli çalışma bir maliyet biçimi olarak değil, emeğin yeniden üretilmesini sağlayan bir mekanizma olarak görülmekteydi (Jessop, 2009: 130). Ancak birikim modelinin yaşadığı kriz ile hızla artan işsizlik, enflasyon gibi yapısal sorunların çözümü olarak sunulan neoliberalizm, bu algıyı kökünden değiştirmiştir. Neoliberal programın reçetesi ana hatları ile şu şekilde özetlenebilir: Üretim sürecinin fasılasız biçimde yeniden ve yeniden ayarlanarak

maliyetlerde iyileşmeye gidilmesi amacıyla kullanılan kazein, stoksuz-zamanında üretim, esneklik, takım çalışması vb yönetim tekniklerini içeren kapsayıcı bir üretim stratejisi olarak yalın üretim; ticari faaliyetlerin örgütleyici ilkesi olarak, hareketli mukayeseli üstünlükler ve müdahalesiz piyasa stratejileri ve her ikisi arasındaki bağlantıyı kurarak derinleştiren yeni-liberal ilkel birikim stratejisi (Özüğurlu, 2009: 124). Önceki birikim modelinde toplam talebin artırılması ve/veya canlı tutulması için başvurulmuş emekçi gelirlerinin harcamaları karşılayabilecek seviyede tutulması politikası, yeni birikim rejiminin politikaları ile yer değiştirdiğinde bir maliyet kalemi haline dönüşmüştür. Güvencesizleştirme ve piyasalaştırma programı doğrultusunda ilerleyen süreç, işgücü piyasasının "serbestleşmesi", grevlerin kısıtlanması, reel ücretlerin düşürülmesi ve sendikasılaşma gibi sonuçları doğurmuştur. Güvencesizleştirme ile birlikte işleyen piyasalaştırma, emek politikalarının yeniden üretiminde birbirini etkileyen ve aynı zamanda iç içe geçen iş güvencesizliği, istihdam biçimlerinin güvencesizliği, sosyal güvencesizlik ve gelir güvencesizliğini de şekillendirmektedir (Bağımsız Sosyal Bilimciler, 2015: 73).

Bu programın esneklik politikaları sonucunda işyerlerinin örgütlenmesi hem mekânsal hem de işgücü açısından değişmiş; yaşanan parçalanma sonucunda taşeronlaştırma, sendikasılaşma ve atipik istihdam biçimleri yaygınlaşmıştır. Sosyal harcamaların azaltılması, devletin küçültülmesi, özelleştirme ve piyasalaştırma kamu hizmetlerinde de neoliberal yaklaşımın göstergesi olarak ortaya çıkmıştır. Tüm bu süreçte ortaya çıkan belirsizlik ve gerilimleri yöneten kuruluşlardan biri olan Dünya Bankası'nın işgücüne dair "uyumlulaştırma" önerileri (kamu harcamalarının kısıtlanması, özelleştirme, finansal serbestlik gibi) piyasanın ihtiyacının karşılanabilmesi için işsizlerin eğitiminin sağlanması ve yoksulluğun sürdürülebilir biçime getirilmesi için çeşitli projelerin hayata geçirilmesi olmuştur. Dolayısıyla bir kez daha yoksulluğun yönetimi- bu kez uluslararası ölçekte- merkeze oturmuştur.

Neoliberal programın hayata geçirilebilmesi için gerekli müdahaleler kendisini yasal zeminde işgücünü düzenleyen yasalarda sıklaşan değişimler ile göstermiştir. İşgücü piyasasının dönüştürülmesi için gereken zorlayıcı düzenlemeler devlet iktidarının hukukileştirme yöntemiyle ilerletilmiştir. "Özel hukuktaki irade özerkliği ilkesinin anayasa hukuku alanındaki dayanağı olan "sözleşme özgürlüğü", "mülkiyet hakkı" ile birlikte, kapitalist sisteme hukuksal meşruiyet kazandıran en önemli başlıklardan biridir" (Bağımsız Sosyal Bilimciler, 2015: 56). Anayasal hak olarak korunan sözleşme özgürlüğü, sözleşmeyi yapan tarafların eşitliği ilkesine göre formüle edilmiştir. Ancak bu formülasyon, sermayedar ile ücretli emekçi arasında üretim araçları sahipliğinden kaynaklanan fiili eşitsizliği yok saymaktadır. Eşitsiz tarafların -hukuki sınırlar içerisindeki- taleplerine karşılıklı kabul ve beyanlarına dayanarak ulaşabileceğini varsayan hukuksal eşitlik emeğin toplumsal düzen içerisinde konumlandırılmasının bir aracı olmuştur. Benzeri bir çelişki kendisini sınıf tahakkümünün reddi ve devletin çalışma alanında tarafsızlığı algılamaları üzerine kuran çalışma hukukunun mantığında da gösterir. Emek mücadelesinin sermaye sınıfı karşındaki kazanımlarını kurallaştırmak ve güvenceye almanın hukuksal yansıması olan çalışma hukuku bir yandan da sermaye sınıfının kazanımları sınırlandırma ve işçi sınıfını baskı altında tutmanın bir yoludur (Bağımsız Sosyal Bilimciler, 2015: 56-9).

Uzun yıllar boyunca aynı iş kanunu altında düzenlenen işgücü piyasasının temel metni 3008 sayılı İş Kanunu idi. Bu kanunun iş ve işçi bulma koşullarını düzenleyen kısmı istihdamın devlet eliyle düzenlenmesini ve kamu tekelini esas almış, kazanç amaçlı olarak büro kurulmasını da engellemiştir. 1936 yılında yapılan bu kanunun ILO’nun o dönemdeki düzenlemelerini esas aldığı görülmektedir. Emek yönetiminin temel çerçevesini çizen İş Kanunu’nu tamamlayıcı nitelikte olan 1946 tarihli 4837 sayılı İş ve İşçi Bulma Kurumu Kuruluş ve Görevleri Hakkındaki Kanun ile iş ve işçi bulma devlet eliyle gerçekleştirilecek bir kamu hizmeti olarak tanımlanmıştır. İş ve işçi bulmanın "meta-dışı" bir hizmet olarak kabulü aynı zamanda kamu hizmetinin bir başka yönünü de ön plana çıkarır: Meta-dışı olma niteliği aynı zamanda bir hak olma özelliği de taşır (Bağımsız Sosyal Bilimciler, 2015: 77).

1980’li yıllara gelindiğinde ise iş ve işçi bulma görevi devlet tekelinde olmaktan çıkıp kademeli bir biçimde özel istihdam bürolarının teşvik edilmesine evrilmiştir. Kamu hizmeti olarak görülen ve devlet tarafından yürütülen "iş ve işçi bulma" konusunun "piyasanın konusu" yapılması da alandaki en etkin değişikliklerden biri olarak mevzuat ve uygulamadaki yerini almıştır" (Bağımsız Sosyal Bilimciler, 2015:60). 1990’lı yıllardan itibaren sosyal güvenlik sisteminde yapılan parçalı değişiklikler ile özel sigorta uygulamasının yaygın hale getirilmeye başlanması; İş Kanunu’ndaki kısmi değişikliklerine eşlik eden Sendikalar Kanunu, Sosyal Sigortalar Kanunu, Toplu Sözleşme Grev ve Lokavt Yasası, Türkiye İş Kurumu Yasası ve Özel İstihdam Kurumları Yasası önerileri ve değişikliklerinden oluşan yasa paketleriyle çalışma yaşamına dönük değişimler gerçekleştirilmiştir. Ve süreç içerisinde geline nokta 2003 yılında “mesleki faaliyet olarak ödünç iş ilişkisi”ni düzenleyen yeni İş Kanunu’nun çıkarılması olmuştur. Neoliberal programın gerektirdiği esnek çalışma düzeninin yerleştirilmesi ve emeğin yönetilmesine yönelik düzenlemelerin yapılması devletin hukukileştirme gücü seferber edilerek gerçekleştirilmiştir.

... hukuk, güvencesiz, esnek ve ucuz işgücünü perdelemenin de meşrulaştırma aracı olmuştur. İstihdam ve işsizlik konuları bir arada değerlendirildiğinde, çember içine alınan, hukukla düzenleniyormuş gibi gösterilen bir çalışma dünyasından söz edilmelidir. Bu meşrulaştırma artan işsizlikle birlikte değerlendirildiğinde, işsiz kalmamanın çaresi olarak da sunulmuştur. İşsizliğin arttırılmasını önlemek amacıyla esnek çalışma modeline geçme, özelleştirme, geçici istihdam ve 4/C gibi formüllerin yaygınlaştırılmasıyla, işsizlik, ucuz işgücünün yedek ordusu haline getirilmiş olanların rızasına sunulmuştur (Bağımsız Sosyal Bilimciler, 2015: 64).

Geçici iş ilişkilerinin temel çerçevesini çizen İş Kanunu’nun tamamlayıcısı olarak çıkarılan Türkiye İş Kurumu Kanunu’nda ÖİB’lerin kuruluşu düzenlenmiştir. Buna göre ÖİB’ler İş Kurumu’nun izin ve denetimine tabi biçimde kurulacak ve üç yılda bir verilen izinler yenilenecektir. ÖİB’lerin faaliyetlerin daha ayrıntılı bir biçimde düzenlenmesi ise Özel İstihdam Büroları Yönetmeliği aracılığıyla gerçekleştirilmiştir. 2008 yılında yapılan bu düzenleme ÖİB’lerin işleyişinin ILO’nun 181 Sayılı Sözleşmesi’ne uygun hale getirmek amacını taşımaktadır. ÖİB’lerin çalışma biçiminin “yeniden düzenlenmesi” 2013 yılında yayınlanan bir yönetmelik ile yapılmıştır. 2013 yılında Türkiye İş Kurumu’nun Özel İstihdam Büroları Yönetmeliği’nde yapılan değişiklik ile ÖİB’ler; iş, işyeri ve sektör kısıtlaması olmaksızın işçilere iş, işverene de işçi bulup bunun karşılığında işverenden komisyon alacak aracilar olarak tanımlanmışlardır. İşçi

kiralama yetkisini bu biçimde kazanan ÖİB'ler iş arayanların ve işe yerleştirilenlerin kimlik, eğitim ve mesleki bilgilerine dair kayıtları da tutmakla yetkilendirilmişlerdir.

Bu kadar sık ve kapsamlı değişikliklerin yapılması ÖİB'lerin çalışma düzenine gittikçe yerleştikleri ve yaygınlaştıklarının bir kanıtı olarak da okunmalıdır. Neoliberal programın önemli ayaklarından biri olan esneklik politikalarının uygulayıcılarından biri olan ÖİB'lerin varlığı, istihdam politikalarının değişiminde oluşan gerginlik ve çatışmaların yönetilmesine hizmet etmektedir. Bu yönetimin temel araçlarından biri de ÖİB'lerin değişen koşullar altındaki durumunu hukukileştirerek iktisadi, politik ve toplumsal alanlarda güvence altına alınmasıdır. "İstihdamın piyasalaşması" olarak tanımlanabilecek bu yeni konum, güvencesiz ve esnek çalışma dünyasını hukukla meşrulaştırmadır (Bağımsız Sosyal Bilimciler, 2015:68).

Özel İstihdam Büroları ile ilgili son ve köklü düzenleme İş Kanunu ve Türkiye İş Kurumu Yasası'nda yapılan değişiklik ile kanun aracılığıyla gerçekleştirilmiştir. Mayıs 2016 tarihli kanun değişikliği¹⁹ ÖİB'lerin yetki alanlarını genişletmektedir. Bu değişikliğe göre:

“Geçici iş ilişkisi, özel istihdam bürosu aracılığıyla ya da holding bünyesi içinde veya aynı şirketler topluluğuna bağlı başka bir işyerinde görevlendirme yapılmak suretiyle kurulabilir. Özel istihdam bürosu aracılığıyla geçici iş ilişkisi, Türkiye İş Kurumunca izin verilen özel istihdam bürosunun bir işverene geçici işçi sağlama sözleşmesi yaparak bir işçisini geçici olarak bu işverene devri ile”²⁰ ... gerçekleşir.

Geçici iş ilişkisi kurma yetkisi kanun marifeti ile kendisine tanınan ÖİB'ler geçici iş ilişkisi kurma yetkisinin yanı sıra işgücü piyasası, insan kaynakları ve istihdama yönelik eğitim faaliyetleri de gerçekleştirebilecek. Geçici iş ilişkisi kurulurken işveren sözleşmeyi ÖİB'lerle yapacak. Sözleşme karşılığında ödeme işveren tarafından ÖİB'lere yapılacak. İşçinin ücretini ve sigorta giderlerini ÖİB karşılayacak (ÖİB Yön. Madde 9, 11). Bu şartlar altında işveren ile bir bağı olmadan iş yerinde çalışan işçi işverene ÖİB aracılığıyla geçici süre ile “kiralınmış” olacak (ÖİB Yön. Madde:4). Geçici iş ilişkisi ile kiralanan işçi, mevsimlik tarım işleri, hasta, yaşlı ve çocuk bakım hizmetleri ve ev hizmetlerinde süre sınırı olmaksızın, mevcut işçinin hamilelik, doğum, hastalık, askerlik gibi sebeplerle izin alması durumunda izin süresi boyunca çalıştırılabilecek (ÖİB Yön. Madde:5). Bununla birlikte işletmenin iş hacminin öngörülemez biçimde yükselmesi durumlarında, grev sırasında teknik zorunluluk ya da işyeri güvenliği gibi nedenlerle ve işyerinde açık iş bulunması hallerinde işveren ÖİB'ler aracılığı ile işçi kiralayabilecek. Bu kapsamda çalışan işçilere işveren doğrudan talimat verebileceği gibi işçiyi aynı işletme içerisinde başka bir yerde ya da aynı topluluğa bağlı başka bir işyerinde çalışmak üzere geçici olarak devredebilecek. Düzenlemede aynı iş için altı ay süre geçmeden geçici işçi uygulaması tekrarlanamayacak ancak bu yöntem kullanılarak

¹⁹ Kanunun tam metni için bkz:

<http://www.resmigazete.gov.tr/main.aspx?home=http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2003/06/20030610.htm&main=http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2003/06/20030610.htm>. Burada sözü edilen değişiklik "geçici iş ilişkisi"ni düzenleyen 7. maddede yapılan değişikliktir.

²⁰ İş Kanunu,

<http://www.resmigazete.gov.tr/main.aspx?home=http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2003/06/20030610.htm&main=http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2003/06/20030610.htm>

kiralık işçiliğin süresi on sekiz aya kadar uzatılabilecek (ÖİB Yön. Madde: 8). Kapsam ve süre bakımından oldukça ayrıntılı bir biçimde düzenlenen “kiralık işçilik” işyerinde çalışan işçilerin sayısının dörtte birini geçemeyecek biçimde belirlenmiştir. Fakat on ya da daha az işçi çalıştırılan işyerlerinde beş işçiye kadar kiralık işçi çalıştırılabilecek.²¹

2016 yılında yapılan bu düzenleme kapsamı ve kanun ile koruma altına alınması açısından esneklik politikalarının devlet otoritesi eliyle en geniş biçimde düzenlendiği ve yürütüldüğü düzenlemedir. Kanunda yapılan bu değişiklik, geçici iş ilişkilerini hukuksal düzenleme ile güvence altına almanın ve piyasa devlet ilişkilerini devletin müdahalesi ile hukukileştirilerek emeğin yönetimini merkeze alarak düzenlemesi anlamına gelmektedir.

3.3 Yönetilebilir Emeğin Depoları: Özel İstihdam Büroları

Neoliberal program, özelleştirme politikaları ile kişinin kamusal varlıklar ve kamusal hizmetlerden “özgürleştirilmesi”nin yanı sıra geniş toplumsal kesimlerin işsizlik ve baskı ile tehdit edilerek proleterleştirilmesini de kapsar. Neoliberalizmin esneklik, özelleştirme, devletin küçültülmesi, geçici iş ilişkilerinin temel istihdam biçimine dönüştürülmesi politikalarının taşıdığı toplumsal ve sınıfsal gerilimin ve belirsizliklerin yönetilmesi ve idare edilmesi olarak tanımladığımız emeğin yönetimi, neoliberal çalışma düzenini yerleştirmek amacıyla hazırlanmış tüm hukuki düzenlemeleri de içermektedir. Bu hukuki düzenlemeler gerek uluslararası kurumlar ve bu kurumların mevzuatları ile ulusal düzenlemeleri, uygulamaları ve iş hukukunu da kapsamaktadır.

2016 yapılan düzenleme ile yasal zemine kavuşan ÖİB düzenlemesi de bu çerçevede okunmalıdır. Geçici iş ilişkisi ile en fazla altı ay süresince çalışabilecek olan “kiralık işçi” yılda en az iki kez iş aramak zorunda kalacaktır. İş aramanın kendisinin neredeyse bir işe dönüşmesi ÖİB’lerin neden olduğu proleterleşmenin kanıtlarından biridir. Aynı iş için altı aylık süre geçmeden geçici iş uygulaması tekrarlanamayacağı için ÖİB aracılığıyla iş bulmuş bir kişinin aynı işte devamlı olarak çalışabilmesi nerdeyse imkânsız hale gelmiştir. Bu durumda işçilerin ömür boyu bir işte çalışması ya da bağlı olduğu meslekte yetkinleşmesi ve çalıştığı alanda yetenek ve vasıflarını geliştirebilmesinin önü kapanmıştır. Böylece emekçilerin işgücü piyasasında emeklerini satarken edindikleri vasıflara dayanarak yapabileceği pazarlık olasılığı da boşa düşürülmektedir. ÖİB’lere verilen eğitim yetkisi de bu açıdan değerlendirilmelidir. Kısa süreli olarak ve farklı işlerde çalışmak zorunda olan emekçiler bu işlerin gerektirdiği becerileri edinebilmek adına ÖİB’ler aracılığıyla kısa süreli eğitimler almaktadır. Ancak bu eğitimler meslek edindirme yerine kısa süreli eğitimlerle alınmış sertifikalar aracılığıyla emeği geçici iş ilişkilerine uygun biçimde yoğurmaktadır. Bu eğitimler aynı zamanda çalışma düzeninde yerleştirilmeye çalışılan performans ve rekabet koşulları için de zemin hazırlamaktadır. Emek maliyetlerini düşürmeye yönelik stratejiler karşısında emeğin işgücü piyasasında gündelik ya da uzun vadeli çıkarlarını süreklileştirmeye dönük taktikleri ÖİB’ler aracılığıyla boşa düşürülmektedir. Emeğin

²¹ Özel İstihdam Büroları Yönetmeliği tam metni için bkz.

<http://www.resmigazete.gov.tr/main.aspx?home=http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2016/10/20161011.htm&main=http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2016/10/20161011.htm>

yaşam stratejisi ve taktiklerinin ilk kaynağı olan bedensel varoluşu bu varoluşun geliştirilmesine olanak sağlayan meta-dışı alanların daraltılmasıyla kendi sınırlarına çekilmektedir. Bunun anlamı neoliberal ilkel birikim stratejisinin, emeğin ontolojisini de kuşatarak, kolektif olanı gasp etmesidir.

Bu çerçeve dikkate alındığında ÖİB'lerin hem işgücü piyasasına hem de hukuksal düzene nasıl yerleştirildiği ve yerlerinin sermayenin kârlılık ihtiyaçlarına cevap verecek biçimde nasıl pekiştirildiği dikkat çekicidir. İş ve işçi bulma görevinin kamu tekelinin elinden alınıp neoliberal politikalar doğrultusunda yeniden ve yeniden biçimlendirilmesi ve bu biçimlendirmenin devlet otoritesinin hukukileştirme boyutu kullanılarak gerçekleştirilmesi devlet iktidarı ve sermayenin karşılıklı olarak birbirini beslemesinde hukukun işlevselliğini açıklamada önemli bir göstergedir.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Kapitalist sermaye birikiminin sürekliliğinin sağlanmasında proleterleşme süreçleri ve bu süreçlerin nasıl yönetildiği son derece hayatidir. Bu anlamda emek yönetimi proleterleşmenin idaresinde içerilen program ve stratejilerin çelişki, çatışma ve uzlaşmadan müteşekkil bir bileşimi olarak düşünülebilir. Sermaye birikim ve proleterleşme süreçleri açısından ilkel birikimin merkezi yeri, emek yönetiminde devletin kurucu bir konumda ele alınmasını gerekli kılar. Liberalizmden neoliberalizme kapitalist toplumsal düzenin inşası ve sürdürülmesine ilkel birikimin sürekliliği perspektifiyle bakıldığında, emek yönetiminde sermaye stratejilerinin temel olarak devleti ve devletin hukukileştirme kudretini temel unsur olarak gördüğü açıktır. Sermaye hukuku ve çalışma hukuku emeğin yönetimini merkeze alır ve neoliberal ilkel birikim stratejilerinin eğilim ve pratiklerinin önemli bir sahnesine dönüşür. Bu bağlamda ÖİB'ler emeğin konjktürel-gündelik eğilim ve pratiklerinin vasıf ve nitelik boyutunda metalaştırılmasıyla maluldür. Bu süreç ise devletin merkezi konumuyla sermayenin yetkilendirilmesi anlamına gelmektedir. Dünyada farklı yaygınlık ve biçimlere sahip olsa da ÖİB'ler temelde bu mekanizmaya yaslanır.

Ülkemizde ÖİB'lerin kuruluş ve işleyişine dair yasal çerçeveler tamamlanmış olmasına rağmen istihdam sağladığı alanlar (mevsimlik tarım işçiliği, ev hizmetleri, işletmelerin rutin olmayan aralıklı işleri gibi) hâlâ sınırlı başlıklar altında toplanabilir. 2007'den itibaren faaliyet gösteren ve sayılarını devamlı olarak arttıran ÖİB'ler geçen bu süreç içerisinde kendilerini İş-Kur'un iş ortağı, "güvenceli esneklik" olarak tanımlanan istihdam biçiminin savunucusu ve yürütücüsü, işsizlik sorunun çözümünde devletin "çözüm ortağı" olarak tanımlamaktadır. "Çözüm ortağı" olarak sunulan öneriler ise yasal çerçevesinin oluşturulduğu esneklik ve güvencesizlik politikalarına yol haritası olacak nitelikler taşımaktadır. Örneğin, Özel İstihdam Büroları Derneği'nin farklı tarihlerde yaptığı açıklamalara göre; işsizliğin önüne geçilmesi için kayıtdışı istihdam önlenmeli bunun için de kıdem tazminatları kaldırılmalı, -kıdem tazminatı getirdiği "yük" nedeniyle kayıtdışı istihdama neden olmaktadır- istihdam üzerindeki vergi yükünün -

meali işverenin ödemekle yükümlü olduğu kesintiler- azaltılmalı, geçici ve kısa süreli istihdam yaygınlaştırılmalıdır²².

Ana hatları ile aktarılan ÖİB'lerin amaç ve ilkeleri açıkça göstermektedir ki ÖİB'ler, iş ve işçi bulmanın kamu hizmeti olmaktan çıkarılıp sektörleştirilmesi, geçici iş ilişkilerinin temel istihdam biçimi haline gelmesi, işçi ile işveren arasındaki ilişkinin özel hukuk alanına doğru kaydırılması, devletin küçültülmesi, esneklik gibi politikaların yerleşmesindeki yolda taşları döşeme görevini üstlenmişlerdir. Devlet de yasal değişiklikler aracılığı ile yaptığı düzenlemelerle bu yolu genişletmeye ve düzleştirmeye devam etmektedir. Devlet, hukukileştirme gücünü seferber ederek "istihdamın piyasalaştırılması"nın önünü İş Kanunu ve ilgili alanlardaki düzenlemeleri değiştirerek açmış ve neoliberal programı meşrulaştırmıştır. İtirazlar ise yine hukuk içerisinde emilmiştir. Anayasa Mahkemesi kararına göre "günümüzde birçok nedenle değişen ticari ve ekonomik koşullar, iş idare yönünden esnek çalışma yöntemlerini gerekli kılmaktadır. Bunun bir sonucu olarak ortaya konulan geçici iş ilişkisi esnek çalışma şekillerinden birisi olarak değerlendirilmektedir". Böylece esnek çalışma, değişik yöntemleriyle hukukun da desteğini alarak ve AYM tarafından da onaylanarak çalışma yaşamına yerleşmiştir (Bağımsız Sosyal Bilimciler, 2015: 60).

Türkiye’de ÖİB'lerin konumu ve etkinliği görece sınırlı bir deneyime sahip olsa da çalışma yasalarında son derece önemli değişikliklerle paralel biçimde düzenlenmesi vurgulanan temel mekanizmanın Türkiye ölçeğinde işleme eğiliminde olduğunu göstermektedir. Bu anlamda ÖİB'lerin Türkiye kapitalizmi açısından yerini ve seyrini izlemede, emek yönetimini merkeze alan yaklaşımın tutarlı ve açıklayıcı bir çerçeve geliştirmek için gerekli olduğu vurgulanmalıdır.

KAYNAKÇA

4857 Sayılı İş Kanunu, (2003), *Resmi Gazete*, <http://www.resmigazete.gov.tr/main.aspx?home=http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2003/06/20030610.htm&main=http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2003/06/20030610.htm>, Erişim Tarihi: 18.07.2017.

Bağımsız Sosyal Bilimciler (Kol.) (2015), *AKP’li Yıllarda Emek Durumu*, Yordam Kitap. İstanbul

Bentham, J. (2008), “Panoptikon ya da Gözetim Evi,” Çoban, Barış ve Özarslan, Zeynep (Haz.), *Panoptikon Gözün İktidarı*, Su, İstanbul, ss. 9-76

Burawoy, M. (1985), *Politics of Production*, Verso. London

Chibber, V. (2016), *Post-Kolonyal Teori ve Kapitalizmin Hayaleti*, İletişim. İstanbul

De Angelis, M. (2007), *The Beginning of History*, Pluto Press. London

²² http://www.oibd.org.tr/html/haberler/Dunya_11_eylul_07_muammer_coskun.html,
http://www.oibd.org.tr/html/haberler/hurriyet_IK_29_temmuz_07.html,
http://www.oibd.org.tr/html/haberler/hurriyet_IK_9_eylul.html,
http://www.oibd.org.tr/html/haberler/hurriyet_IK_16_eylul_07.html

- Glassman, J. (2006), “Primitive Accumulation, Accumulation by Dispossession, Accumulation by ‘Extra-Economic’ Means”, *Progress in Human*, 30(5): 608-625.
- Göztepe, Ö. (ed.) (2014), *İlkel Birikim: Sermayenin Kaldıracı*, NotaBene. Ankara
- Harvey, D. (2015), *Neoliberalizmin Kısa Tarihi*, Sel. İstanbul
- Jessop, B. (2009), *Kapitalist Devletin Geleceği*, Epos. Ankara
- Linebaugh, P. (2006), *London Hanged*, Verso. London
- Linebaugh, P. (2008), *The Magna Carta Manifesto*, University of California Press. Berkeley
- Marx, K. (2011), *Kapital I*, Yordam. İstanbul
- Neocleous, M. (2013a), *Toplumsal Düzenin İnşası*, h2o kitap. İstanbul
- Neocleous, M. (2013b), *Sivil Toplumunu Yönetmek*, Notabene. Ankara
- Neocleous, M. (2014), *Devleti Tahayyül Etmek*, Notabene. Ankara
- Özel İstihdam Büroları Yönetmeliği (2016), *Resmî Gazete*, [http://www.resmigazete.gov.tr/main.aspx?home=http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2016/10/20161011.htm](http://www.resmigazete.gov.tr/main.aspx?home=http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2016/10/20161011.htm&main=http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2016/10/20161011.htm) &main=http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2016/10/20161011.htm, Erişim Tarihi: 18.07.2017.
- Özüğurlu, M. (2008), *Anadolu’da Küresel Fabrikanın Doğuşu*, Kalkedon. İstanbul
- Özüğurlu, M. (2009), “Taşeronlaşma, Güvencesiz İstihdam Ya Da ‘Hayatta Dikiş Tutturamama Halleri Üzerine’”, *MEMLEKET Siyaset Yönetim*, 9(4): 122-128.
- Perelman, M. (2000), *Invention of Capitalism*, Duke University Press. Durham
- Saad-Filho, A. ve Fine, B. (2016), “13 Things on Neoliberalism”, http://eprints.soas.ac.uk/22614/1/Fine_Saad-Filho_22614.pdf, Erişim Tarihi: 15.07.2017.
- Thompson, E. P. (2004), *İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu*, Birikim. İstanbul
- Tigar, Michael E ve Levy, Madeleine R. (2016), *Kapitalizmin Yükselişi ve Hukuk*, Epos. Ankara.
- Türk-İş (2009), *Yeni Kölelik Düzenine Hayır*, Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu, Ankara.
- Yılmaz, A. (2005), “Neo-Liberal Dönüşüm Sürecinde Türkiye’de Devlet Toplum İlişkileri, Toplumsal Sınıf Merkezli Bir Yaklaşım”, *Marmara Üniversitesi İ.İ.B.F Dergisi*, 20(1): 107-140.
- Yılmaz, G. (2010), “ILO’da ve Uygulamada İşçi Kiralama Olgusu”, *Türk Tabipler Birliği Mesleki Sağlık ve Güvenlik Dergisi*, 30-14.
- Yılmaz, Z. (2012), *Yoksulları Ne Yapmalı?*, Dipnot. Ankara

Hande Malgaç is a research assistant at Ankara University. She graduated from Department of Political Science and Public Administration, Faculty of Political Sciences, Ankara University. Still continues Phd studies in the same Faculty.

Hande Malgaç Ankara Üniversitesi’nde araştırma görevlisi. Lisans eğitimini Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetim Bölümü’nde tamamlayan yazar, doktora çalışmalarını halen aynı bölüm ve aynı Fakülte’de devam ettirmektedir.

Emek Önder Ünlü, is a research assistant at Muğla Sıtkı Koçman University. He graduated from Department of Sociology, Hacettepe University. He took master degree in Department of Labour Economics and Industrial Relations, Faculty of Political Sciences, Ankara University. He still continues Phd studies in the same Faculty.

Emek Önder Ünlü, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, İktisadi İdari Bilimler Fakültesi’nde araştırma görevlisi. Lisansını Hacettepe Üniversitesi Sosyoloji Bölümü’nde tamamlayan Ünlü, Yüksek lisansını Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstriyel İlişkiler Bölümü’nde yapmıştır. Doktora çalışmalarına aynı bölüm ve Fakülte’de devam etmektedir.

Bu Sayıda Hakemlik Yapanlar / Referees in This Issue

(Alfabetik sırayla / In alphabetical order)

Assoc. Prof. Dr. Ali Dayıoğlu, University of Lefke, North Cyprus

Prof. Dr. Ali Efdal, Near East University, North Cyprus

Asst. Prof. Dr. Behiye Akacan, European University of Lefke, North Cyprus

Assoc. Prof. Dr. Emine Tahsin, Istanbul University, Turkey

Prof. Dr. Faruk Kalkan, European University of Lefke, North Cyprus

Assoc. Prof. Dr. Fatih etin, Niğde Ömer Hasdemir University, Turkey

Asst Prof. Dr. Fehiman Eminer, European University of Lefke, North Cyprus

Assoc. Prof. Dr. Figen Yeşilada, Eastern Mediterenean University, North Cyprus

Assoc. Prof. Dr. Gözde İnal Cavlan, European University of Lefke, North Cyprus

Assoc. Prof. Dr. Harun Şeşen, European University of Lefke, North Cyprus

Asst. Prof. Dr. Hasan Özder, Eastern Mediterenean University, North Cyprus

Prof. Dr. Hulusi Cenk Sözen, Başkent University, Turkey

Assoc. Prof. Dr. İhsan Tayhani, European University of Lefke, North Cyprus

Asst. Prof. Dr. Kemal Batman, Atatürk Teacher Academy, North Cyprus

Prof. Dr. Mufit Kömleksiz, European University of Lefke, North Cyprus

Asst. Prof. Dr. Muhittin Tolga Özsağlam, European University of Lefke, North Cyprus

Asst. Prof. Dr. Murad Abdurahman Bein, Cyprus International University, North Cyprus

Asst. Prof. Dr. Nuru Giritli, European University of Lefke, North Cyprus

Prof. Dr. Okan Veli Şafaklı, European University of Lefke, North Cyprus

Asst. Prof. Dr. Osman Altay, European University of Lefke, North Cyprus

Asst. Prof. Dr. Salih Egemen, European University of Lefke, North Cyprus

Asst. Prof. Dr. Turgut Türsoy, Near East University, North Cyprus

NOTES FOR CONTRIBUTORS

1. European University of Lefke (EUL) Journal of Social Sciences is a double-blind peer-reviewed journal published twice a year, in June and December. The scope of the journal includes all disciplines and branches of social sciences.
2. EUL Journal of Social Sciences accepts contributions in English and Turkish. Manuscripts submitted for publication should be written in these languages.
3. Copyrights of the articles appearing in the EUL Journal of Social Sciences belong to EUL. Authors may use their articles elsewhere following publication, provided that a written permission is obtained from EUL.
4. Articles submitted to EUL Journal of Social Sciences should be original contributions and should not be published elsewhere or should not be under review for any other publication at the same time. In case another version of the article is being reviewed by another editorial board, has been published elsewhere, or will be published elsewhere, author(s) should clearly indicate this situation when submitting their work.
5. Manuscripts presented to EUL Journal of Social Sciences will first be examined by the journal's editorial board, before being forwarded to the referees. The name of the author(s), reader(s) and referee(s) will be kept anonymous during and after the review process. Review reports will be considered as confidential.
6. Manuscripts to be submitted should be complete, including endnotes, bibliography, author biographies and appendixes. Texts can be sent to the editorial board by e-mail as an e-mail attachment over Internet or by mail, as saved on a CD-ROM (please see addresses below). The files must be saved in MS Office Word format. Materials sent by post will not be returned.

E-mail: jss@eul.edu.tr

Adress: European University of Lefke
Journal of Social Sciences
Faculty of Economics and Administrative
Lefke, Gemikonağı, KKTC
Mersin 10 TURKEY

7. For both English and Turkish written articles, authors are invited to ensure that their work is compliant with EUL Journal of Social Sciences style. The editorial board of the journal also suggests that non-native English speakers ensure that their article has been read and corrected by a competent, preferably native, English speaker. The Editors of the EUL Journal of Social Sciences will not perform any re-writing or correction before publication.

8. Potential contributors are encouraged to visit EUL Journal of Social Sciences' web page (<http://en.lau.edu.tr/euljss/>; <http://dergipark.ulakbim.gov.tr/euljss/user>) to examine visual examples of the journal's publishing style, also described below.

EUL JOURNAL of SOCIAL SCIENCES STYLE

1. Articles submitted to EUL Journal of Social Sciences should consist of the following main sections: Main title in English and in Turkish, author name(s), abstract in English, keywords in English, abstract in Turkish, keywords in Turkish, main text, references, author biographies in English and in Turkish, appendixes.

2. Page margins should be as follows: 3 cm from top, bottom and right and left. Gutter: 0,5 cm from left

3. All texts should be in Times New Roman font.

4. Article title in English and in Turkish should be in 14 point, bold, center-aligned, without indentation.

5. Name, title and affiliation of the author should be in 10 points, bold, italic letters. If the article has been written by a single author, the alignment should be centered (middle of the page). In case there are multiple authors, their names, titles and affiliations should be placed alphabetically by their family names, from left to right and top to bottom (first author at left, second at right, third under the first, fourth under the second, etc.) in two columns. The alignment is centered for each column.

6. After the author names, the body text should be formatted as a single column. The alignment is justified. The body text should be in 12 points, single-spaced lines. Indentation should be 0,63 cm from the left. Space between paragraphs should be 0 nk before and 6 nk after. The space between each line is 10 nk.

7. Articles will be preceded by an abstract, written both in English (first) and Turkish. Abstracts should be in bold and italic characters. Five keywords in English and in Turkish should be given respectively after each abstract. Alignment for abstracts section is justified, without indentation.

8. Subtitles should be organized as follows: Main subtitles should be in bold majuscules and will be numbered as “1., 2., 3., etc.” Main subtitles' alignment should be left.

9. First level subtitles should be in bold small letters, indicated with numbers (1.1, 1.2, 1.3, etc.); second level subtitles should be small letters in italics (1.1.1., 1.2.1., 1.3.1., etc.). All subtitles should be 12 points, with left alignment. Indentation is 0,63 from left for main subtitle, first, second and third level subtitles.

10. For relatively long citations, interviews, speeches, verbal statements, the text should be in 10 points, italic letters, separated with commas. Alignment is justified. Indentation is 0,63 cm from left.

11. When an abbreviation is used for the first time, it should be given in parenthesis following the word or word group which it replaces.

12. References should not be given as endnotes or footnotes (please see the end of this section for bibliography style)

13. Mathematical equations should be in 12 points, italic characters, center-aligned. Authors are suggested to use an equation editor.

14. Images, tables, schematics and graphics can be placed in the text, as well as in appendixes after the bibliography section. A space of two lines should be left blank before and after these visual elements, in order to separate them from the text. A legend (title) should be given under each element, including type (schematic, map, table, figure, etc.); respective number and resource or reference if needed (Table 1:, Figure 1:). The legend should be in 10 points, bold letters. It should be left-aligned.

15. The bibliography section should come after the body text, with the same style except its alignment should be justified without indentation.

16. Author biographies should be in English (first) and in Turkish, written in 12 points, italic letters, with justified alignment. Biographies should not exceed 100 words and indicate the current academic position and research interests of the authors.

EUL JOURNAL of SOCIAL SCIENCES BIBLIOGRAPHY STYLE

1. The contributors should use “author-date-page” system for citing other authors in their article as follows: Name of the author(s), year: page numbers, in paranthesis. Example: (Gilbert, 1997: 38).

2. All resources used for citations in the article should be given in detail in the Bibliography section, organized alphabetically with respect to the first letter of the names of the authors.

a. Books with one author

In the text: (Mucuk, 2007: 75)

In the bibliography: Mucuk, İsmail (2007), *Pazarlama İlkeleri*, Türkmen Kitabevi, İstanbul.

b. Articles with one author

In the text: (Romer, 1998: 35)

In the bibliography: Romer, P. M. (1998), “Endogenous Technologies Change”, *Journal of Political Economy*, 98(1): 71-102.

c. Books with two authors

In the text: (Ergun and Polatoğlu, 1992: 175)

In the bibliography: Ergun, T. and Polatoğlu, A. (1992), *Kamu Yönetimine Giriş*, TODAIE, Ankara.

d. Articles with two authors

In the text: (Turkoz and Akyol, 2008: 150)

In the bibliography: Türköz, İ. and Akyol, A. (2008), “Internal Marketing and Hotel Performance”, *Anatoli: An International Journal of Tourism and Hospitality Research*, 19(1): 149-154.

e. Book with more than two authors

In the text: (Von König *et al.*, 1981: 199)

In the bibliography: Von König, K., Oertzen, H.J. and Wagener, F. (1981), *Öffentliche Verwaltung in der Bundesrepublik Deutschland*, Nomos Verlagsgesellschaft, Baden-Baden.

f. Article with more than two authors

In the text: (Erdoğan *et al.*, 2007: 130)

In the bibliography: Erdoğan, N., Akyol, A., Ataman, B.M. And Dökmeci, V., “Comparaison of Urban Housing Satisfaction in Modern and Historical Neighborhoods in Edirne, Turkey”, *Social Indicators Research (SIR)*, 81(1): 127-148.

g. Book with editor(s)

In the text: (Kavanagh and Seldon, 1994: 121-188)

In the bibliography: Kavanagh, D. and Seldon, A. (ed.) (1994), *The Major Effect*, Macmillan Publishing, London

h. Sections from books with editor(s)

In the text: (Riddell, 1994: 53)

In the bibliography: Riddell, P. (1994), “Major and Parliament”, Kavanagh, D. and Seldon, A. (eds.), *The Major Effect*, Macmillan Publishing, London, 46-63.

i. Publications with no author or editor stated

In the text: (DPT, 1989: 145)

In the bibliography: DPT (1989), *Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı 1990-1994*, Ankara

j. Conference and other colloquium proceedings

In the text: (Asimov, 1989: 14)

In the bibliography: Asimov, I. (1989), "Science-Fiction as a Social Stimulus", *Proceedings of the XI. International Science-Fiction Convention*, Boston (1988), ASFWA, New York, 12-22.

k. Articles and other texts in non-scientific periodical publishings

In the text: (Altaylı, 2000)

In the bibliography: Altaylı, F., "Deprem ve Toplum", *Hürriyet*, 21 August 1999, 19.

l. Articles and other texts in non-scientific periodical publishings with no author

In the text: (Sabah, 2001)

In the bibliography: "Afet Kanunu Değiştirilecek", *Sabah*, 21 September 2001, 6

m. Internet resources

In the text: (www.hotel-online.com)

In the bibliography: <http://www.hotel-online.com/Neo/News/PressReleases1999-3rd/July99-PATATSA.html>, Retrieved 09/05/2000

YAZARLAR İÇİN BİLGİLER

1. Lefke Avrupa Üniversitesi (LAÜ) Sosyal Bilimler Dergisi haziran ve aralık aylarında olmak üzere yılda iki defa yayınlanan iki hakemli bir dergidir. Derginin yelpazesi toplum bilimlerinin tüm disiplinlerini ve dallarını kapsamaktadır.

2. LAÜ Sosyal Bilimler Dergisi yalnızca Türkçe ve İngilizce makaleleri kabul etmektedir. İncelenmek üzere sunulan çalışmalar bu iki dilden birinde yazılmış olmak zorundadır.

3. LAÜ Sosyal Bilimler Dergisi'nde yayınlanan çalışmaların telif hakları LAÜ'ne aittir. Yazarlar LAÜ'nden yazılı izin almak koşuluyla çalışmalarını başka yerlerde kullanabilirler.

4. LAÜ Sosyal Bilimler Dergisi'ne gönderilen makaleler, daha önce başka bir yerde yayınlanmamış veya halen yayınlanmak üzere başka bir yayın organında incelenmekte olmayan, özgün çalışmalar olmalıdır. Aynı makale değiştirilmiş bir hali dahi olsa, başka bir editörler

kuruluna gönderilmiş, başka bir yayın organında yayınlanmış ya da yayınlanmak üzere kabul edilmiş ise yazar bu durumu açıklıkla belirtmelidir.

5. LAÜ Sosyal Bilimler Dergisi'ne iletilen makaleler derginin editörler kurulu tarafından gözden geçirildikten sonra hakemlere gönderilir. Yazarların, editör ve hakemlerin adları bu incelenme süreci sırasında ve sonrasında saklı tutulur.

6. İncelenmek üzere gönderilecek metinler özetler, dipnot ve sonnotlar, kaynakça, yazar özgeçmişleri ve varsa eklerle eksiksiz olmalıdır. Makaleler editörler kuruluna İnternet üzerinden e-posta eki olarak ya da posta ile CD-Rom üzerine kaydedilmiş olarak aşağıdaki adreslere gönderilebilir. Her iki durumda da dosya MS Office Word biçiminde kaydedilmiş olmalıdır. Posta ile gönderilen materyeller iade edilmez.

E-posta: jss@eul.edu.tr

Adres: Lefke Avrupa Üniversitesi
Sosyal Bilimler Dergisi
İktisadi İdari Bilimler Fakültesi
Gemikonağı, Lefke, KKTC
Mersin 10 Türkiye

7. Hem İngilizce hem de Türkçe yazılmış makaleler için, yazarlar metin biçiminin LAÜ Sosyal Bilimler Dergisi biçimiyle uyumlu olmasını sağlamalıdır. Anadili İngilizce olmayan, fakat İngilizce bir metin sunacak yazarlara çalışmalarını İngiliz dili konusunda yetkin, tercihen anadili İngilizce olan bir kişiye gözden geçirtmeleri tavsiye edilir. LAÜ Sosyal Bilimler Dergisi editörleri metinleri dil ya da biçim bakımından düzeltmeyeceklerdir.

8. LAÜ Sosyal Bilimler Dergisi'ne çalışmalarını göndermek isteyen yazarların derginin web sayfasını ziyaret ederek (<http://en.lau.edu.tr/euljss/>; <http://dergipark.ulakbim.gov.tr/euljss/user>) yazım kuralları ve biçim örneklerini incelemeleri tavsiye edilir. Bu kurallar ve biçim, aşağıda da ayrıntılı olarak açıklanmıştır.

YAZIM KURALLARI

1. LAÜ Sosyal Bilimler Dergisi'ne gönderilecek olan makaleler şu şekilde düzenlenmelidir: Sırasıyla ana başlık makalenin orjinal dilinde sonra diğer dilde , yazar adı, makale dilinde öz altına anahtar kelimeler veya makale ingilizce ise önce abstract ve keywords, ana metin, kaynakça, İngilizce ve Türkçe olarak yazar özgeçmiş ve varsa ekler.

2. Sayfa kenar boşlukları şu ölçülerdedir: Soldan, sağdan, üst ve alttan 3 cm. Cilt payı 0,5 cm.

3. Metnin tamamı Times New Roman harf tipinde olmalıdır.

4. Makale başlığı önce orjinal dilinde sonra diğer dilde büyük harflerle, 14 punto, kalın olarak yazılacaktır. Hizalama sayfa ortasıdır, girinti yoktur.

5. Yazar adı, ünvanı, görev yeri, e-posta adresi 10 punto, kalın ve devrik harflerle yazılmalıdır. Hizalama sayfa ortasıdır (tek sütun). Birden fazla yazar olması durumunda, yazar adları ve bilgileri soyadlarına göre alfabetik olarak, önce sol sütuna sonra sağ sütuna (örnek: birinci yazar sola, ikincisi sağa, üçüncüsü sola birinci yazarın altına, dördüncüsü sağa ikinci yazarın altına vb.), ortalanmış olarak yazılmalıdır.

6. Ana metin tek sütun olarak düzenlenmelidir, hizalama iki yana yaslı biçimde olmalıdır. Gövde metni 12 punto olarak yazılmalıdır. Satır aralıkları “tek” olarak seçilmelidir. Paragraf başları girintisi 0,63 cm’dir. Satır öncesi boşluk 0 nk, satır sonrası boşluk 6 nk, iki satır arası boşluk 10’dur.

7. Makalenin özeti önce makale orjinal dilinde sonra diğer dilde 12 punto, kalın ve devrik harflerle yazılacaktır. Hizalama iki yana yaslı olacaktır. İngilizce özetten (abstract) sonra İngilizce keywords, Türkçe özetten (öz) sonra Türkçe anahtar kelimeler verilecektir (5 adet). Makale öz ve anahtar kelimeler bölümünde paragraf başı girintisi yapılmamalıdır.

8. Makale içindeki ana başlıklar, 1.,2.,3., şeklinde numaralandırılacaktır. Bu başlıklar büyük harflerle, 12 punto, kalın harflerle yazılır. Hizalama soldaki girinti sonrasında başlayıp sola yaslı olmalıdır.

9. Altbaşlıklar şu biçimde düzenlenecektir: Birinci düzey altbaşlıklar rakam ile (1.1 , 1.2 , 1.3, ...), ikinci düzey alt başlıklar (1.1.1, 1.2.1, 1.3.1, ...). Birinci ve ikinci düzey alt başlıklar 12 punto ile yazılır. Hizalama sola yaslı olarak düzenlenecektir. Birinci ve ikinci düzey alt başlıklarda solda girinti vardır.

10. Yazılı metinlerden ya da karşılıklı görüşme kayıtları, demeç ve söylevlerden doğrudan doğruya yapılan alıntılarda:

10 punto, devrik harfler kullanılır. Alıntılar tırnak işareti için alınır.

Hizalama iki yana yaslı yapılır.

Sol taraf girintisi 0,63 cm’dir.

Satır aralığı “tektir”. Satır öncesi boşluk 0 nk, satır sonrası boşluk 0 nk’dır.

11. Kısaltmalar, metin içindeki ilk kullanımlarında ifade ettikleri kavramın açık halinden sonra parantez içinde gösterilir. Daha sonra tek başlarına kullanılabilir.

12. Referanslar dipnot ya da son not olarak verilmez (Referans gösterim biçiminin açıklamaları için kılavuzun sonuna bakılmalıdır).

13. Denklemler 12 punto, devrik karakterler kullanılarak yazılır. Hizalama sütun ortası olmalıdır. Gerekli görüldüğü takdirde bir denklem editörü kullanılmalıdır.

14. Resim, çizelge, grafik ve şemalar metin içinde verilebileceği gibi, referanslar bölümünden sonra da verilebilir. Bu tip öğelerden önce ve sonra iki satır boşluk bırakılır. Altlarına tipleri ve metin içindeki sıralarını belirten numaraları yazılır (“Şekil 1:”, “Tablo 1:” vb) ve kaynak belirtilir. Bu açıklamalar 10 punto, kalın harflerle yapılır. Hizalama, sola yaslıdır.

15. Kaynakça metinden hemen sonra başlamalıdır. Kaynakça metninin özellikleri gövde metni ile aynıdır. Satır başı girintisi yoktur. Kaynaklar alfabetik olarak düzenlenir.

16. Yazarın özgeçmişi önce İngilizce, sonra Türkçe olarak kaynakçadan sonra verilecektir. Özgeçmişler 100 kelimeyi aşmamalı, yazarın güncel akademik konumunu ve çalışma alanlarını belirtmelidir. Metin 12 punto, devrik harflerle yazılacak, hizalama iki yana yaslı yapılacaktır.

KAYNAKÇA KURALLARI

1. Metin içinde yapılacak yollamalar ayraç içinde (Yazar, kaynağın yayımlandığı yıl: sayfa numarası sırasıyla) gösterilecektir. Makalede kullanılan bütün kaynaklar, makalenin sonunda “Kaynakça” bölümünde, yazarın soyadına göre alfabetik biçimde bibliyografya kurallarına uygun olarak verilir.

Aşağıda farklı nitelikteki kaynakların metin içindeki yollamalarda ve kaynakçadaki yazılış biçimleri örneklerle gösterilmiştir:

a. Tek yazarlı kitaplar

Metin içindeki yollamada: ... (Mucuk, 2007: 75)

Kaynakçada: Mucuk, İ. (2007), *Pazarlama İlkeleri*, Türkmen Kitabevi, İstanbul

b. Tek yazarlı makaleler

Metin içindeki yollamada: ... (Romer, 1998:75)

Kaynakçada: Romer, Peter M. (1998), “Endogenous Technological Change,” *Journal of Political Economy*, 98(1): 71-102.

c. İki yazarlı kitaplar

Metin içindeki yollamada: (Ergun ve Polatoğlu, 1992: 175)

Kaynakça Kitap: Ergun, Turgay ve Polatoğlu, Aykut (1992), *Kamu Yönetimine Giriş*, TODAİE, 4. Yayım, Ankara.

d. İki yazarlı makaleler

Metin içindeki yollamada: ... (Turkoz ve Akyol, 2008: 150)

Kaynakçada Makale: Turkoz, I. ve Akyol, A. “Internal Marketing and Hotel Performance”, *Anatoli: An International Journal of Tourism and Hospitality Research*, 19(1): 149-154.

e. İkiyden çok yazarlı kitaplar

Metin içindeki yollamada: ... (König vd. , 1981: 199)

Kaynakçada Kitap: König, Klaus/von; Oertzen, Hans Joachim; and Wagener, Frido (1981), *Öffentliche Verwaltung in der Bundesrepublik deutschland*, Nomos Verlagsgesellschaft, Baden-Baden.

f. İkiiden çok yazarlı makaleler

Metin içindeki yollamada: ... (Erdogan vd., 2007: 130)

Kaynakçada Makale: Erdogan, N. Akyol, A., Ataman B. M., and Dokmeci, V., “Comparison of Urban Housing Satisfaction in Modern and Historical Neighborhoods in Edirne, Turkey”, *Social Indicators Research (SIR)*, 81(1): 127-148.

g. Derleme yayınlar

Metin içinde yollamada: (Kavanagh ve Seldon, 1994)

Kaynakçada: Kavanagh, Dennis and Seldon, Anthony (ed.) (1994), *The Major Effect*, Macmillan Publishing, London

h. Derleme yayınlar içinde yer alan makaleler

Metin içinde yollamada: ... (Riddell vd., 1994: 53)

Kaynakçada: Riddell, Peter (1994), “Major and Parliament,” Kavanagh, Dennis and Seldon, Anthony (eds.), *The Major Effect*, Macmillan Publishing, London, 46-63

ı. Yazarsız yayınlar ya da diğer kaynaklar

Metin içindeki yollamada: ... (DPT, 1989: 145)

Kaynakçada: DPT (1989), *Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı 1990-1994*, Ankara

i. Konferans ve diğer toplantı bildirimleri (basılmış)

Metin içindeki yollamada: (Asimov, 1989: 14)

Kaynakçada: ASIMOV, Isaac (1989), “Science-Fiction as a Social Stimulus”, *Proceedings of XI. International Science-Fiction Conference*, Boston (1987), ASFWA, New York, 12-22.

j. Gazete, Dergi vb. bilimsel olmayan süreli yayınlarda yazarı belirtilmiş haber ve yazılar

Metin içindeki yollamada: (Altaylı, 21 Ağustos 2000)

Kaynakçada: ALTAYLI, Fatih, “Deprem ve Toplum”, *Hürriyet*, 21 Ağustos 2000, 19.

k) Gazete, Dergi vb. bilimsel olmayan süreli yayınlarda yazarı belirtilmemiş haber ve yazılar

Metin içindeki yollamada: (Sabah, 2001)

Kaynakçada: “Afet Kanunu Değiştirilecek”, Sabah, 21 Eylöl 2001, 6.

I. İnternet kaynakları

Metin içindeki yollamada: (www.hotel-online.com)

Kaynakçada: <http://www.hotel-online.com/Neo/News/PressReleases1999-3rd/July99-PATATSA.html>, Erişim Tarihi: 09.05.2000.